

ISSN 2310-9513

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Міжнародні відносини. Економіка.
Країнознавство. Туризм»**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

**Series «International Relations. Economics.
Country Studies. Tourism»**

Випуск / Issue 18

**Започатковано 2013 р.
Published since 2013**

Харків – 2023 – Kharkiv

Висвітлюються результати наукових досліджень у галузі міжнародних відносин, світового господарства та міжнародних економічних відносин, економіки, туризму та готельного господарства.
Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм» є науковим фаховим виданням з економічних наук, категорія «Б», спеціальності 051, 073, 292 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020).

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 21 від 27 листопада 2023 р.)*

Головний редактор: *В. В. Гончаренко* – доктор економічних наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Заступники головного редактора:

В. В. Резніков – доктор наук з держуправління, кандидат економічних наук, доцент, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Н. А. Казакова – кандидат географічних наук, доцент, ХНУ імені В.Н. Каразіна

А. Ю. Парфіненко – кандидат історичних наук, доцент, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Відповідальний секретар: *Г. І. Гапоненко* – кандидат економічних наук, доцент, ХНУ імені В.Н. Каразіна

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Н. В. Антонюк – доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

І. М. Грабинський – доктор економічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

О. А. Довгаль – доктор економічних наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

О. О. Любіцева – доктор географічних наук, професор, академік АН вищої освіти України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

І. Ю. Матюшенко – доктор економічних наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

М. М. Рижков – доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

С. А. Циганов – доктор економічних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

І. В. Шкодін – доктор економічних наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

С. О. Якубовський – доктор економічних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

МІЖНАРОДНА РЕДАКЦІЙНА РАДА

Dang Van Phan, PhD, Associate Professor, Mekong University, Vietnam

Salah Gacim, PhD (Economics), Professor, University Ibn Zohr – Agadir, Morocco

Jakub Koralewski, D.Sc. (Historical Sciences) Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Gastronomii w Poznaniu, Poland

Ewald Mittelstädt, Dr., Dr. h. c., Professor, South Westphalia University of Applied Science, Nordrhein-Westfalen, Germany

William H. Meyers, Dr., Professor, University of Missouri-Columbia, USA

Tanova Petia, Dr. of Economics, Associate Professor, Frederick University of Cyprus, Cyprus

Vesselin Popovski, D.Sc., Professor, Centre for the Study of United Nations, Jindal Global University, India

Адреса редакційної колегії:

61022, м. Харків, пл. Свободи, 6, факультет міжнародних економічних відносин та туристичного бізнесу

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ауд. 366а

тел. (057) 707 53 06, www.irtb.karazin.ua, www.periodicals.karazin.ua/irtb, meo.vestnik@karazin.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність, достовірність наведених даних, фактів, цитат, інших відомостей.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21560-11460Р від 20.08.2015

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2023

The results of scientific research in the field of international relations, world economy and international economic relations, economy, tourism and hotel industry are covered.

For scientists, teachers, graduate students and students.

The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «International Relations. Economics. Country Studies. Tourism» is a scientific professional publication in economics, category "B", specialty 051, 073, 292 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from 17.03.2020).

*Approved for publication by the Academic Council
of V. N. Karazin Kharkiv National University
(protocol No 21 dated 27 November, 2023)*

Editor-in-Chief: *Vladyslav Goncharenko*, D.Sc. (Economics), Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Deputy Editor-in-Chief:

Valeriy Ryzhnikov, D.Sc. (Public Administration), PhD in Economics, Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Nadija Kazakova, PhD (Geography), Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Anatoliy Parfinenko, Ph.D (History), Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Assistant Editor: *Hanna Haponenko*, Ph.D (Economics), Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

EDITORIAL BOARD

Nataliya Antonyuk, D.Sc. (Historical Sciences), Professor, Ivan Franko National University of Lviv

Igor Hrabynskiy, D.Sc. (Economics), Professor, Ivan Franko National University of Lviv

Olena Dovgal, D.Sc. (Economics), Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Olga Lyubitseva, D.Sc. (Geographic Sciences), Professor, Member of the Academy of Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Igor Matyushenko, D.Sc. (Economics), Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Mykola Ryzhkov, D.Sc. (Political studies), Professor, Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Sergiy Tsyganov, D.Sc. (Economics), Professor, Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Iryna Shkodina, D.Sc. (Economics), Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University

Serhiy Yakubovskiy, D.Sc. (Economics), Professor, Odessa I.I. Mechnikov National University

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Dang Van Phan, PhD, Associate Professor, Mekong University, Vietnam

Salah Gacim, PhD (Economics), Professor, University Ibn Zohr – Agadir, Morocco

Jakub Koralewski, D.Sc. (Historical Sciences) Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Gastronomii w Poznaniu, Poland

Ewald Mittelstädt, Dr. h. c., Professor, South Westphalia University of Applied Science, Nordrhein-Westfalen, Germany

William H. Meyers, Dr., Professor, University of Missouri-Columbia, USA

Petia Tanova, Dr. of Economics, Associate Professor, Frederick University of Cyprus, Cyprus

Vesselin Popovski, D.Sc., Professor, Centre for the Study of United Nations, Jindal Global University, India

Editorial Board Address:

61022, Kharkiv, Sq. Svobody, 6, Faculty of International Economic Relations and Tourism Business

V. N. Karazin Kharkiv National University, room 366a

tel. (057) 707 53 06, www.irtb.karazin.ua, www.periodicals.karazin.ua/irtb, meo.vestnik@karazin.ua

The authors of the published materials are fully responsible for the selection, accuracy, reliability of the data, facts, quotations and other information.

Articles have been double-blindly reviewed.

Certificate of state registration of KV № 21560-11460R dated 20.08.2015.

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2023

ЗМІСТ

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

В.В. Гончаренко, С.А. Касьян, А.М. Філін ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ОКРЕМИХ ФАКТОРІВ НА ЕНЕРГЕТИЧНІ РИНКИ КРАЇН ЄС.....	6
Н.М. Грущинська ДЕЯКІ ПИТАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В ЗМІННІЙ СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СВІТУ.....	15
І.В. Шкодiна, Н.Д. Кондратенко, А.М. Щукiна ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ КНР.....	22

ЕКОНОМІКА

А.А. Адеволь, С.А. Шитту, Д.А. Адеволь ВПЛИВ РОЗМІРІВ ТА ВІКУ БАНКУ НА ФІНАНСОВІ ПОКАЗНИКИ ДЕПОЗИТНИХ БАНКІВ У НІГЕРІЇ.....	32
Ю.І. Прус СТАЛИЙ РОЗВИТОК КОМПАНІЇ НА ЗАСАДАХ М'ЯКОГО ТОТАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ.....	41

ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

Г.І. Гапоненко, Д.А. Лістратенко, О.В. Євтушенко, І.М. Шамара ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	52
О.В. Никига, О.В. Романчук, Р.С. Коваль, М.В. Данилевич, Ю.О. Калимон САМОГУБСТВА ВІДОМИХ ШЕФ-КУХАРІВ СУЧАСНОСТІ: ІСТОРІЇ ТА ПРИЧИНИ.....	62
О.А. Ніколайчук ОЦІНКА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ.....	74
Ю.Я. Опанащук, О.А. Сущенко СВІТОВИЙ РИНОК ДІЛОВОГО ТУРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	84

CONTENTS

THE WORLD ECONOMY AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

V. Honcharenko, S. Kasyan, A. Filin THE INFLUENCE FEATURES OF INDIVIDUAL FACTORS ON EU COUNTRIES' ENERGY MARKETS.....	6
N. Hrushchynska SOME ISSUES OF GLOBAL PROBLEMS IN THE CHANGING SYSTEM OF VALUES OF THE MODERN WORLD.....	15
I. Shkodina, N. Kondratenko, A. Shchukina CREATIVE INDUSTRY 4.0: TRENDS AND TRANSFORMATIONS IN THE ERA OF DIGITALIZATION.....	22

ECONOMY

A.A. Adewale, S. A. Shittu, J. A. Adewole EFFECT OF BANK'S SIZES AND AGE ON THE FINANCIAL PERFORMANCE OF DEPOSIT MONEY BANKS IN NIGERIA.....	32
Yu. Prus SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COMPANY ON THE BASIS OF SOFT TOTAL QUALITY MANAGEMENT.....	41

TOURISM AND HOSPITALITY RESEARCH

H. Haponenko, D. Listratenko, O. Yevtushenko, I. Shamara ECOLOGIZATION OF TOURIST ACTIVITIES AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF UKRAINE.....	52
O. Nykyha, O. Romanchuk, R. Koval, M. Danylevych, Yu. Kalymon SUICIDES OF FAMOUS CHEFS OF TODAY: STORIES AND REASONS.....	62
O. Nikolaichuk EVALUATION OF THE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE HOTEL AND RESTAURANT INDUSTRY OF UKRAINE.....	74
Yu. Opanashchuk, O. Sushchenko GLOBAL MARKET OF BUSINESS TOURISM: DEVELOPMENT PROBLEMS AND PROSPECTS.....	84

**СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО
І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ
ВІДНОСИНИ**

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-01
УДК 339.13.025:620.9](4-6ЄС)

THE INFLUENCE FEATURES OF INDIVIDUAL FACTORS ON EU COUNTRIES' ENERGY MARKETS

Vladyslav Honcharenko

D.Sc. (Economics), Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine, 61022

e-mail: v.honcharenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0414-8892>

Svitlana Kasyan

Senior Lecturer of the A.P. Golikov Department
of International Economic Relations

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine, 61022

e-mail: s.a.kasyan@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7974-3156>

Anatolii Filin

Master of the A.P. Golikov Department
of International Economic Relations

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine, 61022

e-mail: fslsn28@gmail.com

The energy consumption impact is an important factor in the development of countries' economies. The European region is energy-dependent due to a significant shortage of energy carriers and an energy crisis. The energy dependence weakens the energy market and increases its vulnerability to external influences. The subject of research in the article is the characteristics, objective laws, and trends of the development of energy factors that are relative to other influence factors on the economic development of European countries. And the purpose is to analyze and assess important factors influencing the energy markets on the modern economic development of European countries. The task is to analyze the current state of traditional energy resource consumption, to determine the specifics of the impact of energy markets on macroeconomic indicators. To assess the influence degree of energy market indicators on macroeconomic development, which allows to identify the important factors for analysis and to indicate the general position of energy markets in the economy there are used following general scientific methods: systematic, logical and descriptive; analysis and synthesis; statistical; economic-mathematical modeling, namely the construction of a correlation-regression model. Based on the conducted analysis, it was established that the energy markets of the EU have a general feature of increasing dependence, and therefore their sensitivity on external factors, which is associated with a significant decrease in domestic production, as well as a weak differentiation of markets. The production of the main energy resources in Europe has a downward trend for all energy markets, which leads to the increased importance of imports. The influence of energy market factors on the macroeconomic indicators of EU countries is determined. The conducted correlation analysis confirmed the significant impact of the oil market on the GDP growth rate in the EU. The high energy dependence of the EU countries indicates the increased dependence on external factors but no direct correlation between energy dependence and economic development was found. The high dependence of the EU on the import of energy resources is a significant problem, and the energy security factor is also important for investors in the EU. Conclusions: energy factors do not have a significant impact on the development of EU GDP at the current stage, and the quality use of energy resources is more important than their consumption, which emphasizes the importance of efficient use of resources for the further development of the EU economy.

Key words: *energy markets, energy resources, macroeconomic development, EU countries, development of energy markets, gas, oil, coal.*

Як цитувати: Honcharenko V., Kasyan S., Filin A. The influence features of individual factors on EU countries' energy markets. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 6–14. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-01>

In cites: Honcharenko V., Kasyan S., & Filin A. (2023). The influence features of individual factors on EU countries' energy markets. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 6–14. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-01>

Formulation of the problem. Energy supplies and their markets are an important factor in the overall macroeconomic development of countries and regions. Each energy market is not only a part of the world economic system but also a separate and unique factor in the implementation of geopolitical and geoeconomic goals and plans. Over the last decade, the economic and energy dependence of many European countries was formed on Russia that for a long time used the energy resource for economic and political influence in the EU. The energy crisis in the EU countries, artificially created by Russia in 2022 in connection with the Russian aggression against Ukraine, showed a low level of differentiation of importers with the emphasis on several indicators over qualitative ones, showed the significant sensitivity and vulnerability of the energy markets of the EU countries. However, with the achievement of a certain level of development of the economic system, energy market factors are able to change the intensity and direction of their influence. Therefore the study of the problems of the influence of energy indicators on the economy of the EU countries and the understanding of their role in the modern development trends of the European Union states is quite pressing.

The purpose of the article is to analyze the peculiarities, regularities, and trends in the development of energy factors in the EU countries, and their impact on the main macroeconomic indicators.

Analysis of recent research and publications. Among the studies and publications on this issue, it is worth noting the works of Kurt Yeager [1], who investigates the state of energy markets in different regions of the world and their impact on the economic

development of groups of countries. Peter Zweifel [2] focuses on the study of the main economic forces that influence the formation of prices for energy resources, as well as on the relationship between energy consumption and internal economic processes. M. V. Muzychenko [3], emphasizes the EU gas markets and their structural changes. O. Yu. Chygrin [4] focuses on the analysis of the features of the development of the world energy market and its structural elements, O. I. Kohut-Ferens [5] analyzes the world energy market and its impact on regional development and interaction with other markets. Quite interesting sources on this issue are the magazine “Statistical Review of World Energy” for 2023 [6] and World Bank analytics, the analytical and information site Our World in Data, and the Eurostat site.

An overview of the research material and its main results. When analyzing the state of the energy markets, we focused on the study of three main energy markets, namely the gas, oil, and coal markets. One of the most important indicators that influence the development of these markets and shape certain trends is the consumption of the relevant energy resources. World consumption is determined by the general tendency of increasing in terms of main energy resources, as indicated by the dynamics of consumption of main energy resources (Fig. 1).

It should be noted that the main global trend of oil and gas consumption for the near future is upward with significant growth dynamics. Thus, gas consumption has the largest approximation coefficient, which shows a high probability of further growth. As shown, oil has a lower probability, what can be explained as its sensitivity

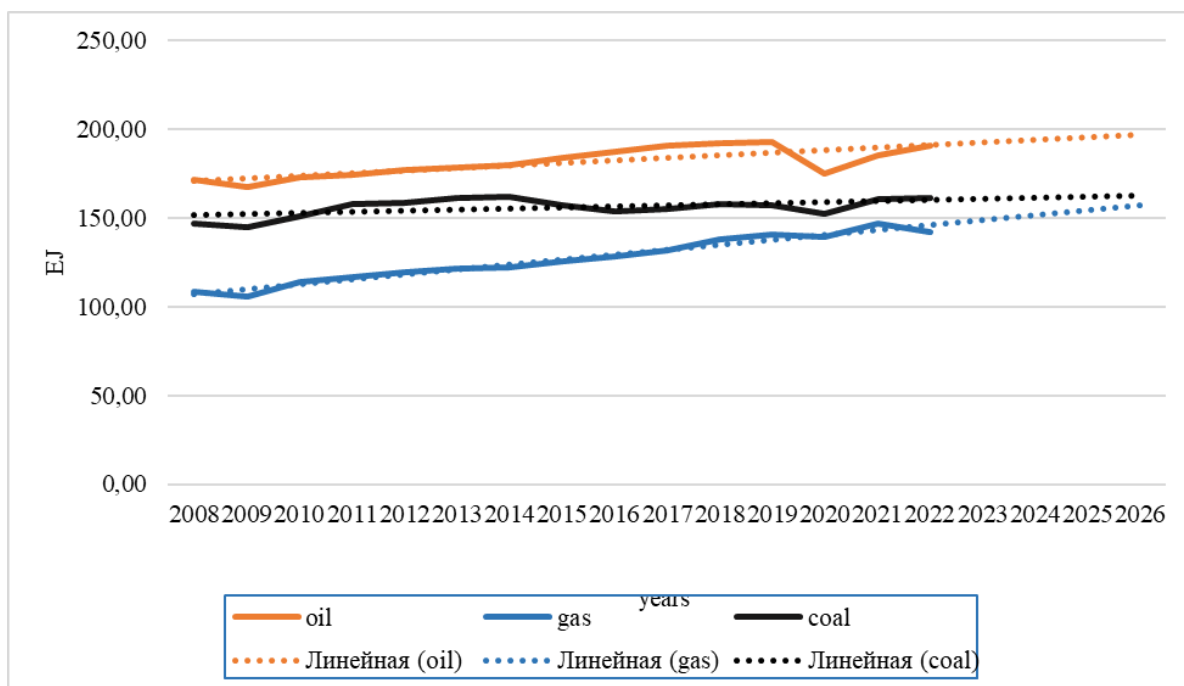

Fig. 1. Consumption of the main energy resources in the world for the period of 2008-2022, EJ
Created by the authors based on: [8]

to global crises. Fig. 1 clearly shows that its consumption is steadily increasing with minor fluctuations. Regarding coal, it is worth noting that this energy resource shows the lowest growth dynamics, which can be associated with its lowest energy efficiency among the others. The actual increase in consumption compared to 2008 was 15 EJ, with a corridor between 144 EJ and 161 EJ. Such a narrow corridor shows the weak interest of the world in increasing the consumption of coal relative to other energy resources.

Trends in the consumption of gas, oil, and coal in the EU countries differ from the global trends, so the general dynamics indicate a gradual decrease in the consumption of these energy resources, which is shown in Fig. 2.

In the European Union, there is a clear tendency to decrease the consumption of the main energy resources, except oil, as the level of approximation indicates significant fluctuations in consumption and the sensitivity of the European oil market to external and internal factors. This was a consequence of the adoption by the European Union of the "Energy Strategy 2020", which defined the priorities of EU policy for the period from 2010 to 2020, and aimed to:

- reduction of greenhouse gas emissions by at least 20%;
- increasing the share of renewable energy in the EU consumption portfolio to at least 20%;
- increase in energy efficiency by at least 20%.

A comparison of the main trends in the consumption of primary energy resources in the world and the EU demonstrates that the economic potential of the EU countries allows them to consistently reduce the consumption of primary energy resources, in contrast to world trends, where the role of the consumption of developing countries and resource states remains significant.

The decrease in the consumption of primary energy resources in the EU is related to the overall energy efficiency of various sectors of the economy. Thus, according to the study of energy consumption in the agricultural sector [10], the total consumption was reduced, although the authors noted different reasons for such changes in different countries, and they also emphasize that consumption in the agricultural sector remains significant, especially the dependence on oil products. Regarding the manufacturing sector, according to Eurostat, a significant decrease in consumption began in 2005 and continued until 2015 (for different energy sources, the years may differ in the context of several years), but since 2015, no significant changes in the consumption of the manufacturing sector are noticeable [11].

Summarizing such trends, it is worth noting that they are objectively related to the growing level of energy efficiency of various enterprises and industries. Energy efficiency, in turn, is an indicator of highly developed countries, therefore the main difference in trends in the

consumption of major energy resources in the world [12] and the EU is based on the level of development of individual countries and their economic sectors.

Analyzing the main features of the oil, gas, and coal markets in the EU countries, it is noted that the gas market was characterized by a steady decrease in domestic gas production, and therefore the formation of a deficit domestic market, which created dependence on imports, which, according to Eurostat [13], had no significant differentiation over the past 10 years. The main gas importers were Norway, Russia, and Algeria. Among these countries, Algeria consistently ranked third with a volume of 15–20% of all gas imports. Russia consistently accounted for a third of all gas imports to the EU, while Norway ranked first in import volumes, close to 40% each year. However, this situation changed drastically in 2022 due to Russian aggression against Ukraine and Russia's attempt to create a gas crisis in the EU by sharply limiting the supply of Russian gas to European countries. After that EU countries began to more actively use and expand the network of liquefied natural gas (LNG) terminals, through which they began to massively purchase gas from the USA, Kuwait, and other countries.

The oil market in the EU countries is also characterized by a significant level of internal deficit due to the insignificant level of production [14], which is covered by imports from third countries. An important difference between the oil market and the gas market is its greater diversification in the imports geography; however Russia was the main importer with a share of 30-25%, which has been unchanged since 2008, while second-best in terms of import in different years were Norway, Libya, and Kazakhstan. At the same time, it should be noted that these countries practically did not change their share and shared the second and third places for a long time. However, in recent years, the USA has gained a significant share of this market and its influence is gradually expanding. It is worth to note that the share of the three largest oil importers to the EU was 45-50% [15], which formed a significant level of dependence on them with corresponding risks. Since the beginning of Russia's full-scale aggression against Ukraine, the geography of the oil market in the EU has begun to change significantly. The main change can be considered as the loss of the Russian Federation position as the main supplier of oil to the EU and the replacement of its share by other players. However, the share of the largest importers for 2022, although decreased, continued to be around 40%. At the same time, the share of small importers increased significantly due to their quantitative expansion, which can be considered a positive variable from the point of view of energy security [16].

The EU coal and solid fuel markets are characterized by a significant surplus. The reasons for this phenomenon were mentioned above. In 2008, the

largest importer of coal in the EU was Australia with a share of 24.1%, however, by 2020, the largest importer was Russia with a share of over 40%, and the combined share of the top 3 importers reached over 80%.

The factors listed above testify to the high level of EU risks in the energy field as a result of the insufficient differentiation of suppliers of energy resources. In this regard, it is advisable to consider the level of energy dependence of the EU and individual European countries (Fig. 3).

The level of energy dependence is not a metric that directly affects the macroeconomic development of countries, since the calculation methodology does not include any direct monetary metrics and is calculated as follows: $(\text{import-export}) / \text{gross available energy volume}$. If we compare the indicator of energy dependence with the level of GDP of the countries represented, we will not see the regularity under which the logic works: the lower the energy dependence, the higher the GDP per capita. So, for example, Germany has

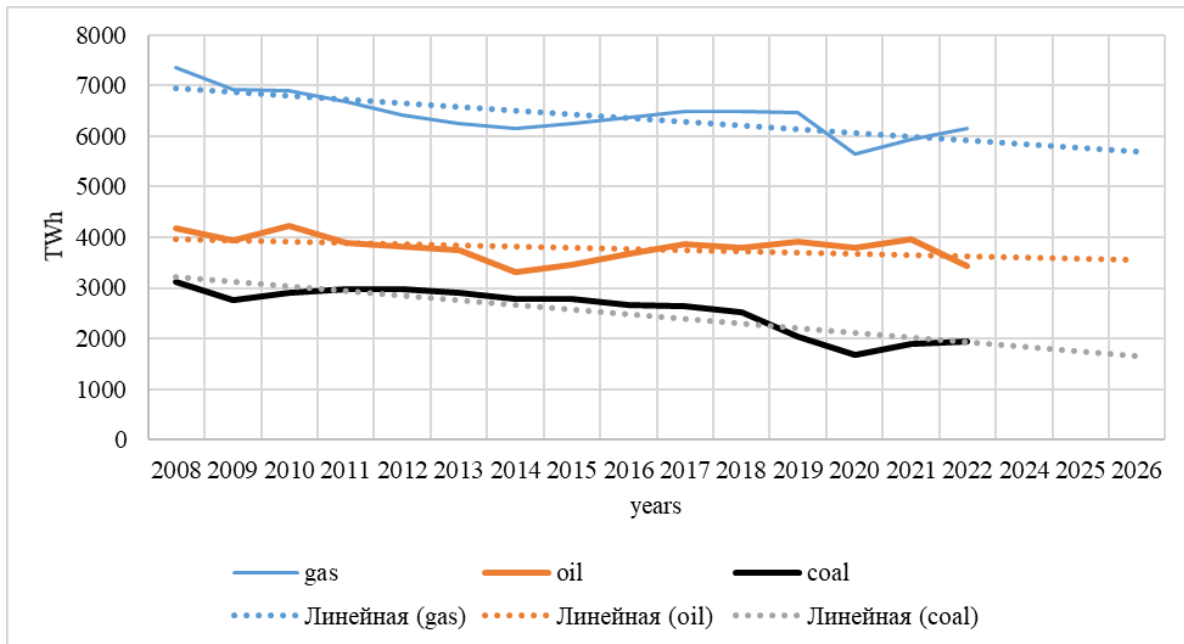

Fig.2. Consumption of the main energy resources in the EU for the period 2008-2022, TWh
 Created by the authors based on: [9]

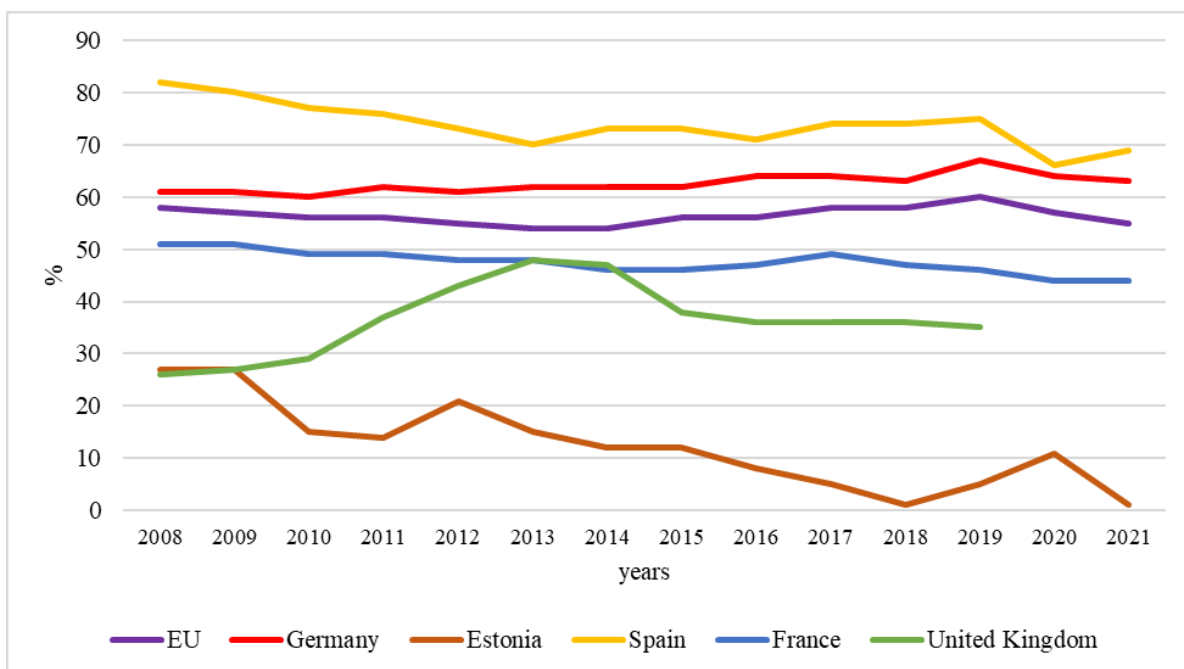

Fig. 3. The level of energy dependence in the EU countries for the period 2008-2021, %
 Created by the authors based on: [17]

high energy dependence, and the largest GDP per capita among European countries for 2021 (\$51,203) [18], while Spain has an even higher level of dependence, but is significantly inferior to Germany in terms of GDP, in 2021, Spain's GDP was \$30,103 per capita [18].

In addition, we can see that most EU countries have a high energy dependency, with an average value exceeding 50%, and for Germany and Spain, this value is greater than 60%. However, we do not see the impact of energy dependence on the macroeconomic development of the direction, noting that a high level of dependence is an objective risk for the energy security of the country, which carries significant risks for the economic system.

Thus, speaking about the state of the energy markets and regular energy indicators influence, we can state that the dynamics of the EU energy markets indicate a tendency towards a gradual decrease in consumption and the importance of quantitative market factors, with the exception of the oil market, which has a large number of fluctuating factors and with the exception of crisis factors periods has a relatively stable line of development. Europe's primary energy production tends to decline in all energy markets, creating a situation where imports become more important.

Considering the possible level of the energy factors influence on macroeconomic development, it is necessary to consider the possible correlation between indicators of economic growth (both qualitative and quantitative)

and energy factors. To do this, we conducted a correlation analysis, the data are presented in Table 1.

We have selected some multi-directional quantitative and qualitative indicators with the key indicator in the form of GDP per capita, since not all indicators are as of 2022 and 2023, the correlation analysis is carried out until 2021.

According to the data in Table 1, calculations were made according to formulas 1 and 2 to find the deviation using the Microsoft Excel calculation program.

$$r = \frac{\frac{1}{n} \cdot \sum |X - \bar{X}| \cdot |Y - \bar{Y}|}{\sigma_X \cdot \sigma_Y}, \quad (1)$$

де $|X - \bar{X}| \cdot |Y - \bar{Y}|$ – сум центральних відхилень;

n – кількість спостережень;

σ_X і σ_Y – середні квадратичні відхилення X і Y обчислені за формулою 2:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (X - \bar{X})^2}{n}}, \quad (2)$$

де σ – знак середнього квадратичного відхилення.

Using Microsoft Excel, the following formula 3 is used to calculate this amount of data:

$$f(x) = \text{correl}(\text{massive1}; \text{massive2}) \quad (3)$$

Table 1

Quantitative and qualitative indicators of impact on EU's GDP

Year	GDP, tn dols.	Oil cons, k TWh	Gas cons, k TWh	Coal cons, k TWh	Tech develop., number of patents, k	Energy prod., euros per kg of oil equivalent	The import of energy resources (all types of mineral fuel, petroleum products and their distillation products, B dols)	Provision of qualifications. spec., % of population with higher education	Human Development Index (HDI)	Brand oil price, 2010 index = 1
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2008	16,3	7,4	4,2	3,12	62,72	6,83	211	20,1	0,856	3,97
2009	14,8	6,9	3,9	2,77	62,165	6,96	131	20,9	0,856	2,52
2010	14,6	6,8	4,2	2,90	63,953	6,84	149	21,6	0,86	3,25
2011	15,8	6,70	3,9	2,98	65,487	7,17	203	22,4	0,864	4,55
2012	14,6	6,40	3,8	2,97	64,321	7,22	214	23,2	0,865	4,56
2013	15,3	6,20	3,7	2,91	63,796	7,30	213	24	0,871	4,44
2014	15,6	6,10	3,3	2,78	63,926	7,68	196	24,5	0,874	4,04
2015	13,5	6,20	3,5	2,77	63,474	7,75	129	25,2	0,878	2,14
2016	13,9	6,30	3,7	2,66	63,378	7,83	107	25,7	0,881	1,78
2017	14,8	6,50	3,8	2,57	64,098	7,89	131	26,4	0,884	2,21
2018	16	6,50	3,8	2,51	63,69	8,09	159	27,1	0,887	2,91
2019	15,7	6,40	3,9	2,02	62,281	8,37	143	27,9	0,894	2,62
2020	15,4	5,60	3,8	1,66	62,2267	8,59	101	28,9	0,895	1,71
2021	17,2	5,90	4,0	1,87	62,1724	8,54	193	29,7	0,89	2,90

Created by the authors based on the materials: [8, 13, 19-23]

Table 2

The results of correlation analysis

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1										
2	0,00622									
3	0,359428	0,5581216								
4	-0,34353	0,6900712	-0,00067							
5	-0,24377	0,1661419	-0,21118	0,622698						
6	0,258502	-0,775054	-0,28816	-0,90442	-0,41728					
7	0,509915	0,2610689	0,100111	0,466997	0,38157	-0,40835				
8	0,242329	-0,80459	-0,26815	-0,87925	-0,3454	0,984749	-0,36322			
9	0,177276	-0,748347	-0,29133	-0,85746	-0,33886	0,980674	-0,44172	0,978592		
10	0,325974	0,3272999	0,068474	0,604512	0,554054	-0,57234	0,940602	-0,52884	-0,57773	

Compiled by the authors based on the results of correlation analysis

The results of correlation analysis calculations are presented in Table 2.

The main correlation pairs that have a strong and very strong relationship are: 7-1; 3-2; 4-2; 6-2; 8-2; 5-4; 6-4; 8-4; 9-4; 10-4; 10-5; 8-6; 9-6; 10-7; 9-8. Analyzing the relations, we can state that GDP has a significant correlation with only one factor, factor 2 (oil consumption) has 4 pairs, factor 4 (coal consumption) has 6 pairs, factor 6 (level of energy efficiency of the economy) has 4 pairs, 8 factor (skilled specialists) has 4 pairs, other factors have 3 or fewer pairs. It should also be noted here that the level of coal consumption, although it has a high parity, but this parity is reversed. A superficial analysis of the results allows us to conclude that oil consumption is the most important among consumption, as it has the most positive strong pairs among all other consumption factors (coal and gas). The GDP level has a medium and weak correlation to all the indicated indicators, except for the 7-1 relationship, which has a value of 0.51, which is insignificant in absolute terms, but we note that among the quantitative energy values, the value of the energy import level is the largest relative to the level of the country's GDP, but insufficient to establish dependence. In addition, highlighting the strongest correlation among other energy factors, we note that among the level of consumption, the level of gas consumption has the greatest impact on GDP with a level of 0.36, followed by an inverse correlation with coal consumption at the level of -0.34, the inverse of this result indicates the ineffectiveness of coal consumption for the development of the European economy. Oil consumption has the lowest correlation of all other markets, which requires a detailed study. Thus, when examining the influence of consumption level on other factors, we can see that metrics 2, 3, and 4 have significant correlations with metrics 6, 8, 5, 9, and 10.

So, in turn, indicator 2 has the strongest correlation with metrics number 3 and 4 (gas and coal

Table 3

Color legend to the table 2

	Positive	Negative
Very strong		
Strong		
Mid		
Weak		

Compiled by the authors

consumption), which is direct interdependence and mutual substitution, as well as a very strong inverse correlation with metric 6 (level of energy efficiency of the economy). The same situation with coal consumption, which tells us about the weak efficiency of the level of consumption of these energy resources and their impact on productivity, at the same time, gas consumption also has a negative value, but with an average strength. Evaluating the overall impact of gas and coal consumption on other metrics, we can note that for most correlations they have an inverse value, indicating their low efficiency, while oil consumption has more direct correlations, but most of them have medium and smaller power of influence, which also indicates the weak position of these metrics for macroeconomic development. Another important correlation, in our view, is the correlation between indicator 8 and indicator 6 (provision of qualified specialists and energy efficiency), as it shows the importance of the economy of quality mechanisms of influence. Also, metric 6 (level of energy efficiency of the economy) has the same very strong correlation with metric 9 (Human Development Index), which is also a qualitative and complex indicator with a very strong level of influence. So, we can state that all indicators have a moderate impact on the general macroeconomic metric of GDP per capita, and quantitative energy indicators have a lower degree

of influence than qualitative energy indicators and indicators of economic direction.

The similar state of economic metrics and their interaction indicates that it is more appropriate to focus on qualitative and deep-influencing factors of the given sector, such as the level of energy security, the level of energy poverty, the differentiation of energy suppliers, the state and modernization of energy infrastructure, and others, rather than on quantitative indicators.

Conclusions. Having analyzed the peculiarities of the influence of the studied factors on the energy markets of the EU countries, we can draw the following conclusions. The energy factors, which in this study are given as the main trends of the energy markets of classical energy resources and the main quantitative and qualitative metrics of these markets, showed that at this stage of the economic development of the EU countries, the quantitative energy factors have little influence on macroeconomic development, and the main trends of energy gas, oil, and coal markets correspond to this conclusion due to the tendency to decrease their consumption volumes by the EU

economies. In addition, the correlation analysis shows that the quantitative energy factors of classical energy markets have a negative correlation with the level of GDP and an insignificant effect on other macroeconomic indicators of development, which indicates their secondary nature at the current stage of development and the inefficient level of consumption of these energy resources, which is excessive. Qualitative energy factors, such as the level of energy dependence, also show an insignificant direct impact on macroeconomic development, while at the same time, they have a significant impact on the level of energy security, which in turn can create the risk of a crisis. Among quantitative energy factors, the degree of import of energy resources is a significant factor affecting the GDP of EU countries, according to the correlation analysis of economic and energy parameters. This highlights the problem of significant dependence of the EU economy on the import of energy resources since energy dependence itself does not correlate with different EU economies due to the lack of a unified influence.

REFERENCES

1. Kurt Yeager and others. (2012). Energy and Economy. *Global Energy Assessment Toward a Sustainable Future*. pp. 400-405. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511793677.012>. Available at: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/global-energy-assessment/energy-and-economy/F90873793AC027510D352B1253C8B287> (date of accessed: 27.12.2023).
2. Peter Zweifel, Aaron Praktiknjo, Georg Erdmann. (2017). *Energy Economics: Theory and Applications*. Berlin: Springer. P. 364. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-53022-1>.
3. Muzychenko M. V. (2017). Suchasnyi rynek pryrodnoho hazu YeS: struktura ta tendentsii rozvytku [Modern EU natural gas market: structure and development trends]. *Investments: practice and experience*, no. 22, pp. 46-52. Available at: <http://www.investplan.com.ua/index.php?op=1&z=5796&i=9>
4. Chyhryn O. Yu., Saady M. A. (2017). Analiz osoblyvosti rozvytku svitovoho enerhetychnoho rynku [Analysis of the peculiarities of the development of the world energy market]. *The Journal of Sumy State University. "Economy" series*, no. 4, pp. 140-145. <https://doi.org/10.21272/1817-9215.2017.4-18>. Available at: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/68376>
5. Kohut-Ferens O. I. (2022). Hlobalni aspekty rehulivannia funktsionuvannia svitovoho enerhetychnoho rynku [Global aspects of regulating the functioning of the world energy market] *The Scientific Journal of the Uzhhorod National University*, vol 43, pp. 66-69. <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2022-43-11>
6. Energy Institute. *Statistical review of World Energy*, Ed. 73, 2023. 64 p.
7. GDP per capita (current US\$). *World Bank* : website. Available at: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDPPCAP.CD?locations=1W&name_desc=false (date of accessed: 27.12.2023).
8. Fossil fuel consumption. *Energy Institute Statistical Review of World Energy (2023)*. Available at: <https://www.energyinst.org/statistical-review/> (date of accessed: 01.01.2024).
9. Fossil fuel consumption, European Union (27). *Our World in Data* : website. Available at: https://ourworldindata.org/grapher/fossil-fuel-consumption-by-type?time=2008.latest&country=~OWID_EU27 (date of accessed: 28.12.2023).
10. Tomasz Rokicki, Aleksandra Perkowska, Bogdan Klepacki and others. (2021) Changes in Energy Consumption in Agriculture in the EU Countries. *Energies*, vol. 14(6) no 1570. <https://www.mdpi.com/1996-1073/14/6/1570>
11. Final energy consumption in industry. *Eurostat* : website. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Final_energy_consumption_in_industry_-_detailed_statistics (date of accessed: 28.12.2023).
12. Honcharenko V., Babenko V., Panteleimonenko A., Pozhar A. (2019). Innovacijnyj rozvytok vidnovljuval'noji energhetyky Kytaju [China innovative development of renewable energy]. *Economic space*. 152. pp. 5-16. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/152-1>. Available at: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/8320>
13. Imports of natural gas by partner country. *Eurostat* : website. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_ti_gas_custom_7962278/default/table?lang=en (date of accessed: 28.12.2023).
14. Oil production. *Our World in Data* : website. Available at: <https://ourworldindata.org/grapher/oil-production-by-country> (date of accessed: 28.12.2023).

15. European Union. *OECD* : website. Available at: https://oec.world/en/profile/international_organization/european-union?intraTradeFlowSelector=flow1&yearSelector3=2010&depthSelector3=HS4Depth&extraTradeFlowSelector=flow1 (date of accessed: 28.12.2023).
16. Crude oil imports and prices: changes in 2022. *Eurostat* : website. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/DDN-20230328-1>(date of accessed: 28.12.2023).
17. Energy imports dependency. *Eurostat* : website. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/NRG_IND_ID_custom_6286298/default/table?lang=en (date of accessed: 04.01.2024).
18. GDP per capita, 2021. *Our World in data* : website. Available at: <https://ourworldindata.org/grapher/gdp-per-capita-worldbank> (date of accessed: 04.01.2024).
19. Energy productivity. *Eurostat* : website. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rd310/default/table?lang=en (date of accessed: 29.12.2023).
20. Human development - Country rankings. *The Global Economy* : website. Available at: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/human_development/European-union/ (date of accessed: 04.01.2024).
21. Patents - Technology development. *OECD Data* : website. Available at: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PAT_DEV# (date of accessed: 04.01.2024).
22. Total Trade. *OECD* : website. Available at: https://oec.world/en/profile/international_organization/european-union?blockCompositionFlowSelector=flow1&depthSelector3=HS2Depth&intraTradeFlowSelector=flow1&yearSelector3=2008 (date of accessed: 04.01.2024).
23. Price index. *Energy price index* : website. Available at: <https://www.energypriceindex.com/price-data> (date of accessed: 04.01.2024).

*The article was received by the editors 09.10.2023
The article is recommended for printing 11.11.2023*

Гончаренко Владислав Васильович, докт. екон. наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин імені Артура Голікова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, м. Харків, Україна, 61022 e-mail: v.honcharenko@karazin.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0414-8892>

Касьян Світлана Анатоліївна, старший викладач, кафедри міжнародних економічних відносин імені Артура Голікова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, м. Харків, Україна, 61022, e-mail: s.a.kasyan@karazin.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7974-3156>

Філін Анатолій Михайлович, магістр кафедри міжнародних економічних відносин імені Артура Голікова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, м. Харків, Україна, 61022, e-mail: fslsn28@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ОКРЕМИХ ФАКТОРІВ НА ЕНЕРГЕТИЧНІ РИНКИ КРАЇН ЄС

Вплив споживання енергоресурсів є вагомим фактором для розвитку економік країн. Європейський регіон є енергетично залежним через значний дефіцит енергоносіїв та енергетичну кризу. Енергозалежність послаблює енергетичний ринок та підвищує його вразливість до зовнішніх впливів. Предметом дослідження в статті є особливості, закономірності та тенденції розвитку енергетичних факторів відносно інших факторів впливу на економічний розвиток країн Європи. Метою є аналіз та оцінка вагомих факторів впливу енергетичних ринків на сучасний економічний розвиток європейських країн. Завдання: проаналізувати сучасний стан споживання традиційних енергетичних ресурсів, визначити особливості впливу енергетичних ринків на макроекономічні показники. Використовуються загальнонаукові методи: системно-логічний та описовий; аналізу та синтезу; статистичний; економічно-математичного моделювання, а саме побудова кореляційно-регресивної моделі – для оцінки ступеню впливу показників енергетичних ринків на макроекономічний розвиток, що дозволяє виділити важливі фактори для аналізу та зазначити загальну позицію енергетичних ринків в економіці. На основі проведеного аналізу встановлено, що енергетичні ринки ЄС мають загальну особливість до збільшення залежності, а отже чуттєвості від зовнішніх факторів, що пов'язано із значною динамікою зниження власного видобування, а також слабкою диференціацією ринків. Видобуток основних енергоресурсів в Європі має спадну тенденцію для всіх енергетичних ринків, що призводить до підвищеної важливості імпорту. Визначено ступінь впливу факторів енергетичних ринків на макроекономічні показники країн ЄС. Проведений кореляційний аналіз підтвердив значний вплив ринку нафти на показник ринку ВВП в ЄС. Висока енергетична залежність країн ЄС вказує на підвищену залежність від зовнішніх чинників, але не виявлено прямої залежності між енергозалежністю та економічним розвитком. Висока залежність ЄС від імпорту енергетичних ресурсів є суттєвою проблемою, також фактор енергобезпеки є вагомим для інвесторів в ЄС. Висновки: енергетичні факто-

ри не мають привалюючого впливу на розвиток ВВП ЄС на поточному етапі, а якісне використання енергоресурсів виявляється важливішим за їхню кількість споживання, що підкреслює важливість ефективного використання ресурсів для подальшого розвитку економіки ЄС.

Ключові слова: *ринки енергоресурсів, енергоресурси, макроекономічний розвиток, країни ЄС, розвиток енергетичних ринків, газ, нафта, вугілля.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kurt Yeager and others. Energy and Economy. Global Energy Assessment Toward a Sustainable Future. 2012. P. 400-405. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/global-energy-assessment/energy-and-economy/F90873793AC027510D352B1253C8B287> (date of accessed: 27.12.2023). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511793677.012>
2. Peter Zweifel, Aaron Praktiknjo, Georg Erdmann. Energy Economics: Theory and Applications. Berlin: Springer. 2017. P. 364. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-53022-1>.
3. Музиченко М. В. Сучасний ринок природного газу ЄС: структура та тенденції розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 22. С. 46-52. URL: <http://www.investplan.com.ua/index.php?op=1&z=5796&i=9>
4. Чигрин О. Ю., Саади М. А. Аналіз особливостей розвитку світового енергетичного ринку. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2017. № 4. С. 140-145. <https://doi.org/10.21272/1817-9215.2017.4-18>. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/68376>
5. Когут-Ференс О. І. Глобальні аспекти регулювання функціонування світового енергетичного ринку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Випуск 43. С. 66-69. <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2022-43-11>
6. Energy Institute. *Statistical review of World Energy*, Ed. 73, 2023. 64 p.
7. GDP per capita (current US\$). *World Bank* : website. URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=1W&name_desc=false (date of accessed: 27.12.2023).
8. Fossil fuel consumption. *Energy Institute Statistical Review of World Energy (2023)* URL: <https://www.energyinst.org/statistical-review/> (date of accessed: 01.01.2024).
9. Fossil fuel consumption, European Union (27). *Our World in Data* : website. URL: https://ourworldindata.org/grapher/fossil-fuel-consumption-by-type?time=2008..latest&country=~OWID_EU27 (date of accessed: 28.12.2023).
10. Tomasz Rokicki, Aleksandra Perkowska, Bogdan Klepacki and others. Changes in Energy Consumption in Agriculture in the EU Countries. *Energies* 2021, 14(6), 1570. <https://doi.org/10.3390/en14061570>. URL: <https://www.mdpi.com/1996-1073/14/6/1570>
11. Final energy consumption in industry. *Eurostat* : website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Final_energy_consumption_in_industry_-_detailed_statistics (date of accessed: 28.12.2023).
12. Гончаренко В.В., Бабенко В.О., Пантелеймонович А.О., Пожар А.А. Інноваційний розвиток відновлювальної енергетики Китаю. *Економічний простір*. 2019. №152. С. 5-16. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/152-1>. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/8320>
13. Imports of natural gas by partner country. *Eurostat* : website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_ti_gas_custom_7962278/default/table?lang=en (date of accessed: 28.12.2023).
14. Oil production. *Our World in Data* : website. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/oil-production-by-country> (date of accessed: 28.12.2023).
15. European Union. *OECD* : website. URL: https://oec.world/en/profile/international_organization/european-union?intraTradeFlowSelector=flow1&yearSelector3=2010&depthSelector3=HS4Depth&extraTradeFlowSelector=flow1 (date of accessed: 28.12.2023).
16. Crude oil imports and prices: changes in 2022. *Eurostat* : website. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/DDN-20230328-1>(date of accessed: 28.12.2023).
17. Energy imports dependency. *Eurostat* : website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/NRG_IND_ID_custom_6286298/default/table?lang=en (date of accessed: 04.01.2024).
18. GDP per capita, 2021. *Our World in data* : website. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/gdp-per-capita-worldbank> (date of accessed: 04.01.2024).
19. Energy productivity. *Eurostat* : website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rd310/default/table?lang=en (date of accessed: 29.12.2023).
20. Human development - Country rankings. *The Global Economy* : website. URL:https://www.theglobaleconomy.com/rankings/human_development/European-union/ (date of accessed: 04.01.2024).
21. Patents - Technology development. *OECD Data* : website. URL:https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PAT_DEV# (date of accessed: 04.01.2024).
22. Total Trade. *OECD* : website. URL: https://oec.world/en/profile/international_organization/european-union?blocCompositionFlowSelector=flow1&depthSelector3=HS2Depth&intraTradeFlowSelector=flow1&yearSelector3=2008 (date of accessed: 04.01.2024).
23. Price index. *Energy price index* : website. URL: <https://www.energypriceindex.com/price-data> (date of accessed: 04.01.2024).

Стаття надійшла до редакції 09.10.2023

Стаття рекомендована до друку 11.11.2023

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-02
УДК 657.471 + 004.8

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В ЗМІННІЙ СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СВІТУ

Грущинська Наталія Миколаївна

Доктор економічних наук, професор,
заступник директора
Навчально-наукового інституту неперервної освіти
Національного авіаційного університету
Проспект Любомира Гузара 1, м. Київ, Україна, 03058
e-mail: natnik2006@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5606-4666>

У статті проаналізовано особливості глобальних проблем в сучасній системі світу, їх трансформації, виявлення більш загострених питань з урахуванням нагального питання безпеки кожної країни, продовольчої безпеки на тлі зростання загальної кількості населення Планети. Питання охорони навколишнього середовища та змін клімату. Видозміни глобальних проблем з урахуванням війн та їх наслідків поряд з активною фазою Четвертої промислової революції, розвитку штучного інтелекту, що призводить до появи нових професій, нових форм зайнятості населення, розвитку людства загалом та, безумовно, впливає на зміни цінностей кожного суспільства. В статті проводиться аналіз історичного ракурсу економічних, соціальних змін та впливу технологічних процесів, проведена оцінка впливу війни на економічну, демографічну складову суспільства. Зазначено, що результати четвертої промислової революції, поява та розвиток штучного інтелекту є проривом для виживання людства. Штучний інтелект (ШІ) швидко трансформує різні галузі, і збереження навколишнього середовища та зміна клімату не є винятком. Сучасне суспільство змінює спосіб життя людей, стилі спілкування, взаємовідносини, уявлення про себе і, зрештою, цінності. Статті філософів, економістів та психологів, які досліджують формування суспільств майбутнього, вказують на появу технологічних структур психологічних технологій та технологій щодо моральної відповідальності. Зміни технологічного етапу суспільного розвитку супроводжуються змінами в самому суспільстві. Цінності впливають на прагнення людей до самореалізації, а відтак і на сферу праці. У контексті світових змін змінилися і цінності суспільства. Цінності можна розділити на різні групи, кожна людина визначає свої пріоритети (матеріальні цінності, духовні цінності (життя, мораль), соціальні цінності, сімейні цінності, цінності щастя, здоров'я). Кожна людина закріплює своє місце в суспільстві, яке визначає її статус) залежить від соціальних цінностей оточення, моделей споживання та цілей, які можуть змінюватися протягом життя.

Ключові слова: глобальні проблеми, цінності, демографія, штучний інтелект

Як цитувати: Грущинська Н.М. Деякі питання глобальних проблем в змінній системі цінностей сучасного світу. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 15–21. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-02>

In cites: Hrushchynska N. (2023) Some issues of global problems in the changing system of values of the modern world. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 15–21. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-02> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Глобальні проблеми людства набувають особливої уваги в сучасних умовах зростання глобальних небезпек (ядерної війни, нераціональні витрати природних ресурсів, хвороби, голод, бідність тощо) та потребують розв'язання в координованій співпраці всіх країн. Сучасні глобальні проблеми окреслюють кілька груп: політичні, етнічні, демографічні, економічні, соціальні (проблема ліквідації голоду й хвороб); продовольчі (проблема забезпечення сировиною й енергією); екологічні (проблема охорони навколишнього середовища, проблеми ресурсів Світового океану; освоєння космічного простору; глобального потепління), збереження миру й обмеження озброєнь.

Вивчення технологічних систем дає змогу проаналізувати еволюцію суспільного розвитку, виявити фактори, що впливають на той чи інший період, і спробувати передбачити майбутнє. Походження життя на Землі розглядається в історичній, філософській та біологічній літературі. Провідні країни світу в своєму розвитку наближаються до VII-VIII технологічних систем, які передбачають розвиток генної інженерії, майбутні технології псі, особистості та відповідальності. У той же час частини третього світу голодували від хвороб, стихійних лих і неписьменності. Виникає наступне питання: чому розрив між технологічними системами цих груп країн досягає 150-200 років? Саме з точки зору оцінки історії виникнення розриву книга Даймонда буде цікава не тільки історикам і біологам, але й економістам, і взагалі всім, хто цікавиться питанням походження. Нерівності в історії світового та економічного розвитку з урахуванням особливостей кожної країни. Розкриваючи можливості для аналізу питань, наприклад, чому іракці, у яких писмо винайшли на чотири тисячі років раніше ніж в Японії чи Скандинавії, на сьогодні найменш грамотні люди у світі.

У геологічній історії походження людини проаналізовано час-простір і відповідні їм зміни, зафіксувавши скорочення часових періодів і активацію результатів еволюції. Наприклад, формування Землі почалося в Гадейський період 460-400 млн років тому; (архей охоплював період 40-2,5 млн років тому; протерозой - 250-541 млн років тому). Останні найбільш активні і мають найкоротший час у зв'язку зі швидким виникненням і сучасною еволюцією більшості біологічних типів. Точка зору, що підтримує прискорення часу під впливом науково-технічних процесів, може бути підтверджена також на стадіях технологічних укладів: перший і другий технологічні уклади, сформовані в 1770-1830 і 1830-1870 роках відповідно, перебували під впливом промислової революції з розвитком гідродвигунів, виплавки чавуна, обробки чавуна; на третьому (1870-1930 рр.) і четвертому (1930-1970 рр.) технологічних укладах розпочато виробництво сталі, електроенергії

та неорганічної хімії, електротехніки та важкого машинобудування, виробництва неорганічної хімії, розвиток авіаційної промисловості, а згодом і авіаційної промисловості. П'ятий (1970-2010), шостий (2010-2030), сьомий (2030-2040) технологічні уклади стрімко змінюються і більш технологічно насичені, ніж перший. Основними проявами є початок розвитку мікроелектронних компонентів і нанотехнологій, а також перехід людини до розвитку генної інженерії, штучного інтелекту та робототехніки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній економічній літературі приділено достатньо уваги в наукових працях теоретичного спрямування, які присвячені з'ясуванню сутності понять «ціннісні орієнтації» [1; 2] та «економічних інтересів» [3]. Дослідженням системного характеру щодо взаємозв'язку цінностей, потреб та інтересів як на мікро-, так і на макрорівні [5-7]. Праці з філософії щодо згубної поведінки людства, самознищення на тлі розвитку прогресу, розробки нових технологій ста забруднення навколишнього середовища, що призводить до розвитку нових хвороб та смертності. філософські засади Жана Поля Сартра, що знайшли своє відображення у його роботі «Екзистенціалізм – це гуманізм». Особлива увага в сучасних умовах приділяється впливу питанню війни та відношенню сучасного соціуму до війни.

Мета статті. Проаналізувати глобальні економічні проблеми в змінній системі цінностей сучасного світу.

Методика дослідження. В процесі дослідження використані пошукові та нормативні типи прогнозів, застосування методики історичної ретроспективи, аналізу та індукції.

Результати дослідження. Вивчаючи економічну теорію, від теорії меркантилізму до класичних теорій ХХ-го століття, можна простежити зміни, пов'язаними з часом. Наприклад, теорія Майкла Познера 1961 року полягає в тому, що та сама технологія не завжди використовується в різних країнах одночасно, а для її міжнародного поширення потрібен певний час, імітаційний лаг, який можна визначити як період часу (від п'яти місяців до двох років). Як швидко цей продукт поширюється по земній кулі в сучасних реаліях? Безсумнівно, сучасний темп набагато швидший, ніж два роки, і деякі успішні рекламні та популяризаційні продукти мають покупців у всьому світі ще до того, як вони вийшли на ринок. Життєвий цикл товару прискорюється. Еволюція економічних процесів все більше пов'язує різні сектори та галузі, а міждисциплінарність стає актуальною рисою освітньої діяльності. Яскравим прикладом може служити галузь науки — нейромаркетинг, який поєднує в собі глибокі дослідження психології, економіки та політології, маркетингових досліджень, що вивчають сенсорні, когнітивні та емоційні реакції споживачів на

маркетингові стимули. Ведення бізнесу в сучасних умовах – це динамічна оцінка ринку, з урахуванням зміни бажань та потреб споживачів, які стають все більш ексклюзивними та нестандартизованими, з іншого боку відбувається певний процес «нав'язування» продукції виробниками, вони приходять на допомогу інструментам нейромаркетингу. Час не працює на вас? Період очікування стає все більш неактуальним, і навіть два десятиліття тому позиція очікування мала сенс і могла призвести до позитивних результатів. Сьогодні «чекати» — це майже те, що втратити, щось упустити. Навіть у стані спокою немає сенсу в бездіяльному очікуванні. У життя входять soft skills, м'які навички, які роблять людей більш комунікабельними, гнучкими, допомагають швидше приймати рішення, заповнити простір очікування, а отже, пришвидшити час[1].

Розвиток штучного інтелекту, його отримання скорочує час на пошук інформації, термін розумових процесів, коли він використовується як додаткова функція при виконанні великомасштабної роботи, це позитивний момент, коли продукти штучного інтелекту є на основі інтелекту та без аналізу та оцінки сліпе копіювання досягнень інших людей не допоможе розвитку.

У своєму дослідженні антрополог Кетрін Бускіл припускає, що майбутнє буде швидшим, але його швидкість є парадоксальною, оскільки людський досвід ставиться на перший план. Те, як люди реагують на швидкість, також залежить від їхньої культури, суспільства та традицій. Симбіоз швидкості та досвіду може стати ефективним шляхом уперед, що визначається синергією сучасності. Синергія має сенс, здавалося б, неможливі елементи об'єднуються для досягнення успіху. У сучасному світі неможливо не прискорюватися, але постійний біг виснажує. Управління своїм часом вимагає організованості та розуміння свого місця в суспільстві. Організації стикаються з новими викликами в управлінні (корпоративна політика, ефективне використання всіх членів команди) та визначенні управлінської ефективності, а держави – з новими викликами в розробці та впровадженні соціально-економічної політики, засобах підтримки населення, системах освіти тощо. Війна призводить до підвищення рівня смертності, зниження народжуваності та погіршення стану здоров'я населення.

Проблема війни пов'язана зі смертністю і загостреними питаннями природного відтворення. Важливо зберегти і територію, і людей. Важко не погодитись, що народжуваність, фертильність і стать є взаємопов'язаними процесами. І їхні характеристики у воєнний час дуже відрізняються від тих, які є у мирний час. Народжуваність у мирному житті є відносно планомірним процесом, який залежить від економічних, політичних, етнічних, культурних цінностей. Однак у воєнний період, як показує історич-

ний аналіз, відношення до природного відтворення людей змінюється, і принципи традиційної сім'ї можуть поступатися, бо війна зводить нанівець її цінності. Після Першої та Другої світових війн було зафіксовано різке зростання народжуваності, бєбі-бум, характерний для Німеччини, європейських країн і Радянського Союзу.

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, російсько-українська війна не призвела до зростання народжуваності. Це пояснюється цивільною «свідомістю» та певним небажанням або неготовністю мати дітей до війни, а також ізоляцією під час пандемії Ковід 19. Зниження народжуваності пояснюється тим, і міграцією жінок за кордон через війну (близько 8,4 мільйона виїхали з України в період з 24 лютого по 19 вересня, а 1,2 мільйона осіб з України наразі перебувають закордоном, значна частина з яких - жінки), крім того, частина з них планують розлучитися або вже розлучилися зі своїми чоловіками, а також тим, що, на жаль, до цього, можна також додати – це втрата чоловіка в бойових діях, поранення чи каліцтво могли стати поштовхом до зростання статистики розривів. Згідно з позитивною статистикою Міністерства юстиції України, з березня по кінець серпня 2022 року було зареєстровано лише 7450 розлучень і 103903 шлюбів; для порівняння, за аналогічний період 2021 року: 104 012 шлюбів і 29 587 розлучень, що свідчить, загалом, про зростання кількості як шлюбів та і розлучень в Україні.

Якими б не були війни та загрози, життя продовжуватиме існувати за будь-яких обставин, народжуваність є ключем до національного розвитку, а здорове суспільство з цінностями та фізичними характеристиками є основою майбутнього нації. Саме тому важливо забезпечити гідні та свідомі умови для зародження життя та його щасливого майбутнього.

Проте за прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М.В. Птухи російсько-українська війна не принесе зростання народжуваності, що пояснюється «свідомістю» громадян та певне небажання або не готовність мати дітей і до війни, на що також вплинула і ізоляція під час пандемії Covid-19. Можна додати, що скорочення народжуваності може бути спровоковано браком жінок, які покинули територію України (з 24 лютого до 19 вересня з України виїхали близько 8,4 млн людей, наразі за кордоном перебувають 1,2 млн людей з України, з них вагома частка - жінки), розлучаться або уже розлучились з чоловіками, та, на жаль, через втрати чоловіків, каліцтва, поранення в бойових діях. За позитивною статистикою Міністерства юстиції України, з березня 2022 року до кінця серпня зафіксовано лише 7450 розлучень і натомість 103903 пар вступили до шлюбу. Порівнюючи з ана-

логічним періодом 2021 року: 104 012 шлюбів та 29 587 розривів шлюбів, відповідно. Отже, в Україні динамічно зростає як кількість одружень, так і кількість розлучень. За перші чотири місяці повної війни в Україні народилося 42 700 немовлят. Це на 5% менше, ніж у першому півріччі 2021 року, коли було 139 тис. немовлят, і на 11,5% менше, ніж у першому півріччі 2019 року, коли було 149 тис. Це діти, створені до повномасштабного вторгнення, і ми можемо проаналізувати майбутню статистику вже наступного року. За даними, Інституту демографії до кінця століття населення України скоротиться до 22,4 млн. Демографічні проблеми в Україні були ще до війни. Населення скорочувалося з 1990 року, коли досягло максимуму – 51,6 млн. У 2022 році, за оцінками ООН, населення становило 43 млн 792 тис осіб.

Згідно з цими даними, Україна втратила приблизно 10,7 мільйона осіб (понад 20% свого населення) у період з 1990 по 2022 рік. Якщо оцінки Національного статистичного управління за 2019 рік є правильними, то нинішня чисельність населення України становить лише близько 37,9 мільйона осіб, що нижче за оцінку ООН. Поряд зі скороченням чисельності населення, статеві-вікова структура населення України є ще одним фактором, що зумовлює її демографічну вразливість. В Україні менше дітей та молоді, ніж людей похилого віку. Це означає, що в найближчі роки менше жінок досягнуть репродуктивного віку. Цей фактор стане викликом для відновлення населення у післявоєнний період. Навіть якщо жінки матимуть однакову середню кількість дітей, менша кількість жінок, які досягнуть репродуктивного віку, означає меншу кількість народжень зараз і в майбутньому.

За прогнозами ООН до 2050 року населення світу зросте до 11 млрд. Слід зауважити, що такі тенденції відбуватимуться не у всіх країнах світу. Домінуючими країнами є Індія, Китай, ДР Конго, Пакистан та арабські країни. Населення Європи матиме тенденцію до зменшення і, більше того, значного старіння. Середній вік людини на планеті в 2050 році становитиме 41 рік і переважатиме населення після 65 років. Якщо в 1950 році жінки народжували в середньому 4,7 дитини протягом життя, то до 2020 року загальний коефіцієнт народжуваності знизився вдвічі до 2,2 дитини / жінку. Зокрема, коефіцієнт народжуваності в Нігері, Західна Африка, становить 7,1, а на середземноморському острові Кіпр 7, як і в більшості країн Західної Європи. Кожна країна повинна мати власну державну політику з питань народжуваності, національного добробуту тощо, що сприятиме стимулюванню міграційного та природного приросту [4].

Хоча зростання населення Південно-Східної Азії, як очікується, буде більш стійким у довго-

строковій перспективі, протягом наступних 20 років населення регіону старішатиме: у 2030 році 21-27,9% населення країн Азії буде у віці 65 років старше, в Африці-менше 7%, в Європі-28% і старше, а Латинській Америці-14-20,9% населення буде у віці 65 років і старше. В Європі і Україні, зокрема тенденції скорочення можуть свідчити, що природне скорочення народжуваності та підвищення рівня освіти можуть, у свою чергу, сприяти збільшенню природного приросту. Водночас це не пов'язано з відмовою від материнства, а радше демонструє відповідальність жінок та їхнє бажання народити здорове й успішне майбутнє покоління.

Зменшення народжуваності пояснюється наслідком процесу суспільної модернізації. З іншого боку, в цей період з'являються нові методи, які здатні збільшити популяцію, це можливість запліднення, у разі неможливості мати дітей, штучне запліднення, сурогатне материнство.

Звертаючи увагу на глобальні проблеми, можна наголосити, що одна притягує іншу, війни провокують не лише економічні, територіальні і демографічні втрати, а і погіршення, а іноді і знищення навколишнього середовища, що, в свою чергу, також руйнує демографічний, економічний тощо фони.

За останні два десятиліття люди стали частіше помирати від неінфекційних захворювань, таких як серцево-судинні хвороби, діабет і рак, згідно з результатами масштабного дослідження глобальних причин смерті, проведеного Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), забруднене довкілля є однією з основних причин смертності у світі: майже чверть населення планети помирає через поганий стан навколишнього середовища. Екологічні ризики спричиняють понад 100 найнебезпечніших захворювань, від яких щороку помирає 12,6 мільйона людей, або 23% усіх смертей у світі.

Дослідження показують, що рівень захворюваності на рак серед молоді зростає. Ця тривожна тенденція свідчить про те, що рак може стати глобальною епідемією: згідно з дослідженням, опублікованим у журналі Nature Reviews Clinical Oncology, захворюваність на рак молочної залози, товстої кишки, ендометрію та стравоходу зросла в багатьох країнах за останні кілька десятиліть. У 2006 – 2018 роках від раку померло близько 9,6 мільйона людей, а за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), до 2024 року ця цифра може зрости до 30 мільйонів на рік.

ВООЗ зазначає, що двома провідними «екологічними» причинами смерті у світі є інсульт та інфаркт (2,5 мільйона на рік). За ними йдуть хвороби серця (2,3 мільйона), рак (1,7 мільйона), респіраторні захворювання (1,4 мільйона) і діарея (846 000). У звіті ВООЗ визначено зв'язок між смертністю і багатьма екологічними причинами, включаючи забруднення навколишнього середовища, вплив

хімічних речовин, зміну клімату, ультрафіолетове випромінювання і понад 100 захворювань і травм. Забруднення повітря, в тому числі пасивне куріння, є причиною 8,2 мільйона смертей і основною причиною серцево-судинних захворювань, раку і хронічних респіраторних захворювань.

Забруднене повітря має найбільший вплив на здоров'я українців. Щороку в Україні в повітря викидається близько 17 мільйонів тон токсичних речовин. Крім того, деякі з цих речовин мають значний вплив на зміну клімату і, зрештою, на погіршення здоров'я людей.

Людство своїм існуванням уже створює проблему для свого життя. Разом з тим, результати четвертої промислової революції, поява та розвиток штучного інтелекту є проривом для виживання людства. Штучний інтелект (ШІ) швидко трансформує різні галузі, і збереження навколишнього середовища та зміна клімату не є винятком. Процесори ШІ, апаратні компоненти, які забезпечують ефективну роботу алгоритмів ШІ, відіграють вирішальну роль у формуванні майбутнього цих галузей [5].

Одним із основних способів, за допомогою яких процесори штучного інтелекту роблять різницю, є можливість розробки більш точних і складних моделей клімату. Ці моделі необхідні для розуміння складних взаємодій між різними факторами, які сприяють зміні клімату, такими як викиди парникових газів, вирубка лісів і океанські течії. Використовуючи алгоритми штучного інтелекту в ці моделі, дослідники можуть краще прогнозувати наслідки зміни клімату та розробляти ефективніші стратегії пом'якшення їх наслідків. Процесори штучного інтелекту також використовуються для оптимізації систем відновлюваної енергії, таких як сонячні батареї та вітрові турбіни. Аналізуючи дані про погодні умови, попит на енергію та інші фактори, алгоритми ШІ можуть допомогти цим системам працювати ефективніше та виробляти більше чистої енергії. Це може допомогти зменшити викиди парникових газів і підтримати перехід до більш стійкої енергетичної системи.

Крім того, штучний інтелект може допомогти зменшити споживання енергії шляхом оптимізації роботи будівель, транспортних систем та іншої інфраструктури. Наприклад, алгоритми ШІ можна використовувати для керування системами опалення, вентиляції та кондиціонування повітря в будівлях, забезпечуючи ефективне використання енергії та зменшуючи загальний вуглецевий слід. Так само штучний інтелект можна використовувати для оптимізації транспортного потоку в містах, зменшення заторів і викидів транспортних засобів.

Вчені зазначають, що нейронні мережі спочатку навчатимуться на створеному людиною контенті. Однак у майбутньому вони ставатимуть дедалі менш численними та інституціоналізованими. Як

наслідок, останні замінюватимуть оригінальні достовірні дані. Це означає, що в майбутньому штучний інтелект навчатиметься на продуктах штучного інтелекту, що неминуче знизить якість цифрового контенту. Росс Андерсон, професор інженерії безпеки Кембриджського та Единбурзького університетів, у своїй книзі порівнює роботу штучного інтелекту із забрудненням навколишнього середовища: «Так само, як ми наповнюємо океани пластиковими відходами, а атмосферу вуглекислим газом, так само штучний інтелект порівнюватимуть із забрудненням». Інтернет переповнений всілякою нісенітницею. Це ускладнює аналіз веб-сторінок і навчання нових моделей, надаючи перевагу тим організаціям, які вже роблять це і контролюють доступ до людино-машинних інтерфейсів у великих масштабах» [6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. І знову людство саме псує те, що створило для свого ж розвитку. Футуролог Айан Пірсон, зазначає основні зміни до кінця XXI століття: активне використання вод світового океану з метою забезпечення продовольством зростаючу кількість населення на Планеті та можливість керувати погодними умовами; активізація діяльності з підтримки роботи людського мозку шляхом підключення до комп'ютерів, що зможе бути можливим з 2075 року; здійснення контролю над процесами ядерного синтезу; значні досягнення очікуються у гонній інженерії, завдяки ДНК та здобуткам робототехніки, вчені створять надзвичайно розумних людей і довгожителів; освоєння нових територій для розвитку бізнесу, заселення.

Стівен Гокінг визнавав великі можливості, які виникли внаслідок прогресу в сфері штучного інтелекту, проте попереджав і про небезпеку. У 2014 році він зазначив, що «розвиток штучного інтелекту у повній мірі може означати кінець людства» та акцентував увагу на питанні глобального потепління як однієї з найбільших загроз для життя на планеті. Міжурядова група ООН з питань зміни клімату (МГЕЗК) також підкреслює потенційну небезпеку переломних моментів кліматичних змін у зв'язку з підвищенням температури.

За прогнозами Українського інституту майбутнього, визначено сім найбільш ефективних технологій, які є важливими для подальшого розвитку та застосування: біоінженерні технології, безпечні резервні мережі зв'язку, квантові технології, космічні датчики, найменші та найдовговічніші акумулятори, робототехніка та штучний інтелект. У контексті глобальних трансформацій змінюються і цінності суспільства. Цінності можна поділити на групи, де кожен визначає свої пріоритети (матеріальні цінності, духовні цінності, соціальні цінності, цінності задоволення, здоров'я). Соціальні цінності залежать від оточення, потреб та цілей і змінюються протягом життя [7].

Сучасне суспільство змінює спосіб життя людей, стилі спілкування, стосунки, сприйняття одних і тих самих речей, стилі комунікації, зрештою, цінності. Статті філософів, економістів та психологів, які досліджують формування суспільств майбутнього, вказують на появу технологічних структур психологічних технологій та технологій щодо моральної відповідальності. Зміни технологічного етапу суспільного розвитку супроводжуються змінами в самому суспільстві. Цінності впливають на прагнення людей до самореалізації, а отже, і на сферу праці. Різні дані показують, що професії майбутнього - це IT-генетики, персональні бренд-менеджери та фахівці з побудови траєкторій особистісного розвитку. Ці професії не лише пов'язані з набутими знаннями та навичками (hardskills), але й є важливою складовою професій майбутнього. Реалізація особистості в сучасному суспільстві базується на м'яких навичках: емоційний інтелект, сміливість самовираження, сміливість до невдач, управління слабкостями, швидкість, креативність, етика, послідовність, лідерство, адаптивність, комунікація та співпраця. Набуття цих м'яких якостей у поєднанні з наявними твердими навичками може трансформувати професії, вдосконалити себе і, в свою чергу, призвести до зміни цінностей.

Людство вступає в епоху, коли на ринку праці об'єднуються чотири покоління. Покоління, народ-

жене між 1946 і 1960 роками, відоме як бебі-бумери, відоме своїм ідеалізмом, професіоналізмом і духом конкуренції. Друге покоління, Покоління X, народжене між 1961 і 1979 роками, відоме своїм підходом, орієнтованим на результат, консерватизмом і акцентом на балансі між роботою та особистим життям. Третє покоління, міленіали, народжені між 1980 та 1995 роками, відчувають себе особливими, вільно висловлюють свої ідеї та критикують майже всіх. Міленіали шукають викликів, але часто не хочуть брати на себе відповідальність. Четверте покоління, покоління Z, або геймери, iGen, віддають перевагу індивідуалізму і мають меншу внутрішню мотивацію. Вони хочуть мати хорошу, надійну роботу, а не роботу мрії, і знають, що для її отримання потрібно багато працювати. Всі ці аспекти підкреслюють важливу роль, яку відіграватиме управління людськими ресурсами в майбутньому, а також важливість залучення та утримання різних поколінь одночасно. А майбутня історія походження людини буде зосереджена на інших факторах-факторах, які впливають на людей сьогодні з урахуванням специфіки країни, які мали доступ до технологій/створили технології/ або страждали від зброї, хвороб і насильства і просто не мали бажання або розуміння необхідності технологічного прогресу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Діденко О. Теоретичне дослідження науково-методичних підходів до дослідження поняття економічний інтерес. *Демократичне врядування*. 2013. Вип. 12 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_33.
2. Зверяков М. І. Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 10–31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.10.010>.
3. Зміни клімату: як глобальне потепління вплине на Землю. *Слово і Діло* : аналіт. портал. Електрон. дані і програми. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/04/video/suspilstvo/zminy-klimatu-yak-hlobalne-poteplinnya-vplyne-zemlyu> (дата звернення: 21.04.2023).
4. Панафідін І. О. Справедливість і війна: проблема поєднання. *Актуальні проблеми духовності* : зб. наук. праць / відп. ред. Я. В. Шрамко. Кривий Ріг. 2012. Вип. 13. С. 161-172.
5. Чайка Г.В. Синергетичний підхід при дослідженні системи ціннісних орієнтацій. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2012. Т. 24. Ч. 5. С. 237–245.
6. Шушкова Ю. В. Аналіз інституційного забезпечення технологічної модернізації економіки України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 4. С. 18–22. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.4.18>.
7. Kubiszewski I., Costanza R., Franco C., Lawn P., Talberth J., Jackson T., Aylmer C. Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress. *Ecological Economics*. 2013. Vol. 93. P. 57–68. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.04.019>.
8. Anderson R. Curriculum Vitae. URL: <https://www.cl.cam.ac.uk/~rja14/Papers/cv.pdf>
9. Як зміниться життя людства у найближчі 10 років. Український інститут майбутнього. URL: <https://uifuture.org/publications/24110-yak-zminytsia-juttia-ludstva-u-nayblyzchi-10-rokiv/>
10. Wolfe D. A. From Entanglement to Alignment: A Review of International Practice in Regional Economic Development. Mowat Publication. June 2010. URL: <https://hdl.handle.net/1807/96200> (дата звернення: 20.04.2022).

Стаття надійшла до редакції 25.09.2023

Стаття рекомендована до друку 25.11.2023

Natalia Hrushchynska, Dr. Sc. (Economics), Professor, deputy director, Educational and scientific institute of non-advanced education, National Aviation University, 1 Lubomyr Huzar Avenue, Kyiv, Ukraine, 03058, e-mail: natnik2006@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5606-4666>

SOME ISSUES OF GLOBAL PROBLEMS IN THE CHANGING SYSTEM OF VALUES OF THE MODERN WORLD

The article analyzes the peculiarities of global problems in the modern world system, their transformation, identification of more acute issues, taking into account the urgent issue of the security of each country, food security against the background of the growth of the total population of the planet. Issues of environmental protection and climate change. Modifications of global problems, taking into account wars and their consequences, along with the active phase of the Fourth Industrial Revolution, the development of artificial intelligence, which leads to the emergence of new professions, new forms of employment of the population, the development of humanity in general and, of course, affects the changes in the values of every society. The article analyzes the historical perspective of economic and social changes and the influence of technological processes, assesses the impact of the war on the economic and demographic components of society. It is noted that the results of the fourth industrial revolution, the emergence and development of artificial intelligence are a breakthrough for the survival of mankind. Artificial intelligence (AI) is rapidly transforming various industries, and environmental protection and climate change are no exception. The modern world transforms a person's way of life, forms of communication, changes the characteristics of relationships, views on the same things, manners of communication, and ultimately, values. In the articles of philosophers, economists, and psychologists who are engaged in researching the problems of forming the society of the future, the emergence of the technological structure of psychotechnologies and technologies related to moral responsibility is noted. Changes in the technological stages of society are accompanied by changes in society itself. Values influence people's desire to realize themselves and, accordingly, the sphere of employment. In the context of world transformations, there are changes in the values of society. Values can be divided into groups and everyone determines their priority (material, spiritual values (vital, moral, aesthetic), social, family values, the value of pleasure, health. Each person takes his place in society, which determines social values that depend from the environment, from needs, from goals, and they can change during life. Self-discovery is the deepest way of assessing one's values.

Keywords: *global problems, values, demography, artificial intelligence*

REFERENCES

1. Didenko O. (2013) Teoretychne doslidzhennia naukovo-metodychnykh pidkhodiv do doslidzhennia poniattia ekonomichnyi interes [Theoretical study of scientific and methodological approaches to the study of the concept of economic interest]. *Democratic governance*, 12 Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_33. (in Ukrainian)
2. Zveryakov M. I. (2018) Teoretychna paradyhma staloho rozvytku ta ukraïnski realii [Theoretical paradigm of sustainable development and Ukrainian realities]. *Ukraine economy*, 10, 10–31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.10.010>. (in Ukrainian)
3. Zminy klimatu: yak hlobalne poteplinnia vplyne na Zemliu [Climate change: how global warming will affect the Earth]. Slovo i Dilo : analit. portal. Elektron. dani i prohramy. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/04/video/suspilstvo/zminy-klimatu-yak-hlobalne-poteplinnia-vplyne-zemlyu> (data zvernennia: 21.04.2023). (in Ukrainian)
4. Panafidin I. O. (2012) Spravedlyvist i viina: problema poiednannia [Justice and war: the problem of combination]. *Aktualni problemy dukhovnosti* : zb. nauk. prats / vidp. red. Ya. V. Shramko. Kryvyi Rih. 13, 161-172. (in Ukrainian)
5. Chaika H.V. (2012) Synerhetychnii pidkhid pry doslidzhenni systemy tsinnisnykh oriantatsii [A synergistic approach in researching the system of value orientations]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPNU. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii*, 24 (5), 237–245. (in Ukrainian)
6. Shushkova Yu. V. (2020) Analiz instytuttsiinoho zabezpechennia tekhnolohichnoi modernizatsii ekonomiky Ukrainy [Analysis of institutional support for technological modernization of the economy of Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 4, 18–22. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.4.18> (in Ukrainian)
7. Kubiszewski I., Costanza R., Franco C., Lawn P., Talberth J., Jackson T., Aylmer C. (2013) Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress. *Ecological Economics*, 93, 57–68. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.04.019>
8. Anderson R. Curriculum Vitae. Available at: <https://www.cl.cam.ac.uk/~rja14/Papers/cv.pdf>
9. Iak zminytsia zhyttia liudstva u naiblyzhchi 10 rokiv [How will the life of humanity change in the next 10 years]. Ukrainskyi instytut maibutnoho. Available at: <https://uifuture.org/publications/24110-yak-zminytsia-juttia-liudstva-u-nayblyzchi-10-rokiv/> (in Ukrainian)
10. Wolfe D. A. (June 2010) From Entanglement to Alignment: A Review of International Practice in Regional Economic Development. Mowat Publication. Available at: <https://hdl.handle.net/1807/96200> (data zvernennia: 20.04.2022).

The article was received by the editors 25.09.2023

The article is recommended for printing 25.11.2023

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-03
УДК 339.9:330.341.1

КРЕАТИВНА ІНДУСТРІЯ 4.0: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Шкодїна Ірина Віталіївна

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри міжнародного бізнесу та економічної теорії
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: iryna.shkodina@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4035-3188>

Кондратенко Наталя Дмитрівна

доцент кафедри міжнародного бізнесу та економічної теорії
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: ndkondratenko@karazin.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2823-9905>

Щукїна Анастасія Максимівна

Студентка
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: anastasiashchukina917@gmail.com

У сучасному світі креативність стала ключовим фактором розвитку міжнародних економічних відносин. На розвиток креативних індустрій впливає четверта промислова революція (індустрія 4.0), під впливом якої галузь трансформується та стає важливим елементом для побудови сталого, інклюзивного та більш справедливого майбутнього. Предметом дослідження в статті є розвиток глобальної креативної індустрії 4.0. Метою статті є розгляд трендів розвитку креативних індустрій, які формуються під впливом посилення цифровізації, що сприяє фундаментальним змінам креативних індустрій та перетворенню їх на креативну індустрію 4.0. Для досягнення мети дослідження використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: системний підхід для обґрунтування основних тенденцій трансформації креативних індустрій; аналіз та синтез для виявлення впливу цифрових технологій на трансформацію креативних індустрій; метод експертної оцінки для розробки підходів до вдосконалення розвитку креативних індустрій 4.0. Отримано такі результати: цифровізація креативної економіки збільшила її масштаби та вплив на суспільство. Креативні індустрії стають цифровими не лише на рівні послуг, але й на рівні продуктів. Штучний інтелект, віртуальна реальність, великі дані та інші цифрові технології полегшують виробництво, масштабування та споживання креативних послуг і продуктів. Застосування цифрових технологій впливає на ефективність виробництва, створює необмежений творчий потенціал, покращує дизайн, персоналізацію, інтерактивність та споживчі властивості креативних товарів та послуг. Тенденція об'єднання розваг з електронною комерцією буде посилюватись. Розвиток креативної економіки має вирішальне значення для досягнення цілей стійкого розвитку, оскільки стимулює розвиток малого бізнесу, створює нові робочі місця для жінок, молоді та інших уразливих груп населення. Визначили як технології індустрії 4.0 трансформують креативні індустрії та запропонували шляхи використання цих нових технологічних трендів для відновлення економіки України.

Ключові слова: креативна індустрія 4.0, інновації, цифрові технології, бізнес-моделі, стрімінгові компанії.

Як цитувати: Шкодїна І.В., Кондратенко Н.Д., Щукїна А.М. Креативна індустрія 4.0: тенденції та трансформації в епоху цифровізації. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 22–30. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-03>

In cites: Shkodina I., Kondratenko N., Shchukina A. (2023) Creative industry 4.0: trends and transformations in the era of digitalization. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 22–30. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-03> (in Ukrainian)

Вступ. Уповільнення економічного зростання, інфляція та зростання вартості грошей, загострення проблем з ланцюгами постачання, які стали результатом пандемії, а потім війни в Україні, відобразились на всіх елементах глобальної економіки. В тому числі, й креативної економіки. У сучасному світі креативність стала ключовим фактором розвитку міжнародних економічних відносин. Традиційно економічний прогрес визначався насамперед природними факторами, такими як природні ресурси, робоча сила та капітал. Однак у сучасну епоху, коли технологічний прогрес створив рівні умови для всіх, творчість стала життєво важливим компонентом для розвитку інновацій, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання економічного зростання. Експоненціальне зростання технологій у поєднанні з глобалізацією відкрили еру, коли адаптивність, оригінальність та уява стали важливими для процвітання бізнесу. У цьому контексті креативність є каталізатором, який відкриває нові перспективи для міжнародного бізнесу, генерує проривні ідеї та рухає бізнес до нових можливостей. До кризи COVID-19 глобальні креативні індустрії були одним із секторів, що розвивались найбільш швидкими темпами. Прогнозувалося, що їх зростання становитиме 10% світового ВВП до 2030 р. [1]. На розвиток креативних індустрій також впливає четверта промислова революція (індустрія 4.0), що сприяє фундаментальним змінам креативних індустрій.

Метою статті є розгляд трендів розвитку креативних індустрій, які формуються під впливом посилення цифровізації, що сприяє фундаментальним змінам креативних індустрій та перетворенню їх на креативну індустрію 4.0. Об'єктом дослідження є сукупність соціально-економічних відносин, що формується внаслідок трансформації глобальної креативної індустрії в результаті посилення цифровізації. Предметом дослідження в статті є розвиток глобальної креативної індустрії 4.0.

Огляд літератури. Дослідження аспектів, пов'язаних зі становленням креативних індустрій, в тому числі їхніх теоретичних і методологічних засад, залишається предметом наукового пошуку серед широкого кола експертів з економіки, культурології та соціології. Як правило, вибір конкретного визначення збігається з інституційним, особистим чи науковим інтересом автору. Як наслідок, не існує остаточного визначення фундаментальної природи креативних індустрій та їхніх соціально-економічних характеристик [15]. На основі емпіричних досліджень доведено важливість внеску креативних індустрій для економічного розвитку. Аналізуючи зв'язок між креативними індустріями та економічним зростанням, більшість вчених погоджуються з тим, що взаємозв'язок економічного зростання та креативної економіки представляє циклічні причинно-наслідкові ефекти з побічними впливами, що

створюють позитивний цикл економічного розвитку та більш високі темпи зростання [6].

Креативна економіка, як рушійна сила інновацій, тісно пов'язана з розвитком Індустрії 4.0, яка багато в чому змінить процес виробництва, продажу та споживання креативних продуктів [11]. Особливо помітним вплив Індустрії 4.0 на розвиток креативних індустрій матиме для країн, що розвиваються [4]. Значний масив знань про тенденції та масштаби розвитку креативних індустрій містяться в звітах міжнародних інституцій, таких як ЮНКТАД, ЮНЕСКО, Всесвітня організація інтелектуальної власності (WIPO / OMPI), ОЕСР та багатьох інших [10; 12].

Незважаючи на наявність достатньої кількості досліджень, очевидно, що тема розвитку креативних індустрій у цифровій економіці залишається недостатньо вивченою. Існуюча література, як правило, зосереджена переважно на внутрішній динаміці конкретних креативних індустрій. Ця прогалина в знаннях підкреслює необхідність подальших досліджень для вивчення викликів, можливостей та стратегій, які застосовують креативні індустрії в умовах індустрії 4.0.

Методологія дослідження. Для досягнення мети дослідження використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: системний підхід для обґрунтування основних трендів трансформації креативних індустрій; аналіз та синтез для виявлення впливу цифрових технологій на трансформацію креативних індустрій; метод експертної оцінки для розробки підходів до вдосконалення розвитку креативних індустрій.

Результати. Аналізуючи креативні індустрії, потрібно розуміти, що на кожному рівні розвитку відбувається нове розуміння взаємодії духовної сфери й матеріального виробництва, в результаті чого в період індустріальної економіки поєднання індустріальної складової зі створенням матеріальних артефактів розглядались як речі несумісні з високим духовним мистецтвом. Креативні індустрії зазвичай розглядаються як соціокультурне явище, притаманне суспільствам пізньої індустріальної та ранньої постіндустріальної епох. Поява технологічного прогресу в методах виробництва та подальший перехід до постіндустріальної економіки призвели до помітних змін у характері зайнятості. Вивільнення часу працівників сприяло модернізації соціально-трудова відносин, а отже, дало поштовх до розвитку нових моделей зайнятості.

В умовах постіндустріального суспільства поєднання творчості та бізнесу, економіки та культури, культурних досягнень та комерційного успіху сприймається органічно та доцільно, оскільки головну роль відіграє мозок, інтелект, креативність та з'являється попит на новий продукт на основі високих інформаційних технологій [15]. Це, в свою

чергу, призводить до появи інноваційного сектору, відомого як креативна економіка. У 2004 р. на Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) було визначено, що креативна економіка - це економічна діяльність, яка заснована на знаннях, та ґрунтується на креативних індустріях. Основними базовими цінностями креативної економіки є:

- *економічна цінність* - внесок креативної економіки у ВВП складає від 2% до 7%, або від 2- 7 трлн дол. США (глобальний ВВП у 2023 р. склав 105 трлн дол.);

- *інноваційна цінність* - враховуючи, що інновації пов'язані з творчістю, то ті держави та компанії, яким вдається не тільки накопичити та продемонструвати свій творчий потенціал, а також монетизувати його, отримують невичерпне джерело розвитку, зростання та підвищення конкурентоспроможності як в традиційній діяльності, так і в нових цифрових сферах;

- *соціальна цінність* - креативна економіка заснована на знаннях і таланті, тому її впровадження очолює так званий «креативний клас» - вчені, художники, актори, письменники, діячі культури, дизайнери, архітектори та інтелектуальні лідери (концепція «3 Т» - талант, технології та толерантність);

- *стала цінність* - креативні індустрії мають необмежену кількість ресурсів, оскільки використовують креативність та інтелектуальний капітал як «основні ресурси» та виробляють товари та послуги з естетичною та функціональною цінністю. Саме тому креативна економіка легко може застосовувати екологічні та стійкі бізнес-моделі.

Креативні індустрії можна визначити як економічну діяльність, що спирається на знання, таланти та ідеї, які втілюються в бізнес-моделях і технологіях з метою отримання доходу та сприяння реалізації творчого потенціалу. Креативні індустрії - всі види економічної діяльності, що засновані на знаннях творчих та культурних підприємців, некомерційних організацій у виробництві, розподілі та споживанні продуктів які є результатами будь-якої авторської чи колективної творчості та несуть на собі ознаки особистісного мистецтва, арт-об'єкту чи чогось унікального за рахунок інноваційності, мають споживчу цінність та через сучасні цифрові технології стають доступними для широкого кола споживачів [16]. Креативні індустрії функціонують у всіх сферах людської діяльності - індустрія розваг, кіно, мода, музика, дизайн, архітектура, реклама, видавнича та поліграфічна діяльність, зелений туризм, ландшафтний дизайн, програмне забезпечення, цифрові інтерактивні товари та послуги та багато ін. На наш погляд, дискусивним є галузевий підхід, коли всі робітники, які задіяні в креативному секторі вважаються «творчими», навіть якщо їх функції не є творчими (наприклад, адміністративні функції на креативних підприємствах), тоді як ба-

гато креативних людей працюють за межами формально творчих секторів (наприклад, дизайн автомобілів чи меблів).

Однією з ключових причин зростаючого значення креативності є її здатність сприяти інноваціям. З одного боку, креативні індустрії можуть розробляти та впроваджувати інновації як частину своєї господарської діяльності. Такі інновації включають нові продукти та послуги, які пропонуються клієнтам, а також нові технології, які підвищують ефективність процесу створення та якість продукції. З іншого боку, креативні індустрії підтримують інновації в інших галузях, тобто креативність, вироблена в творчих галузях, використовується споживачами інших галузей. Як виробники інтелектуальної власності, творчі індустрії пропонують різноманітний набір творчих продуктів і послуг, які можна інтегрувати в інноваційні процеси інших компаній. Ці продукти, що підтримують або супроводжують інновації, можуть варіюватися від ідей для інновацій до підтримки науково-дослідних розробок і дизайну продукту. Важлива частина потенціалу креативних індустрій для стимулювання та підтримки інновацій полягає в людському капіталі [7].

Креативні індустрії знаходяться на передовій у застосуванні нових цифрових технологій, які дозволяють створювати, масштабувати та відтворювати креативні продукти, адаптовані до масового задоволення але із персоніфікованими уподобаннями. В епоху цифровізації, коли нові цифрові інструменти є джерелом економічного зростання, бізнес мусить постійно шукати нові інноваційні рішення для збільшення конкурентоспроможності та підвищення прибутковості [17]. Окрім стимулювання інновацій та підвищення конкурентоспроможності, креативність також сприяє економічному розвитку, створює робочі місця та диверсифікує структуру економіки. Пандемія змінила споживання креативних послуг - завдяки новим технологіям стали можливі трансляції подій у театрах, онлайн екскурсії музеями та художніми галереями. З'являється новий вид віртуального туризму, який має величезний потенціал для просування «гібридного» туризму.

Креативні індустрії вважаються однією з найперспективніших сфер економічної діяльності як у розвинених країнах світу, так в країнах, що розвиваються. Враховуючи, що від пандемії сильно постраждали саме малі та середні підприємства, які здебільшого є рушійною силою креативної економіки, то тренди сповільнились. Після падіння внаслідок пандемії коронавірусу на 2,3% у 2020 р. загальний глобальний дохід від розваг і медіа виріс на 10,4% у 2021 р. Згідно зі звітом MarketWatch, до 2030 року сектор розваг і медіа досягне приблизно 6,4 трлн дол. США із середньорічним зростанням 10,40 %. За даними Deloitte, креативні сектори до 2030 р. зростуть на 40% [11].

Станом на 2023 рік світовий ринок креативних індустрій оцінювався в 2,6 трлн дол. США. За прогнозами у 2028 р. він досягне 3,4 трлн дол. США з CAGR 4,29% [2]. Найбільшу частку й популярність ця галузь має в США, де на неї припадає 717 млрд. дол. США.

У галузях креативних індустрій існують різні бізнес-моделі. На самому базовому рівні ми можемо вважати, що компанії креативного сектору відрізняються за своїм виробництвом товарів та послуг, а також за своєю орієнтацією на модель бізнес для бізнесу (B2B) або бізнес для споживача (B2C). Окрім цього, існують бізнес-моделі, пов'язані з пропозицією продукту чи послуги:

- моделі продуктів, які передбачають продаж або ліцензування стандартизованих товарів і послуг (наприклад, продаж книг або записаної музики);
- моделі рішень, які включають пропозицію індивідуальних рішень для потреб клієнтів (дизайнерські компанії або рекламні агентства);
- моделі пошуку партнерів, які передбачають зв'язок виробників і споживачів і сприяння продажам (художні аукціонні будинки або онлайн-ринки, такі як Etsy для ремесел) [10].

Подальший спосіб концептуалізації бізнес-моделей у секторі креативних індустрій – це використання ними інтелектуальної власності (ІВ) та відтворення товарів або послуг, які вони виробляють:

- постачальники творчих послуг - ця модель передбачає надання послуг клієнтам, результатом яких є інтелектуальна власність, що належить клієнту, наприклад, рекламні агентства, архітектурні бюро, студії дизайну;
- виробники креативного контенту – бізнес виробляє власну інтелектуальну власність, зазвичай на основі авторських прав, яка потім розповсюджується серед клієнтів або аудиторії, яка отримує дохід від продажу, підписки та/або реклами (кіно- та

телевізійні компанії, студії розробки відеоігор, музика етикетки, видавці книг і журналів, модельєри);

- постачальники творчого досвіду – компанії пропонують споживачам можливість відчувати творчу діяльність в певний час або в певному місці (театр, опера, організатори живих концертів);

- виробники креативних оригіналів – створення одноразових або обмежених виробничих партій фізичних артефактів, які отримують цінність від їх «передбачуваної творчої або культурної цінності, ексклюзивності та автентичності», наприклад, художники та ремісники. На практиці компанії, що працюють у секторі креативних індустрій, зазвичай мають змішані бізнес-моделі, що охоплюють продаж різних типів товарів і послуг різним типам споживачів.

Цифровізація сприяла появі нових бізнес-моделей і нових форм співпраці. 3D друк, штучний інтелект, доповнена та віртуальна реальність (AR/VR), хмарні обчислення, Інтернет речей (IoT) створили нові моделі для виробництва, розповсюдження та споживання креативних товарів і послуг. Це також відкрило нові можливості для підприємців продавати та поширювати контент серед більшої аудиторії та виходити на нові ринки. Цифрові технології, які орієнтовані на споживачів - потокове передавання музики (Spotify, Pandora), потокове передавання фільмів (Netflix, Amazon Prime), YouTube, Instagram, Facebook - знизили бар'єри для відкриття талантів, розповсюдження та отримання прибутку від творчого контенту. Електронна комерція дозволила ремісникам вийти на глобальні ринки, завдяки таким маркет-плейсам, як Etsy. Платформні ринки для додатків і відеоігор (Google Play, Steam тощо) дозволили невеликим ігровим стартапам охопити міжнародну аудиторію.

Пандемія COVID-19 прискорила перехід до електронної комерції та цифрових платформ і трансформацію креативної економіки. За дани-

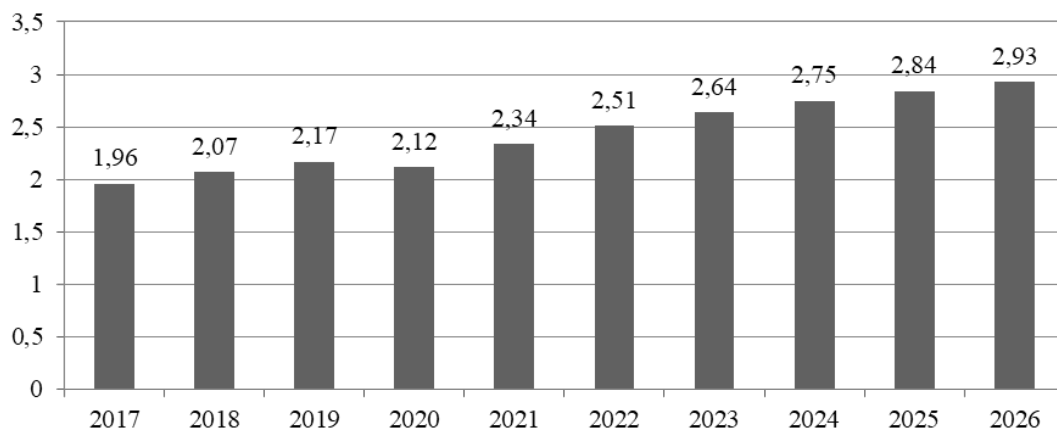

Рис. 1. Динаміка зростання доходів ринку розваг та медіа, 2017-2026 рр. (трлн дол. США)

Джерело:[11]

Fig. 1. Entertainment and media market revenue, 2017-2026 (\$ trillion)

Source [11]

ми Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ), кількість користувачів Інтернету зросла більш ніж удвічі з 2010 по 2019 р. А у 2022 р. приблизно 5,3 млрд людей (66 % населення світу) користувалися Інтернетом [12]. Цифрові технології змінили спосіб споживання контенту. Через локдауни 2020–2021 роках люди були змушені переходити на онлайн-рішення, які запропонували Alibaba, Amazon, Netflix або Tencent, що поєднали електронну комерцію та електронні розваги. Необхідно зауважити, що цифровізація створює все більш потужних посередників, представлених кількома інтернет-платформами та соціальними мережами.

Соціальні мережі активно використовуються для покращення маркетингових стратегій. У 2022 р. в усьому світі понад 4,59 млрд людей користувалися соціальними мережами. За прогнозами, у 2027 р. ця кількість зросте майже до шести мільярдів. Лідером ринку залишається Facebook з 3 млрд активних користувачів щомісяця, далі йдуть YouTube з 2,5 млрд користувачів, WhatsApp та Instagram (2 млрд), WeChat (1,3 млрд), TikTok (1,2 млрд) [8]. Причинами такої популярності соціальних мереж стали технологічні зміни - перехід від комп'ютерів до мобільних пристроїв, зміни в поведінці користувачів Інтернету - скорочення концентрації уваги, заповнення вільного часу, пошук інформації про бренди, довіра рекомендаціям інфлюенсерів тощо. Розуміючи ці зміни, бізнес адаптує свої маркетингові стратегії для постійної уваги цільової аудиторії. Для максимізації залученості та конверсії, використовуються різні інструменти керування соціальними мережами, в тому числі засновані на штучному інтелекті. В результаті, споживачі Інтернету витрачають в середньому 151 хвилину на день у соціальних мережах, що на 40 хвилин більше, ніж у 2015 р. Найбільше часу користувачі проводять у со-

ціальних мережах у Філіппінах (3 год 53 хв щодня) та Нігерії (більше 4 год на день) [8].

В останні роки стрімінгові сервіси (SVoD) стали домінуючою силою в індустрії розваг. Популярність потокових сервісів, таких як Netflix, Amazon Prime та Disney+, Hulu, Peacock TV, HBO Max, стрімко зростає за останні роки, що призвело до занепаду традиційного кабельного телебачення та переходу до споживання цифрового контенту. На кінець 2022 року 38,1% глядачів в США віддавали перевагу стрімінговим сервісам, 30,9% - кабельному телебаченню, 24,7% - телебаченню [14].

Доходи стрімінгових сервісів почали стрімко зростати після 2020 р. та досягнули у 2021 році 73,4 млрд дол. США. Згідно з даними OnlyAccounts.io, очікується, що глобальні доходи від потокових сервісів досягнуть 95,3 млрд дол. у 2023 році (зростання на 18%). Прогнозується, що протягом наступних років доходи збільшаться ще на 73% і досягнуть 137 млрд дол. США у 2027 році.

За даними Statista, майже 65% загального доходу від SVOD надходить з трьох країн світу. Найбільший ринок SVOD в США - 39,2 млрд дол. доходу у 2023 р. Протягом наступних років США збережуть лідерство та будуть зростати у 2023-2027 р. з CAGR у 8,6%, в результаті чого прогнозований обсяг ринку складе 54,6 млрд дол. Другим за величиною ринком є китайський ринок, де доходи від SVOD зростуть із 19,4 млрд дол. США у 2023 р. до 28,5 млрд дол. США. На третьому місці Велика Британія з майже 5,5 млрд дол. доходу до 2027 р. [13].

Ринок стрімінгових платформ є висококонкурентним. У той час як у 2020 і 2021 роках під час пандемії COVID-19 потокові платформи збільшували кількість передплатників, то вже у 2022 і 2023 роках такі сервіси, як Netflix і Disney+, втратили значну кількість клієнтів. На кінець 2022 р. Netflix був най-

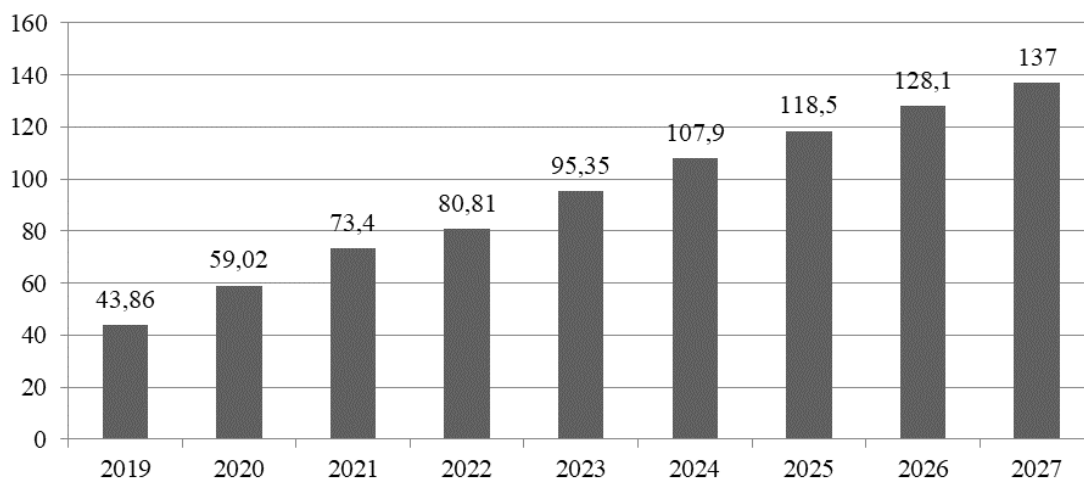

Рис. 2. Дохід стрімінгових сервісів, 2019-2027, млрд дол. США

Джерело [9]

Fig. 2. Streaming service revenue, 2019-2027, bn. \$

Source [9]

більшим гравцем з понад 231 млн передплатників, у Disney+ було 157 млн підписників, а Amazon Prime Video мав понад 117 млн підписників. Тим часом провідний китайський сервіс iQIYI на 1 кв 2023 р. мав 128,9 млн передплатників [14]. Це свідчить про зміни уподобань споживачів в бік цифрових платформ та демонструє позитивний зв'язок між впізнаваністю бренду, якістю контенту та прибутком.

Глобальна невизначеність у поєднанні з потенціалом скорочення інвестицій з боку прямих і венчурних інвесторів можуть негативно вплинути на подальший розвиток галузі. Конкуренція між медіа-гігантами Netflix, Apple, Amazon збільшила витрати медіаіндустрії до рекордно високого рівня - за останні п'ять років медіакомпанії витратили близько 445 млрд дол. США на відео вміст та на заходи щодо збільшення аудиторії та боротьбу з розкриттям інформації про облікові дані.

Важливо відзначити, що розвиток цифрових технологій має і негативний вплив на функціонування креативних індустріях. Цифрові платформи також можуть використовувати алгоритми, які несправедливо просувають їхні власні продукти або вимагають вищу плату за кращу видимість. Застосування штучного інтелекту непокоїть багатьох митців, бо штучний інтелект може писати тексти, створювати ілюстрації та інші візуальні рішення за дуже короткий час та на високому рівні. 4 липня 2023 р. в США гільдія кіноакторів США (SAG-AFTRA) почала найбільший за останній час страйк. Вони виступали проти використання штучного інтелекту при написанні сценаріїв та заміни штучним інтелектом акторів незначних ролей. Конфліктним питанням також є захист авторських прав. Так, за оцінками, цифрове піратство відеовмісту в Америці спричиняє втрату доходів від 29,2 до 71,0 млрд дол. США на рік [3]. Зміцнення прав інтелектуальної власності та забезпечення дотримання законів про авторське право є життєво важливими для захисту креативного бізнесу. Впровадження чіткої та ефективної правової бази, а також доступні способи реєстрації торгових марок, авторських прав та патентів можуть захистити інтереси креативних підприємців. Для захисту авторських прав можливо використовувати невзаємозамінні токени (NFT), які записують цифрові активи в цифрову книгу, що дозволяє авторам отримувати винагороду за їхню роботу. Ці технології також дозволяють генерувати дані про креативні індустрії, допомагають урядам зрозуміти актуальність креативних індустрій і розробити адекватну та ефективну регулюючу політику.

Таким чином, цифровізація однозначно змінить робочі місця в креативних індустріях, наприклад, з точки зору того, як виробляються та розповсюджуються культурні товари та послуги. В цих умовах розбудова надійної цифрової інфраструктури матиме важливе значення. Забезпечення надійного ви-

сокошвидкісного доступу до Інтернету, підтримка цифрових платформ для розповсюдження контенту та сприяння впровадженню цифрових технологій допоможе креативному бізнесу охопити ширшу аудиторію та знайти нові джерела доходів.

Враховуючи, що попит на творчий контент на світовому ринку стабільно зростає, то розвиток креативних індустрій може допомогти в пом'якшенні деяких основних глобальних проблем, таких як безробіття серед молоді та скорочення бідності. Виробляти та розповсюджувати креативні товари можна з низькою ціною порівняно з іншими галузями промисловості (часто достатнім є креативна ідея та Інтернет). На підприємствах креативної економіки працюють мільйони працівників з різних соціальних верств і рівнів освіти. До того ж після пандемії COVID-19 багато компаній переглянули свої економічні та корпоративні стратегії в бік більш стійких та інклюзивних підходів, які включають культурні, соціальні, екологічні та економічні чинники. Отже, розвиток креативних індустрій може вплинути на здатність економіки бути інклюзивною, особливо в країнах, що розвиваються.

Відродження української економіки матиме вирішальне значення для України. Одним з варіантів забезпечення економічного відновлення може стати розвиток креативних індустрій, які сприятимуть розвитку малих та середніх підприємств, створенню нових робочих місць та збільшенню доходів як населення (особливо в сільській місцевості), так й держави. Завдяки процесам цифровізації креативна економіка відкриває нові можливості для креативних стартапів та інноваційної трансформації всієї креативної індустрії.

В Україні сектор креативних індустрій знаходиться на початковій стадії розвитку. Більшість галузевих ініціатив на політичному, інституційному, бізнесовому чи індивідуальному рівнях залишаються випадковими та фрагментарними. Останніми роками креативні індустрії в Україні були визнані та включені до стратегічних документів національного рівня – сектор представлений як пріоритет у Дорожній карті стратегічного розвитку торгівлі (STDR).

Креативне середовище в Україні формується з розвитком професійних платформ, нових креативних хабів та інших форм творчої співпраці. У великих містах працюють коворкінги, хаби, антикафе та інші креативні ініціативи, які пропонують різноманітні послуги та засоби для розвитку творчої екосистеми. Серед основних креативних центрів, слід назвати Platforma Art Zavod, Jam Factory, Impact Hub тощо. Це свідчить про те, що у вітчизняній економіці є всі фундаментальні передумови для розвитку креативних індустрій, які забезпечать широкий спектр соціально-когнітивних переваг для людей.

Висновки. Прийшли до висновку, що концепція та визначення креативної економіки є різноманіт-

ними, що відображає культурне розмаїття країн, різні економічні структури та класифікації. Креативна економіка, як й всі інші сектори економіки, в усіх країнах світу сильно постраждала від пандемії. Але, враховуючи, що креативні індустрії засновані на інноваціях, вони виступають рушієм інновацій для інших секторів та підвищують конкурентоспроможність економіки в цілому. Креативні індустрії створюють нові емоційно привабливі продукти та послуги, нові джерела доходу та новий персоналізований досвід для користувачів. Цифровізація також створила абсолютно нові креативні індустрії 4.0, які дозволяють творцям цифрового контенту отримувати дохід від своїх творчих продуктів за допомогою цифрових технологій та додатків. Головним трендом останніх років є інтеграція розважального елементу в маркетингові стратегії. Для цього бренди взаємодіють з артистами, блогерами та професіоналами креативних індустрій, що генерує ще більше розважального контенту, що, в свою чергу, спонукає прискорене зростання нових технологій через жорстку конкуренцію за увагу споживачів.

Цифровізація креативної економіки збільшила її масштаби та вплив на суспільство. Креативна економіка стала цифровою не лише на рівні послуг, але й на рівні продуктів. Штучний інтелект, віртуальна реальність, великі дані та інші цифрові технології полегшують виробництво та споживання креативних послуг і продуктів. Тенденція об'єднання розваг з електронною комерцією тільки буде зростати. У цифровому середовищі соціальні мережі та стрімінгові сервіси змінили спосіб споживання контенту. Експоненціальне зростання глобальних доходів демонструє цінність цих послуг як для споживачів, так й для компаній. Оскільки технології продовжують розвиватися, а соціальні мережі та стрімінгові

платформи розширюють свої пропозиції, ця тенденція збережеться та зміцнить їх позиції як важливих гравців креативної індустрії.

Враховуючи, що світова економіка підійшла до нового довгострокового циклу Кондратьєва (початок якого був запланований на 2018 – 2020, але через монетарне стимулювання та пандемічну кризу був суттєво зміщений), то світ очікує на появу нового масмаркету на основі шостого технологічного устрою (нано-, біо-, інформаційні та когнітивні технології). Вважаємо, що поява такого товару буде пов'язана саме з розвитком креативних індустрій 4.0.

В той же час, розвиток креативних індустрій 4.0 ризикує посилити існуючу нерівність через цифровий розрив у доступі до Інтернету, концентрацію цифрових платформ у кількох країнах і регіонах, бізнес-моделі, які не сприяють різноманітності контенту тощо. Тому урядам держав потрібно активно сприяти розробці таксономії креативної економіки для стимулювання розвитку креативних індустрій та фундаментальним змінам креативних індустрій в напрямку сталого розвитку.

Креативні індустрії відіграють вирішальне значення для програм сталого розвитку, оскільки вони мають величезний потенціал для підтримки інклюзивного та рівномірного економічного розвитку в умовах цифрового майбутнього. Креативні індустрії за допомогою цифровізації можуть відіграти значну роль у соціальній інтеграції, відповідальному споживанні та інвестиціях, гендерній рівності та збереженні матеріальної та нематеріальної культурної спадщини різних народів світу. Таким чином, сектор креативних індустрій трансформується під впливом цифрових технологій та є важливим елементом економічного ландшафту як на національному, так і на регіональному рівнях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Creative economy 2030. Imagining and Delivering a Robust, Creative, Inclusive, and Sustainable Recovery. URL: <http://surl.li/pkies> (accessed: 25.11.2023).
2. Creative Industries Market. Trend & Forecast by 2030. May 11, 2023. URL: <https://www.marketwatch.com/press-release/latest-2023-creative-industries-market-trend-forecast-by-2030-with-112-pages-2023-05-11> (accessed: 5.09.2023).
3. Digital video piracy costs movie and TV industry at least \$29 billion a year, study says. CNET. URL: <https://www.cnet.com/tech/mobile/digital-video-piracy-costs-the-movie-and-tv-industry-at-least-29-billion-study-says/> (accessed: 11.10.2023).
4. Escaith H. Creative Industry 4.0: Towards a New Globalised Creative Economy (an Overview). *SSRN Electronic Journal*. April 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/360464287_Creative_Industry_40_Towards_a_New_Globalised_Creative_Economy_an_Overview (accessed 12.09.2023).
5. Essential Streaming Services Revenue Statistics In 2023. URL: <https://zipdo.co/statistics/streaming-services-revenue/> (accessed: 7.11.2023).
6. Gouvea R, Vora G. Creative industries and economic growth: stability of creative products exports earnings. *Creative Industries Journal*. 2018. P1 -31. URL: <http://surl.li/pkiga> (accessed 12.09.2023).
7. Leiponen A. Skills and innovation. *International journal of industrial organization*. 2005. Vol. 23, no. 5-6. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2005.03.005> (accessed: 25.05.2023)
8. Most popular social networks Streaming services remain most popular destination for TV viewing in Decembe. January 2023. URL: <https://www.nielsen.com/insights/2023/streaming-services-remain-most-popular-destination-for-tv-viewing-in-december/> (accessed: 12.12.2023).

9. Streaming revenues to hit \$95.3 bn. JUNE 6, 2023. URL: <https://www.broadbandtvnews.com/2023/06/06/research-streaming-revenue-to-hit-95-3bn-in-2023/> (accessed: 11.10.2023).
10. The Culture Fix. Creative People, Places and Industries. OECD, 2022. URL: <https://www.oecd.org/publications/the-culture-fix-991bb520-en.htm> (accessed: 25.11.2023).
11. The Future of the Creative Economy. A report by Deloitte. June 2021. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/technology-media-telecommunications/deloitte-uk-future-creative-economy-report-final.pdf> (accessed: 18.05.2023).
12. TU Statistics. Committed to connecting the world. URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx> (accessed: 25.05.2023).
13. Video Streaming (SVoD) – Worldwide. URL: <https://www.statista.com/outlook/dmo/digital-media/video-on-demand/video-streaming-svod/worldwide> (accessed: 16.10.2023).
14. Video Streaming Services Stats (2023). URL: <https://explodingtopics.com/blog/video-streaming-stats> (accessed: 16.10.2023).
15. Євграфова А., Прокопенко Н. Культурні індустрії в українському дискурсі: пошуки синергії смислів. *Образ*. 2018. Vol. 3 (29). P 6–17. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2018.3\(29\)-6-17](https://doi.org/10.21272/Obraz.2018.3(29)-6-17) (дата звернення: 23.11.2023).
16. Креативна економіка: нова економічна епоха XXI ст. URL: https://creativeeconomy.center/wp-content/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf (дата звернення: 14.09.2023).
17. Шкодін І.В., Іващенко М.В. Цифрові трансформації міжнародного бізнесу. *Економічна теорія та право*. 2021. №4 (47). С. 8-25.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2023

Стаття рекомендована до друку 05.11.2023

Iryna Shkodina, D.Sc. (Economics), Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: iryna.shkodina@karazin.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4035-3188>

Natalya Kondratenko, Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: ndkondratenko@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2823-9905>

Anastasia Shchukina, Student, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: anastasiashchukina917@gmail.com

CREATIVE INDUSTRY 4.0: TRENDS AND TRANSFORMATIONS IN THE ERA OF DIGITALIZATION

In the contemporary world, creativity has emerged as a pivotal factor in the development of international economic relations. This article explores the development of the global creative industry 4.0, shaped by the fourth industrial revolution (Industry 4.0). The study aims to examine the trends influencing the creative industries, molded by the intensification of digitization, fostering fundamental changes and transforming them into the creative industry 4.0. The research employs a combination of general scientific and specialized methods, including a systemic approach to justify the main trends in the transformation of creative industries, analysis and synthesis to identify the impact of digital technologies on their evolution, and expert assessment methods to develop approaches for enhancing the development of creative industries 4.0. Results indicate that the digitization of the creative economy has expanded its scale and societal impact. Creative industries are becoming digital not only in terms of services but also in the realm of products. Artificial intelligence, virtual reality, big data, and other digital technologies facilitate the production, scaling, and consumption of creative services and products. The application of digital technologies enhances production efficiency, unlocks unlimited creative potential, improves design, personalization, interactivity, and consumer properties of creative goods and services. The trend of merging entertainment with e-commerce is expected to intensify. The development of the creative economy is crucial for achieving sustainable development goals, stimulating small business growth, and creating new employment opportunities, especially for women, youth, and other vulnerable population groups. The article identifies how Industry 4.0 technologies transform creative industries and proposes ways to leverage these new technological trends for the economic recovery of Ukraine.

Keywords: *Creative Industry 4.0, Innovation, Digital Technologies, Business Models, Streaming Companies.*

JEL Classification: F20, F23, O14, O39.

REFERENCES

1. Creative economy 2030 (2022). Imagining and Delivering a Robust, Creative, Inclusive, and Sustainable Recovery. Available at: <http://surl.li/pkies> (accessed: 25.11.2023).

2. Creative Industries Market. Trend & Forecast by 2030. (2023). Available at: <https://www.marketwatch.com/press-release/latest-2023-creative-industries-market-trend-forecast-by-2030-with-112-pages-2023-05-11> (accessed: 5.09.2023).
3. Digital video piracy costs movie and TV industry at least \$29 billion a year, study says. (2023). Available at: <https://www.cnet.com/tech/mobile/digital-video-piracy-costs-the-movie-and-tv-industry-at-least-29-billion-study-says/> (accessed: 11.10.2023).
4. Escaith H. (2022). Creative Industry 4.0: Towards a New Globalised Creative Economy *SSRN Electronic Journal*. Available at: https://www.researchgate.net/publication/360464287_Creative_Industry_40_Towards_a_New_Globalised_Creative_Economy_an_Overview (accessed 12.09.2023).
5. Essential Streaming Services Revenue Statistics In 2023. (2023). Available at: <https://zipdo.co/statistics/streaming-services-revenue/> (accessed: 7.11.2023).
6. Gouvea R, Vora G. (2018). Creative industries and economic growth: stability of creative products exports earnings. *Creative Industries Journal*, 1-31. Available at: <http://surl.li/pkiga> (accessed 12.09.2023).
7. Leiponen A. (2005). Skills and innovation. *International journal of industrial organization*. Vol. 23, 5-6. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2005.03.005> (accessed: 25.05.2023)
8. Most popular social networks Streaming services remain most popular destination for TV viewing in Decembe. (2023). Available at: <https://www.nielsen.com/insights/2023/streaming-services-remain-most-popular-destination-for-tv-viewing-in-december/> (accessed: 12.12.2023).
9. Streaming revenues to hit \$95.3 bn. (2023). Available at: <https://www.broadbandtvnews.com/2023/06/06/research-streaming-revenue-to-hit-95-3bn-in-2023/> (accessed: 11.10.2023).
10. The Culture Fix. Creative People, Places and Industries. OECD (2022). Available at: <https://www.oecd.org/publications/the-culture-fix-991bb520-en.htm> (accessed: 25.11.2023).
11. The Future of the Creative Economy. A report by Deloitte. (2021). Available at: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/technology-media-telecommunications/deloitte-uk-future-creative-economy-report-final.pdf> (accessed: 18.05.2023).
12. TU Statistics. Committed to connecting the world. (2022). Available at: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx> (accessed: 25.05.2023).
13. Video Streaming (SVoD) – Worldwide. (2023). Available at: <https://www.statista.com/outlook/dmo/digital-media/video-on-demand/video-streaming-svod/worldwide> (accessed: 16.10.2023).
14. Video Streaming Services Stats. (2023). Available at: <https://explodingtopics.com/blog/video-streaming-stats> (accessed: 16.10.2023).
15. Jevghrafova A., Prokopenko N. (2018). Kulturni industriji v ukrajinskemu diskursi: U poshukakh synerghiji smysliv [Cultural industries in the Ukrainian discourse: the search for a synergy of meanings]. *Obraz*. Vol. 3 (29), 6–17. Available at: [https://doi.org/10.21272/Obraz.2018.3\(29\)-6-17](https://doi.org/10.21272/Obraz.2018.3(29)-6-17) (in Ukrainian) (дата звернення: 23.11.2023).
16. Kreatyvna ekonomika: nova ekonomichna epokha XXI st. (2021) [Creative economy: a new economic era of the 21st century]. Available at: https://creativeeconomy.center/wp-content/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf (in Ukrainian) (accessed: 14.09.2023).
17. Shkodina I.V., Ivashhenko M.V. (2021). Cyfrovi transformaciji mizhnarodnogho biznesu [Digital transformations of international business]. *Ekonomichna teorija ta pravo*. 4 (47), 8-25. (in Ukrainian).

The article was received by the editors 02.10.2023

The article is recommended for printing 05.11.2023

EKOONOMIKA

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-04

JEL Index: M14, O55

EFFECT OF BANK'S SIZES AND AGE ON THE FINANCIAL PERFORMANCE OF DEPOSIT MONEY BANKS IN NIGERIA

Abass Adekunle Adewale

Department of Banking and Finance,
Faculty of Management Sciences,
Osun State University, Osogbo, Nigeria.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8289-7127>e-mail: abassadewale96@gmail.com

Saheed Akande Shittu

Department of Accountancy,
Federal Polytechnic Ayede, Oyo State, Nigeria.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3382-5917>e-mail: shittusa1212@gmail.com

Joseph Adeyinka Adewole

Department of Banking and Finance,
Faculty of Management Sciences,
Osun State University, Osogbo, Nigeria.

ORCID: <https://orcid.org/0000/0002-0676-5480>e-mail: joseph.adewole@uniosun.edu.ng

This research explores the impact of bank size and age on the financial performance of deposit money banks in Nigeria. DMB are crucial for allocating funds from savers to investors and managing financial risks. The study aims to determine how bank size and age influence ROA and ROE. Data analysis is conducted using ex post facto research design and panel data analysis. The study reveals a significant strong relationship between bank size and age with ROA and ROE for Nigerian deposit money banks during the period from 2015 to 2021. Increased bank size and age are associated with improved financial performance. The research concludes that bank size and age have a significant impact on the performance of deposit money banks in Nigeria during the specified period. Thus, the study recommends that listed deposit money banks should consider expanding their firm size through strategic expansion initiatives to enhance financial performance. Further research should encompass a broader selection of listed firms in Nigeria and employ diverse analytical tools to validate and expand upon these findings.

Keywords: *Bank's size, age, Deposit Money Banks (DMB), financial performance, Nigeria*

Як цитувати: Adewale A. A., Shittu S. A., Adewole J. A. Effect of bank's sizes and age on the financial performance of deposit money banks in Nigeria. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 32–40. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-04>

In cites: Adewale A. A., Shittu S. A. & Adewole J. A. (2023). Effect of bank's sizes and age on the financial performance of deposit money banks in Nigeria. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 32–40. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-04>

Introduction

Deposit money banks primarily facilitate the flow of funds from savers to borrowers, serving as key channels for allocation. They also manage financial risks and exposure. Deposit money banks significantly support financial markets and greatly impact the economy's success. (Appah & Tebepah, 2018). Factors impacting bank performance include human resources quality, corporate culture, governance, risk management, size, liquidity, and age. (Muslish & Marbun, 2020). According to D'Amato and Falivena (2020). A firm's age affects its relationships with stakeholders, experience, goodwill, reputation, and market share in the industry, making it a significant demographic variable. Deposit Money Banks (DMBs) must maintain soundness, stability, and profitability to effectively carry out their financial intermediation functions with minimal interruptions. (Onuonga, 2017). Deposit money banks play a crucial role in a country's economy, impacting capital accumulation, business growth, and overall economic progress (Sufian & Habibullah, 2012). Deposit money banks must perform stress tests to thrive in the face of future challenges. (Alex & Ngaba, 2018). Modern commerce and economic growth depend heavily on the global banking industry, which is a key source of funding for nations. (Ongore & Kusa, 2015).

The banking sector's financial performance is a key driver of a nation's economic development. Metrics like return on equity, return on assets and other ratios generated from financial statements are used to evaluate it (Adam, 2018). According to several studies, a bank's size significantly affects how financially stable it is. (Muhindi & Ngaba, 2018). Bank size in various studies is often measured using indicators such as total assets, customer deposits, branch count, and employee numbers. (Varotto & Zhao, 2018; Kasman & Kasman, 2016). Bank size and age are important factors related to bank profitability. Almazari (2018) argues that a bank's ability to sustain profits over time serves as its primary defense, absorbing unforeseen losses, strengthening the capital base, and enhancing future performance through reinvestment of retained earnings. According to Teimet and Lishenga (2019), the size and age of a bank significantly impact financial performance, especially in economies of scale.

Larger banks can reduce costs per unit, improve efficiency, strengthen their capital base, and gain market share. They also have more influence on stakeholders, competitors, and overall profitability compared to smaller banks. Studies on deposit money banks' financial performance have examined the role of bank size and age as fundamental factors. These studies have produced inconsistent and controversial findings, with some reporting positive effects and others reporting negative effects, prompting the need for further research. This topic has garnered substantial focus from academics in the fields of finance and business. (Isayas, 2023).

Large banks can leverage their access to wholesale deposits and control interest rates, but this advantage only benefits their financial performance if they are also cost-efficient. While having many branches can attract more deposits, the cost of operating them can hurt financial performance if economies of scale aren't utilized (Isayas, 2023). Previous studies on the subject matter have used both a theoretical and a survey research methodology. This study focuses on an empirical examination of the relationship between bank age and size and the financial performance of Nigerian deposit money institutions.

The main objective of this study is to examine the influence of banks size and age on the performance of DMBs in Nigeria, other specific objectives include, to determine the effect of banks size and age on the Return on Asset (ROA) of DMBs in Nigeria and to examine the effect of banks size and age on the Return on Equity (ROE) of DMBs in Nigeria. This research question allows us to drive the following two hypotheses:

H_{01} : Banks size and age does not have a significant effect on Return on Asset of deposit money banks in Nigeria.

H_{02} : Bank size and age does not have a significant effect on Return of Equity of deposit money banks in Nigeria.

Literature Review

Bank's size, Age and Financial performance

Babalola and Abiola (2018) larger banks have greater influence over strategic decisions, stakeholders, competitors, and efficiency, leading to higher profitability compared to smaller banks. The uniqueness of a bank's size, including its deposits, assets, capital and loans, can shape decision-making and, consequently, impact financial performance (Olowokure, Tanko & Nyor, 2015). Bank size can be broken down into vertical integration within activities and products or horizontal expansion across multiple entities. This has led to an ongoing debate about the ideal bank size, management complexity, and risks associated with different activities. Larger banks increasingly participate in non-traditional market activities, which has grown significantly over time (Teimet & Lishenga, 2019). Due to this change in activity in industrialized nations, limits have been put in place to limit the exposure and scale of banks (Vinals *et al.*, 2013). In comparison to smaller banks, larger banks frequently have lower capital bases, less consistent funding, participate in more market-based operations, and are more sophisticated. Larger bank failures, however, have the potential to have a greater negative impact on the financial system than smaller bank failures. (Laeven, Ratnovski, & Tong, 2014).

The size of a business is determined by its capacity for production and the range of products or services it can offer to customers simultaneously (Sriharan, 2015).

Bank size and age are studied to understand scale economies in banking. Larger banks cut costs due to scale and scope efficiencies, measured by metrics like

sales, assets, employees, and turnover. Exceptionally large firms may face negatives like bureaucracy (Yuqi, 2017)

Numerous empirical studies on bank size, age, and financial performance have been conducted. Teimet and Lishenga's study (2019), which covered the period from 2009 to 2018, examined the effect of bank size on the profitability of 42 commercial banks in Kenya. The direction and size of the correlations were determined using regression analysis, and the stability and speed of reaching equilibrium were evaluated by the autoregressive distributed lag model. The results indicate bank volume had a favorable and significant impact on asset return rates. Similar to this, Muhindi & Ngaba (2018) examined how the number of branches, capital base, client deposits, loans, and advances affected the financial performance of Kenyan banks using a panel data set from 2012 to 2016. The study discovered a correlation between bank size and financial performance that is favorable, and it also showed that larger banks have greater ROA than medium-sized and small-sized banks.

In addition, from 2007 to 2016, Teshome *et al.* (2018) investigated the variables affecting the financial performance of commercial banks in Ethiopia. They employed secondary data from eight commercial banks and an ex post facto research design. The study discovered a favorable and significant correlation between bank performance and size. In their analysis of the relationship between CSR and financial success in Bangladesh's banking sector, Kabir and Chowdhury (2023) discovered a favorable and significant impact of bank age on financial performance. Similarly, Kwashie, Baidoo, and Ayesu (2023) investigated the influence of credit risk on financial performance in Ghana's commercial banks, showing a strong and significant effect of bank age on listed commercial banks' financial performance in Ghana. However, Isayas (2023) conducted a study on determinants of banks' profitability in Ethiopia and found that bank age had a negative and significant effect on financial performance. Considering the limited research on the relationship between bank size, age, and financial performance in Nigeria, this study aims to fill this gap by examining how bank size and age affect the financial performance of DMB in Nigeria, utilizing E-View for data analysis.

Methodology

In this work, an ex-post facto research design was employed, which was chosen because the study relies on unaltered secondary data to assess the relationship between independent variables (bank size and age) and the dependent variable (bank performance). The study's population consisted of banks listed on the Nigerian Stock Exchange, as indicated in the Nigerian Stock Exchange Fact Book from 2015 to 2021. This constituted a finite population from which the sampling frame was derived. Consequently, the sample for this

study comprised ten banks (First Bank Plc, Guaranty Trust Bank Plc, United Bank for Africa Plc, Zenith Bank Plc and Union Bank Nigeria Plc), selected purposively based on the availability of data during the years 2015 to 2021. The study relied on secondary data sources, primarily from the published audited financial statements of each bank obtained from their websites and the Central Bank (CBN) of Nigeria Statistical Bulletin for the study period. These data were subjected to analysis using diagnostic tests, descriptive statistics, and multiple linear regression analysis of panel data spanning from 2012 to 2021, performed using E-View analytical software.

The study involved the use of dependent, independent, and control variables. The dependent variables included return on assets (ROA), return on equity (ROE) and, while the independent variables and control variables encompassed leverage, bank size and bank age. According to Gujarati & Porter (2019), model specification involves deciding which variables are endogenous and exogenous, as well as having a priori expectations regarding the direction and magnitude of the parameters in the function. The study developed the following models in linear form:

$$ROA_t = \beta_0 + \beta_1 BSZ + \beta_2 BGE + \beta_3 LEV + \varepsilon \quad (3.1)$$

$$ROE_t = \beta_0 + \beta_1 BSZ + \beta_2 BGE + \beta_3 LEV + \varepsilon \quad (3.2)$$

Where;

ROA - Return on Assets

ROE - Return on equity

BGE represent bank age (measured as the number of customers divided by aggregate sales)

LEV represents Bank leverage (Total debt ratio (Total debt/Total Assets))

β_0 is the constant

β_1 - β_3 are the coefficients of independent variables in the regression model

ε is the error term.

t is the time

It is expected that the coefficient of bank size, age and leverage would be positive

Results

Descriptive Analysis

In table 4.1 shows the findings of descriptive statistics for the variables under examination from the chosen DBM in Nigeria from 2015 to 2021. According to the findings, the mean ROE of the chosen DBMs in Nigeria from 2015 to 2021 was 12.78674 with a standard deviation of 2.250754. This shows that ROE spread out gradually over time. The skewness and kurtosis coefficients were -0.480471 and 2.378167, respectively. This indicates that the selected DBMs' ROE normal curve in Nigeria has a left long tail, and the tails are light since 2.378167 is substantially lower than the ideal Kurtosis threshold. According to the table, the mean

ROA of the chosen DBMs in Nigeria from 2015 to 2021 was 4.142138 with a standard deviation of 0.831166. This suggests that the ROA of the chosen DBMs in Nigeria from 2015 to 2021 was scattered significantly. The coefficient of skewness was 0.111308, indicating a big right tail on the ROA normal curve. The fact that the ROA's coefficient of kurtosis was less than the ideal kurtosis threshold of three (1.816119) indicates that the tail of the normal ROA curve from 2015 to 2021 has shrunk. The table reveals that, from 2015 to 2021, the average age of the chosen DBMs in Nigeria was 0.866719, while standard deviation revealed 0.098643. This suggests that the age of the chosen DBMs in Nigeria is modestly scattered because the standard deviation is less than the mean. Since AGE was favorably skewed from 2015 to 2021, the coefficient of skewness was 1.563321. The leptokurtic distribution of AGE from 2015 to 2021 is indicated by the kurtosis coefficient of 12.90398 being higher than the preferred threshold of kurtosis (3). Hence, AGE possess a wider shape with flatter tails. The table then displays that. Between 2015 and 2021, the selected DBMs in Nigeria had a mean BSZ of 19.60842 and a standard deviation of 2.839343. The standard deviation figure indicates that the BSZ of the chosen DBMs in Nigeria are more dispersed. The coefficient of skewness for the BSZ was -0.758830, showing a negative skew. Since BSZ has a statistical distribution with a kurtosis below three, its coefficient of kurtosis, which was 1.819996, indicates that the BSZ of the selected DBMs in Nigeria are platykurtic in nature. Last but not least, the standard deviation for the average LEV of 0.697725 was 0.193542. The skewness and the kurtosis coefficient were, respectively, -0.069392 and 1.589. However, all the variables under consideration except age of the banks are normally distributed

Pearson Correlation Coefficient

For determining the degree to which two variables are as associated, the Pearson correlation coefficient results are shown in Table 4.2. The research shows that ROA and ROE of the chosen depot money banks had a weakly positive link with a correlation coefficient of 0.09882476. The results show that BSZ and ROA have a positive association with a correlation coefficient of 0.628209, which is in line with the study's a priori expectations. The results show that there is a strong association between ROA and AGE, with a correlation coefficient of 0.54391498, satisfying the study's a priori expectations. The findings indicate a substantial positive correlation link between ROA and BSZ, with the correlation coefficient between the two being 0.7106 874. The results show that ROA and LEV have a high positive link, with a correlation coefficient of 0.5512379 between them. The findings indicate a moderately strong positive association between ROE and BSZ, with the correlation coefficient between the two being 0.7106874. According to the results, there

is a moderately high positive association between ROE and AGE, with the correlation coefficient between the two being 0.5196033. According to the results, there is a moderately high positive association between ROE and LEV, with the correlation coefficient between the two being 0.5322219. The results show that there is a weak favourable association between BSZ and AGE, with the correlation coefficient between the two being 0.5090338. Strong proof that the variables under consideration don't exhibit any signs of multicollinearity comes from the independent variables that showed low correlation in the Pearson correlation results. The series are thus considered appropriate for estimating regression models.

Hypotheses Testing

Hypothesis One: The age and size of the bank do not significantly affect the Nigerian deposit money banks' return on assets. $f(\text{BSZ}, \text{AGE}, \text{LEV}) = \text{ROA}$. In order to test the hypothesis that bank age and size do not significantly affect the ROA of DMB in Nigeria, a panel least squares model was used. The outcome are shown in Table 4.4. According to the model, the coefficient of determination, or R-squared, was 0.767239. This showed that other variables outside the estimated model were responsible for the remaining 23.3 percent of the variation in ROA of the picked DBMs in Nigeria. This showed that bank size, age, and leverage accounted for about 76.7 percent of the variation in ROA of the selected DBMs in Nigeria for the study period. With an adjusted R-squared of 0.743202, the predictive power is strong. Hence, the estimated panel least model displays a decent fit. The BSZ coefficient value was 0.000385, demonstrating a significant positive association between BSZ and the ROA of the chosen DBMs in Nigeria ($t=3.437768$, $p=0.0006$). This means that for every unit rise in BSZ, the selected DBMs' ROA will increase by 0.000385. This met the study's a priori expectations. The correlation between AGE and the ROA of the chosen DBMs was 0.004456, which is positive but not statistically significant ($t=3.889000$, $p=0.0001$). Despite the fact that the association is not statistically significant, the positive sign of the AGE coefficient fits the study's a priori expectations. The estimated model does not show any signs of autocorrelation due to the value of the Dublin-Watson statistic is within the permitted range of 1.5 - 2.5, which is 2.327238, or about equal to 2. The aforementioned model is therefore not erroneous. The model indicates that the likelihood of the F-statistic occurring was 0.000000 and its value was 27.75503. This suggests that the model as a whole has statistical significance. The argument that a bank's age and size have no discernible impact on the ROA of DMBs in Nigeria is disproved using a 5% level of significance. Therefore, the study's findings imply that the age and size of a bank have a big impact on the ROA of DMBs in Nigeria.

Table 4.1

Descriptive Statistics

VARIABLE	ROE	ROA	AGE	LOG(BSZ)	LEV
Mean	12.78674	4.142138	0.866719	19.60842	0.697725
Median	13.13072	4.194872	0.870210	20.89429	0.731428
Maximum	16.32200	5.535512	1.289760	22.68942	0.982820
Minimum	8.245098	2.509364	0.570000	14.82806	0.393742
Std. Dev.	2.250754	0.831166	0.098643	2.839343	0.193542
Skewness	-0.480471	0.111308	1.563321	-0.758830	-0.069392
Kurtosis	2.378167	1.816119	12.90398	1.819996	1.581928
Jarque-Bera	1.910541	2.116234	157.3026	5.389560	2.960691
Probability	0.384708	0.347109	0.000000	0.067557	0.227559
Sum	447.5358	144.9748	30.33517	686.2947	24.42039
Sum Sq. Dev.	172.2405	23.48847	0.330835	274.1035	1.273591
Observations	35	35	35	35	35

Source: (Author's Computation, 2023)

Table 4.2

Correlation Matrix

VARIABLE	ROA	ROE	SIZE	AGE	LEV
ROA	1				
ROE	0.09882476	1			
BSZ	0.6282092	0.7106874	1		
AGE	0.54391498	0.5196033	0.5090338	1	
LEV	0.5512379	0.5322219	0.4012334	0.392216	1

Source: (Author's Computation, 2023)

Table 4.4

Panel Least Square for estimating the relationship Banks size and age has on Return on Asset of DMBs in Nigeria

depended-on variable: ROA

the Panel Least Squares approach

Date: 07/21/23 Time: 17:16

Typical: 2015–2021

Included timeframes: 7

5 cross-sections were present.

(Balanced) total panel 35

observations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.986420	0.002434	405.3214	0.0000
BSZ	0.000385	0.000112	3.437768	0.0006
AGE	0.004456	0.001146	3.889000	0.0001
LEV	0.034101	0.013195	2.584388	0.0071

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.767243	Mean dependent var	0.993333
Adjusted R-squared	0.743202	S.D. dependent var	0.081404
S.E. of regression	0.048625	Akaike info criterion	-3.143789
Sum squared resid	3.305391	Schwarz criterion	-2.782490
Log likelihood	2459.842	Hannan-Quinn criter.	-3.009192
F-statistic	27.75503	Durbin-Watson stat	2.327238
Prob(F-statistic)	0.000000		

Source: (Author's Computation, 2023)

Table 4.5

Panel Least Square for bank size and Age on ROE of DBMs

depended-on variable: ROE
 the Panel Least Squares approach
 Date: 07/22/23 Time: 10:05
 Typical: 2015–2021
 Periods covered: 7
 There were cross-sections of: 5
 (Balanced) total panel 35 observations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.976885	0.004287	227.8549	0.0000
BSZ	0.000241	0.000124	1.948080	0.0516
AGE	0.003447	0.001277	2.698406	0.0071
LEV	0.081542	0.040016	2.03773	0.0156

Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.868968	Mean dependent var	0.993333	
Adjusted R-squared	0.844798	S.D. dependent var	0.081404	
S.E. of regression	0.548516	Akaike info criterion	-3.147654	
Sum squared resid	2.288252	Schwarz criterion	-2.782813	
Log likelihood	2463.740	Hannan-Quinn criter.	-3.011737	
F-statistic	33.67780	Durbin-Watson stat	2.333952	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Source: (Researcher’s Computation, 2023)

Hypothesis Two: The age and size of the bank do not significantly affect the Nigerian deposit money banks’ Return on Equity. $f(BSZ, AGE) = ROE$. R-square is equal to 0.868968 according to the panel least squares model result in Table 4.5. This suggests that the model’s explanatory variables accounted for around 86.9% of the variation in the dependent variable. In other words, BSZ and AGE accounted for around 86.9% of the overall variation in ROE, with the remaining percentage of variation perhaps due to additional variables not taken into account in the model. Adjusted R-squared=0.844798 indicates that the model’s predictive power is comparatively strong and that the calculated panel least square fit the data well. Therefore, for the time period under study, BSZ and AGE are reliable indicators of ROE for the chosen DBMs in Nigeria. According to the model, the BSZ coefficient was found to be 0.000241, indicating that BSZ and ROE have a significant positive connection at the 10% level of significance ($t=1.948080, p=0.0516$). Therefore, a change in BSZ will result in a change in ROE of 0.000241. The study’s a priori expectation is satisfied by the coefficient’s positive sign. Finally, the correlation between AGE and ROE was determined to be 0.003447, which indicates that the association is significant at the 5% level ($t=2.698406, p=0.0071$). Therefore, a

change in AGE will result in a change of 0.003447 in ROE. The study’s a priori expectation is satisfied by the coefficient’s positive sign.

Durbin-Watson value fell downward within the allowed range of 1.5 - 2.5, there’s no proof of autocorrelation in the residual of the estimated model because the value of Durbin-Watson was 2.333952, which is roughly equivalent to 2. As a result, the aforementioned approach is attractive and free of fraud. The model reveals that the F-statistic had a value of 33.67780 and a probability of 0.000000. This suggests that BSZ, AGE, and LEV together have a considerable impact on the ROE of the chosen DBM in Nigeria. The analysis rejects the non-hypotheses that bank size and age have no significant impact on ROE of DMBs in Nigeria since the F-probability of 0.0000 is less than 5% significant level. Accordingly, the study suggests that the ROE of DMB in Nigeria is significantly influenced by bank age and size.

Discussion of Result

From the result above it could be observed that banks Size and bank age has a strong significant relationship with ROE and ROA of the selected DMBs in Nigeria within the period under study. This implies that the increase bank size in the picked DMBs has

increase the banks performance positively in the aspect of ROA and ROE. This results align with the previous research of Boachie (2023) and Kwashie et al. (2023) carried out among Banks in Ghana as well as the results of (Teimet & Lishenga, 2019; Isaya, 2023). However, it differs from the work of Boachie (2023) Similarly, the age of the selected DMBs in Nigeria improves their ROA and ROE. This may be due to the fact that the more the bank stays in the within the banking sector, the more they get familiar with the market strategies which in turn can improve their performance. However, this result is not only in line with the a priori expectation of the study but consistent with the past studies such as works of (Kwashie *et al.*, 2023) conducted among banking sector of Bangladesh and Ghana respectively as well as findings of Isaya (2023) who also discovered that firm age have a strong and statistically significant impact on the financial performance of banks. However, the results negate the work of Isaya (2023) carried out among selected banks in Ethiopia.

Conclusion and Recommendations

This present study has successfully analysed the impact of bank size and age on performance of DMBs

in Nigeria between then period of 2015 to 2021. The result of panel least square revealed that bank size and bank age has significant positive relationship with ROA ($F= 27.75503$, $p=0.000000$). The study also found that bank age and bank size has a strong significant relationship with ROE of the selected DBMs in Nigeria ($F= 33.67780$, $p=0.000000$). The study thereby conclude that bank size and bank age impacted the performance of DMBs in Nigeria significantly. Thus, the study recommends that Banks should avoid excessive leverage to minimize insolvency risk. They should endeavor to keep a capital structure that minimizes the cost of capital and insolvency risk. Effective management of debt obtained from external creditors by listed Deposit money banks is essential for achieving positive financial performance. Management of listed deposit money banks should focus on expanding their firm size, as this can enhance financial performance. Further research is encouraged, including studies involving all listed firms in Nigeria, utilizing various analytical tools to validate and expand upon these study results and conclusions.

REFERENCES

1. Adam M. H. M. (2018). Evaluating the Financial Performance of Banks using financial ratios-A case study of Erbil Bank for Investment and Finance. *European Journal of Accounting Auditing and Finance Research* 2(6):162-177.
2. Alex, M.K. & Ngaba, D. (2018). Effect of firm size on financial performance on banks: case of commercial banks in Kenya, *International Academic Journal of Economic & Finance*, 3(1), 175 – 190.
3. Almazari, A. A. (2014), "Impact of Internal Factors on Bank Profitability: Comparative Study between Saudi Arabia and Jordan". *Journal of Applied Finance & Banking*, 4(1), 125-140.
4. Appah, E. & Tebepah, F.S. (2018). Money, Financial Institutions and Markets, Kadmon Printing Company Limited.
5. D'amato, A., & Falivena, C. (2020). Corporate social responsibility and firm value: Do firm size and age matter? Empirical evidence from European listed companies. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(2), 909-924.
6. Gujarati, D. N., & Porter, D. C., (2019). Basic econometrics. Tata McGraw-hill education
7. Kasman A, Kasman S (2016). Bank size, competition and risk in the Turkish banking industry. *Empirica* 43(3):607-631.
8. Olowokure, O., Tanko, M. & Nyor, T. (2015). Firm structural characteristics and financial reporting quality. *International Business Research*, 9(1), 106-122.
9. Ongore, V. O. & Kusa, G.B. (2015). Determinants of financial performance of commercial banks in Kenya. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1), 237.
10. Onuonga, S. M. (2017). The Analysis of Profitability of Kenyas Top Six Commercial Banks: Internal Factor Analysis. *American International Journal of Social Sciences*, 3(5), 94-103
11. Teimet, R., Lishenga, J., Iraya, M. & Duncan, E. (2019). The effect of bank size on profitability of commercial banks in Kenya, *International Journal of economics, Commerce & Management*, VII (12), 202 – 216.
12. Varotto S, Zhao L (2018). Systemic risk and bank size. *Journal of International Money and Finance* 82(1):45-70.
13. Kazzah, A. Y., Yushau, I. A., Zainab, D. & Abbas, U. (2020). Firm's size characteristics and financial performance of deposit money banks: evidence from Nigeria. 1-9
14. Boachie, C. (2023), "Corporate governance and financial performance of banks in Ghana: the moderating role of ownership structure", *International Journal of Emerging Markets*, 18(3), pp. 607-632. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-09-2020-1146>
15. Kabir, M. A. & Chowdhury, S. S. (2023). Empirical analysis of the corporate social responsibility and financial performance causal nexus: Evidence from the banking sector of Bangladesh, *Asia Pacific Management Review* 28(1), pp. 1-12
16. Kwashie, A. A., Baidoo, S. T. & Ayesu, E. K. (2023). Investigating the impact of credit risk on financial performance of commercial banks in Ghana, *Cogent Economics & Finance*, 10:1, DOI: [10.1080/23322039.2022.2109281](https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2109281)
17. Isayas, Y. N. (2023). Determinants of banks' profitability: Empirical evidence from banks in Ethiopia, *Cogent Economics & Finance*, 10:1, DOI: [10.1080/23322039.2022.2031433](https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2031433)

18. Muslih, M. & Marbun, S.O. (2020). The effect of risk management, firm age, and firm size on the performance of banking companies registered in Indonesia Stock Exchange moderated by corporate governance and budget as control variable. *International Journal of Science and Society*, 2(4), 274-290.
19. Sufian, F. & Habibullah, M. S. (2012). Globalizations and bank performance in China. *Research in International Business and Finance*, 26(2), 221-239.
20. Muhindi KA, & Ngaba D (2018). Effect of firm size on financial performance on banks: Case of commercial banks in Kenya. *International Academic Journal of Economics and Finance* 3(1):175- 190.
21. Babalola, A. & Abiola, R. (2018). Financial ratios analysis of firms. *Journal of management sciences*, 1(4), 132-137.
22. Vinals, J., Pazarbasioglu, C. Surti, J., Narain A., Erbenova M., & Chow J., (2013). Creating a safer financial system: Will the Volcker, Vickers, and Liikanen structural measures help. IMF Staff Discussion Note 13/04.
23. Laeven, L., L. Ratnovski, & H. Tong, (2014). "Bank size and systemic risk: some international evidence," International Monetary Fund. Mimeo.
24. Sritharan, V., (2015). Does firm size influence on firm"s Profitability? Evidence from listed firms of Sri Lankan Hotels and Travels sector. *Research Journal of Finance and Accounting*. ISSN 2222-2847
25. Teshome, E., K. Debela & M. Sultan. (2018). Determinant of financial performance of commercial banks in Ethiopia: Special emphasis on private commercial banks. *African Journal of Business Management*, 12(1), 1-10.

The article was received by the editors 13.10.2023

The article is recommended for printing 15.11.2023

Абас Адекунле Адеволь, кафедра банківської справи та фінансів, факультет наук управління, Університет штату Осун, Осорбо, Нігерія; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8289-7127>, e-mail: abassadewale96@gmail.com

Сахід Аканде Шитту, відділ бухгалтерського обліку, Федеральний політехнічний інститут Айде, штат Ойо, Нігерія; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3382-5917>; e-mail: shittusa1212@gmail.com

Джозеф Адеїнка Адеволь, кафедра банківської справи та фінансів, факультет наук управління, Університет штату Осун, Осорбо, Нігерія; ORCID: <https://orcid.org/0000/0002-0676-5480>, e-mail: joseph.adewole@uniosun.edu.ng

ВПЛИВ РОЗМІРІВ ТА ВІКУ БАНКУ НА ФІНАНСОВІ ПОКАЗНИКИ ДЕПОЗИТНИХ БАНКІВ У НІГЕРІЇ

У цьому дослідженні вивчається вплив розміру та віку банку на фінансову ефективність депозитних банків Нігерії. Депозитні банки (DMB) мають вирішальне значення для розподілу коштів від вкладників до інвесторів та управління фінансовими ризиками. Дослідження має на меті визначити, як розмір і вік банку впливають на ROA і ROE. Аналіз даних проводиться з використанням попереднього плану дослідження та аналізу панельних даних. Дослідження показує значний тісний зв'язок між розміром і віком банку з ROA та ROE для нігерійських депозитних банків протягом періоду з 2015 по 2021 рік. Збільшення розміру та віку банку пов'язане з покращенням фінансових показників. В дослідженні робиться висновок, що розмір і вік банку мають значний вплив на ефективність депозитних банків Нігерії протягом зазначеного періоду. Таким чином, дослідження рекомендує депозитним банкам, зареєстрованим на біржі, розглянути питання про збільшення розміру своєї фірми за допомогою стратегічних ініціатив розширення для покращення фінансових показників. Подальші дослідження мають охопити більш широкий вибір фірм Нігерії, зареєстрованих на біржі, і використовувати різноманітні аналітичні інструменти для перевірки та розширення цих висновків.

Ключові слова: розмір банку, вік, депозитні банки (DMB), фінансові показники, Нігерія.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Adam M. H. M. Evaluating the Financial Performance of Banks using financial ratios-A case study of Erbil Bank for Investment and Finance. *European Journal of Accounting Auditing and Finance Research*. 2018. № 2(6). P. 162-177.
2. Alex M.K., Ngaba D. Effect of firm size on financial performance on banks: case of commercial banks in Kenya, *International Academic Journal of Economic & Finance*. 2018. № 3(1). P. 175 – 190.
3. Almazari A. A. Impact of Internal Factors on Bank Profitability: Comparative Study between Saudi Arabia and Jordan. *Journal of Applied Finance & Banking*. 2014. № 4(1). P. 125-140.
4. Appah E., Teberah F.S. Money, Financial Institutions and Markets, Kadmon Printing Company Limited. 2018.
5. D'amato A., Falivena C. Corporate social responsibility and firm value: Do firm size and age matter? Empirical evidence from European listed companies. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. 2020. № 27(2). P. 909-924.

6. Gujarati D. N., Porter D. C. Basic econometrics. Tata McGraw-hill education. 2019.
7. Kasman A, Kasman S. Bank size, competition and risk in the Turkish banking industry. *Empirica*. 2016. № 43(3). P. 607-631.
8. Olowokure O., Tanko M., Nyor T. Firm structural characteristics and financial reporting quality. *International Business Research*. 2015. № 9(1). P. 106-122.
9. Ongore V. O., Kusa G.B. Determinants of financial performance of commercial banks in Kenya. *International Journal of Economics and Financial Issues*. 2015. № 3(1). P. 237.
10. Onuoniga S. M. The Analysis of Profitability of Kenyas Top Six Commercial Banks: Internal Factor Analysis. *American International Journal of Social Sciences*. 2017. № 3(5). P. 94-103.
11. Teimet R., Lishenga J., Iraya M., Duncan E. The effect of bank size on profitability of commercial banks in Kenya, *International Journal of Economics, Commerce & Management*. 2019. № VII (12). P. 202 – 216.
12. Varotto S, Zhao L. Systemic risk and bank size. *Journal of International Money and Finance*. 2018. № 82(1). P. 45-70.
13. Kazzah A. Y., Yushau I. A., Zainab D., Abbas U. Firm's size characteristics and financial performance of deposit money banks: evidence from Nigeria. 2020. 1-9
14. Boachie C. "Corporate governance and financial performance of banks in Ghana: the moderating role of ownership structure", *International Journal of Emerging Markets*. 2023. № 18(3). P. 607-632. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-09-2020-1146>
15. Kabir M. A., Chowdhury S. S. Empirical analysis of the corporate social responsibility and financial performance causal nexus: Evidence from the banking sector of Bangladesh, *Asia Pacific Management Review*. 2023. № 28(1). P. 1-12
16. Kwashie A. A., Baidoo S. T., Ayesu E. K. Investigating the impact of credit risk on financial performance of commercial banks in Ghana, *Cogent Economics & Finance*. 2023. № 10. P. 1, DOI: [10.1080/23322039.2022.2109281](https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2109281)
17. Isayas Y. N. Determinants of banks' profitability: Empirical evidence from banks in Ethiopia, *Cogent Economics & Finance*. 2023. № 10. P. 1, DOI: [10.1080/23322039.2022.2031433](https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2031433)
18. Muslih M., Marbun S.O. The effect of risk management, firm age, and firm size on the performance of banking companies registered in Indonesia Stock Exchange moderated by corporate governance and budget as control variable. *International Journal of Science and Society*. 2020. № 2(4). P. 274-290.
19. Sufian F., Habibullah M. S. Globalizations and bank performance in China. *Research in International Business and Finance*. 2012. № 26(2). P. 221-239.
20. Muhindi KA, Ngaba D. Effect of firm size on financial performance on banks: Case of commercial banks in Kenya. *International Academic Journal of Economics and Finance*. 2018. № 3(1). P.175- 190.
21. Babalola A., Abiola R. Financial ratios analysis of firms. *Journal of management sciences*. 2018. № 1(4). P. 132-137.
22. Vinals J., Pazarbasioglu C., Surti J., Narain A., Erbenova M., Chow J. Creating a safer financial system: Will the Volcker, Vickers, and Liikanen structural measures help. IMF Staff Discussion Note 13/04. 2013.
23. Laeven L., Ratnovski L., Tong H. "Bank size and systemic risk: some international evidence," International Monetary Fund. Mimeo. 2014.
24. Sritharan V. Does firm size influence on firm's Profitability? Evidence from listed firms of Sri Lankan Hotels and Travels sector. *Research Journal of Finance and Accounting*. 2015. ISSN 2222-2847
25. Teshome E., Debela K., Sultan M. Determinant of financial performance of commercial banks in Ethiopia: Special emphasis on private commercial banks. *African Journal of Business Management*. 2018. № 12(1). P. 1-10.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2023

Стаття рекомендована до друку 15.11.2023

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-05
УДК 338.1

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COMPANY ON THE BASIS OF SOFT TOTAL QUALITY MANAGEMENT

Yuliia Prus

PhD (Management)

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine, 61022

Mendel University in Brno

1, Zemědělská 1665, Černá Pole, 613 00 Brno-sever

e-mail: yuliaprus@karazin.ua, yuliia.prus@mendelu.cz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0320-0131>

Scopus Author ID: 56809240500

The article is concerned with studying the impact of soft components of total quality management (TQM) on the company's environmental and social sustainability. The subject of the research is a set of theoretical, methodical and practical recommendations for implementing the concept of total quality management to ensure sustainable development of a company. The purpose of the article is to theoretically substantiate and develop practical recommendations for identifying the impact of soft TQM on the sustainable development of a company. Achievement of this goal is ensured by fulfilling the following interrelated tasks: to summarise the existing soft TQM practices in the research of scientists, to allocate the features of soft TQM functioning in Ukrainian companies and their success in achieving environmental and social sustainability, to develop recommendations for improving the level of environmental and social sustainability of companies through the implementation of soft TQM practices. The research used general scientific and special methods of cognition: structural-logical, systemic and process approaches, the method of generalisation and comparison, questionnaires, methods of correlation and regression analysis, logical method, method of tabular presentation of data, scientific generalisation. The following results have been obtained: having analysed the work of scientists on the research's subject, the work of the European Foundation for Quality Management, the aspects of TQM that cover the company's business activities, as well as the problems that are specific to each of them, have been identified. To identify the level of implementation of detailed issues, a questionnaire was developed and completed by the heads of 68 Ukrainian companies between November 2022 and March 2023. It included a Likert scale assessment of each of the soft TQM dimensions (business management system, HR practices, continuously evolving processes, leading procurement procedures, stakeholder identification, and product competitiveness) based on 28 statements. Five hypotheses were proposed based on the literature on the research topic and our own analytical developments. The data obtained in the course of the survey were analysed using correlation and regression analyses. The results show that two practices – business management systems and human resource management practices – are related to environmental sustainability, while only the business management system is related to social sustainability. The article provides recommendations for supporting the sustainable development of the company. Conclusions. The study demonstrates the effectiveness of TQM practices in ensuring the sustainability of a company's activities. The business management system affects both environmental and social sustainability of the company. Human resource management practices have a positive impact on environmental sustainability, but not on social sustainability, i.e. organisational factors are key to achieving environmental sustainability. Raising awareness of sustainability is the best way to promote the implementation of procedures that contribute to sustainability. Other TQM practices, such as continuously evolving processes, leading procurement procedures, stakeholder identification, and competitive products, do not affect a company's environmental and social sustainability. The article raises topics for future research: why human resource management practices and continuously evolving processes do not affect sustainability. It is appropriate to deepen the case studies to identify the mechanisms by which TQM practices contribute to both environmental and social sustainability.

Keywords: *total quality management, environmental sustainability, social sustainability, stakeholders, product competitiveness.*

Як цитувати: Prus Yu. Sustainable development of the company on the basis of soft total quality management. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 41–50. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-05>

In cites: Prus Yu. (2023) Sustainable development of the company on the basis of soft total quality management. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 41–50. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-05>

Formulation of the problem. One of the most challenging issues in business management is achieving sustainable competitiveness and long-term profitability. Stakeholders usually make demands on companies: they must ensure transparency and responsibility of their business, and increase the level of environmental sustainability. Total quality management is the most common strategic model for companies seeking comprehensive development. With TQM, all functions of the organization can develop with continuous improvement that takes into account the needs of customers and stakeholders, i.e. TQM is a key factor that determines sustainability. In the past, companies paid great attention to economic sustainability, but today business owners are focusing on broader sustainability goals. That is why the proposed research focuses on the impact of soft TQM on company sustainability, especially on environmental and social factors.

With effective sustainability practices, companies can ensure future success and gain competitive advantage. Sustainable operations are based on three principles: environmental integrity, economic prosperity, and social justice. Environmental sustainability takes into account emissions, waste and pollution prevention; social sustainability involves equality, diversity, cooperation and health; financial issues include profit, return on investment and long-term business viability. Sustainable development focuses on the idea of moving toward a just and prosperous world, preserving nature and culture for future generations. Although the concept of sustainable development is widespread, there is a lack of clear understanding of the procedures required to achieve it.

All companies, especially manufacturers, need to pay attention to economic issues and environmental and social sustainability needs. Balancing these priorities is challenging and requires effective management systems that improve environmental, social and economic performance. TQM can be a solution that achieves a balance between these priorities. Companies should invest in sustainability as an element of strategic quality development. TQM contains both soft and hard elements. The European Foundation for Quality Management (EFQM) provides a list of factors that companies should consider when striving for improvement. The issues EFQM deals with are divided into procedures and results. Procedures include: defining mission, vision and strategy; organizational culture, innovation and leadership; stakeholder engagement; creating sustainable value; and management and production renewal. The results are used to monitor the company's performance indicators. Companies that use TQM can develop sustainability solutions based on their own processes, for example, when choosing an energy source, waste management, human resources management, etc. Internal opportunities for increasing the level of

sustainability include digitalization, mental health, and corporate culture, which do not require large financial contributions.

Analysis of recent research and publications. With effective sustainability procedures, companies can ensure future success and gain competitive advantage. Sustainability is based on three principles: environmental integrity, economic prosperity, and social justice [11]. Achieving a balance between these three priorities requires effective management systems that improve environmental, social and economic performance.

According to Usman M. et al. [18], environmental sustainability is achieved through the implementation of renewable and clean energy practices and a green economy. Although the economy is constantly growing, it should be implemented with the maximum degree of sustainability and environmental friendliness. As economic growth accelerates, it is advisable to pay attention to energy consumption and reduce the use of fossil energy. Alharbi K. et al. [1] emphasizes the need to implement cleaner production practices and substantiates its positive impact. In pursuit of financial benefits and sustainability of environmental activities, companies assess the environmental impact of their activities. Based on these assessments, they have been able to develop cleaner production methods. It is worth noting that when companies apply for ISO 14001 certification, they are required to identify the environmental aspects of their activities and initiate measures to reduce the impact of the most significant ones. Marchiori D. et al. [10] proved in their work that stakeholders can also influence the improvement of the company's environmental sustainability. Competitive advantages are achieved by reducing consumption and waste accumulation, as well as by implementing an environmental policy that affects the company's image.

In addition, in order to respond to the ever-increasing number of environmental problems, companies are developing appropriate strategies for developing environmental responsibility. Zbucea A. et al. emphasize [19] that achieving sustainability of environmental activities requires investment by the government and stakeholders, in particular, in environmental information, communication infrastructure, and high-quality education. There is also a growing need to achieve carbon neutrality. This implies a change in global energy policy, as fossil fuels (oil, gas, coal) account for the largest share of global energy consumption. In its medium-term strategy, the United Nations [17] has identified three of the most significant risks to the planet: climate change, biodiversity loss, and pollution. Responding to these risks requires a transition to more sustainable and equitable operating models, reducing pollution, and living in harmony with nature.

With regard to social sustainability, the concept of corporate social responsibility (CSR) has emerged, which complements the concept of corporate environmental responsibility. Studies [9] have shown that CSR has a positive impact on the company's productivity and value and reduces its risks. Markovic S. et al. [12] studied small and medium-sized enterprises and found that CSR affects the company's reputation, brand, and value. As the size of the company scales, the relationship between corporate social responsibility and business results increases. CSR can be viewed as an investment in the future that increases a company's chances of survival in an increasingly competitive environment. Swaen V. et al. [16] emphasize the need to involve the company's staff in changing the organizational culture and new ways of organizing work. Due to the increasing role of human resource management, its tasks should be defined in the implementation of CSR.

Despite the benefits of sustainable business, its implementation may face challenges. Bakos J. et al. [2] found that barriers to the implementation of sustainable development can be both external and internal. Internal barriers include a lack of resources and management support, while external barriers include weak government support or lack of consumer demand for sustainable products. Shahlan M. et al. [14] studied the barriers faced by companies in the transition to a sustainable development model. They identified 175 barriers, among which the key ones were lack of resources and lack of experience in implementing such initiatives. Bekun F. et al. [3] emphasizes the imperfect market structure, lack of quality logistics, and shortcomings in environmental legislation as challenges to the implementation of sustainable practices. In addition, the influence of customers and competitors encourages companies to implement sustainable business practices. According to Font X. et al [5], in small and medium-sized companies, the personality of the owner-manager often shapes the company's culture, and decision-making includes elements that are not limited to making a profit. In addition to economic factors, the attitude of company owners to sustainable business is influenced by their values and lifestyle.

TQM is a management philosophy that has helped companies succeed in an increasingly competitive environment. The operational benefits of TQM are usually reduced to reducing disruptions and losses, which improves finances and increases the sustainability of operations. TQM improves productivity by providing functional, economic, social, and sustainable benefits [15]. It aims to empower employees, provide insight into customer needs, measure core processes, and minimize business variability. It is used to design company functions to continuously meet customer requirements and improve operating systems to increase profitability and productivity. Successful TQM reduces repetition

and waste, providing significant cost savings, and social sustainability reflects the company's functions that support human well-being. That is why activities should be aimed at maintaining competitiveness, caring for the environment, and adhering to the principles of social responsibility. According to [8], economic success is the main condition for sustainability, and TQM allows to integrate management processes with the goals of environmental and social sustainability. TQM contains both hard and soft elements: various tools or methods of quality management are associated with hard elements, while soft elements are related to operational management procedures. Both types of elements play a significant role in a quality management system, but soft TQM has a greater impact on performance than hard TQM. That is why this research focuses on soft elements.

The purpose of the article is to theoretically substantiate and develop practical recommendations for identifying the impact of soft TQM on ensuring sustainable development of a company.

Research results. The approaches to measuring the soft elements of TQM are summarized in Table 1. They show that researchers have different visions of TQM, and there is no generally accepted approach to this issue. The soft elements of TQM are based on strategic planning, goals, feedback, management commitment, and employee participation in the development of TQM operations. Based on this, the first dimension of TQM in the study is defined as a business management system. Soft TQM also includes empowerment, collaboration, organizational culture, motivation, commitment, and equality [6]. Based on this, human resource management practices are chosen as the second dimension of TQM. Process management, which includes continuous and systematic monitoring of process performance and material use, is also an important aspect of soft TQM. Procurement management is an important aspect of soft TQM, which covers the management of raw materials, supplier processes and supplier selection [13], so the fourth dimension of TQM is defined as the leading procurement procedure. The last aspect of soft TQM that will be considered in this study covers stakeholder identification, customer satisfaction and expectations, product characteristics and image. That is, the fifth element of soft TQM is stakeholder identification and product competitiveness. EFQM also emphasizes the importance of stakeholders and meeting their needs when implementing effective TQM. Thus, this study is focused on examining whether different aspects of soft TQM affect the sustainability of a company.

All five aspects of TQM in this research are related to sustainability and sustainable development, so it can be noted that the selected dimensions describe the effectiveness of TQM in matters related to the company's

sustainable business. Successful operations require minimal bureaucracy, efficient resource planning, effective management systems, better products, better service, and rapid response to changing needs. The inability to develop such operations may be due to the lack of clear development models, so organizations invest in sustainable development, taking into account strategies for improving their operations. In this way, TQM and sustainability are linked.

Management is an important means of achieving sustainability. Honarpour et al. found [7] that TQM methods, especially strategic planning and human resource management, have a positive impact on the environmental performance of healthcare facilities. Chen C. [4] recommended paying attention to the involvement of management and employees in the TQM implementation processes, as these are important factors that a company should consider when striving for environmental and social sustainability. Organizational governance is key to sustainable operations, and comprehensive training and proper supervision help to increase staff responsibility. One of the guiding principles of TQM is employee engagement, so it is important that employees are empowered, have decent working conditions, and have common goals for their activities. A business management system is essential for achieving environmental and social sustainability. Thus, the author assumes the following:

- business management system has a positive impact on environmental and social sustainability;
- HR practices have a positive impact on environmental and social sustainability;
- continuously evolving processes have a positive impact on environmental and social sustainability;
- leading procurement procedures have a positive impact on environmental and social sustainability;
- stakeholder identification and competitive procurement have a positive impact on environmental and social sustainability.

To test the research hypothesis, a survey of executives of 68 Ukrainian companies was conducted using a Google form. The survey was conducted from November 2022 to March 2023. The survey assessed the views of individual respondents on the functioning of soft TQM in their companies and the company's success in achieving environmental and social sustainability. The questionnaire was developed in accordance with the TQM criteria proposed by EFQM. The soft TQM was assessed by five parameters (28 statements) listed in Table 1, using a Likert scale from 1 to 5, where 1 – strongly disagree, 2 – strongly agree. The reliability of the TQM components was assessed using Cronbach's α criterion (Table 2). All values exceeded 0.7, so the proposed approach is considered reliable.

Respondents also assessed the environmental and social sustainability of their company. Social

sustainability was defined as equality, staff communication, and compliance with labor laws. When assessing environmental sustainability, the respondents were asked to consider emission limits, compliance with environmental legislation, and waste minimization.

The research examined the relationship between soft TQM and environmental and social sustainability. Table 3 shows the correlation matrix with the mean values and standard deviations of the variables. The linear regression method was used to test the hypothesis.

The results of the regression analysis of the relationships are presented in Table 4. Both models were significant ($p \leq 0.001$). In the environmental sustainability model, the business management system and HRM practices are positive and key factors, while other TQM practices are insignificant. We can state that the business management system and HR practices have a positive impact on the environmental sustainability of the company. In the social sustainability model, the business management system is positive and influential, while the impact of other TQM practices is secondary, i.e., the business management system has the greatest positive impact on social sustainability.

The following conclusions can be drawn from Table 4. The business management system has a significant impact on both environmental and social sustainability. TQM is the most common operating model for integrated development. With the help of TQM, companies can develop their operations through continuous improvement, taking into account the requirements of customers and other stakeholders.

At the company level, sustainability can be supported by integrating environmental issues into human resource management functions, maintaining a coherent organizational identity, and striving to create a transparent organizational culture. Despite the initial expectations of this study, HR practices do not statistically affect social sustainability, even though the questions related to this parameter included cooperation, equality, initiative and competence of the staff. This may be due to the fact that company executives do not view TQM as a complex phenomenon, and also indicate that companies should invest in sustainability as part of strategic operational development.

Continuously evolving processes do not affect the company's environmental and social sustainability. The reason for this may be that companies are more concerned with financial factors, and it is difficult to identify them when improving business sustainability after they have implemented simple solutions. In this case, the development of TQM or business sustainability is not in the focus of companies' activities.

Table 1

Existing practices of soft TQM in the research of scientists

The dimension of soft TQM	Criteria	EFQM criteria	Alharbi K. et al. [1]	Fotopoulos C. et al. [6]	Khalil M. et al. [8]	Nazar N. et al. [13]
Business management system	Objective Feedback Responsibilities Support of the management Strategy Risks Information Stakeholder expectations	2.3; 1.4 2.1; 1.4 4.4 1.5; 5.2 1.5 1.3; 1.4 5.1 5.4; 1.2	Commitment of top management Strategic quality planning Evidence-based decision making	Leadership Managing people's results Communication	Commitment of top management Evaluation system	Strategic quality planning
HR practices	Cooperation Equality Initiative Staff competence	2.3 2.1 2.2; 2.3; 3.2 1.3; 1.4; 2.2; 2.3; 3.2	Human resources development Employee engagement	Empowerment and opportunities Training HR focus	Training Teamwork Organizational trust	Empowerment of employees Training Involvement Teamwork
Continuously evolving processes	Process efficiency Efficiency of operations Continuous improvement	5.1; 5.2; 5.3 5.2; 5.3 5.2; 5.3	Process orientation Continuous improvement	Quality culture	Continuous improvement	
Leading procurement procedures	Materials and inventory management Supplier reliability	3.5 3.5	Supplier management	Partnerships and resources		Supplier quality management
Stakeholder identification and product competitiveness	Competitive products Value for money = products meet expectations Identification of stakeholders	4.1 4.4 3.1; 3.3	Customer focus	Customer needs	Customer focus	Customer focus

Table 2

Research elements and their reliability coefficient

TQM practice	Statements for evaluation	Loadings	α
Business management system	In our organization, we know the goals we are striving for	0.570	0.892
	Management provides feedback to employees when they are successful	0.527	
	I think responsibilities and authority are clearly defined	0.499	
	Management supports the organization in achieving its goals	0.568	
	I think our strategy is clear	0.476	
	We are aware of the risks of our activities	0.476	
	We have significantly expanded our activities	0.458	
	Staff are informed about upcoming changes due to the company's development	0.603	
	Employees are rewarded for success in quality improvement projects	0.538	
	We know what our stakeholders expect from us	0.561	
HR practices	Employees are informed about the importance of following procedures	0.622	0.859
	I think that cooperation within our company is well developed	0.664	
	In our organization, problems are effectively solved on the basis of cooperation	0.743	
	Members of our company are equal partners	0.559	
	I think our approach supports initiative	0.599	
	Our employees are motivated	0.583	
Continuously evolving processes	I believe that our employees have developed competencies	0.416	0.807
	I think our operational processes are efficient	0.645	
	Our processes are efficient compared to our competitors	0.700	
	We systematically look for opportunities to improve our processes	0.466	
Leading procurement procedures	I believe that the management methods we use are effective	0.508	0.733
	Material defects occur very rarely (do not interfere with work)	0.504	
	Availability of materials is not justified	0.519	
	I believe that our suppliers are reliable	0.743	
Stakeholder identification and product competitiveness	The materials we use are easily recognizable	0.613	0.789
	I think our products are competitive	0.609	
	I believe that the price/quality ratio of our products is fair	0.559	
	We have identified our key stakeholders	0.544	

Calculated by the author

Table 3

Correlation matrix with mean values and standard deviations

TQM practice	Value	Standard deviation	1	2	3	4	5	6	7
Business management system (1)	3.90	0.585	1						
HR practices (2)	3.88	0.630	0.627	1					
Continuously evolving processes (3)	3.66	0.695	0.636	0.565	1				
Leading procurement procedures (4)	3.92	0.681	0.415	0.391	0.376	1			
Stakeholder identification and product competitiveness (5)	4.21	0.583	0.576	0.486	0.534	0.481	1		
Environmental sustainability (6)	3.16	0.553	0.269	0.241	0.115	0.164	0.134	1	
Social sustainability (7)	3.24	0.547	0.271	0.222	0.222	0.145	0.238	0.463	1

Calculated by the author

Table 4

Results of the regression analysis

TQM practice	Std. β	t	R ²	Adj. R ²	F
Environmental sustainability					
		8.007	0.111	0.083	4.003
Business management system	0.249	2.617			
HR practices	0.193	2.172			
Continuously evolving processes	-0.081	-0.943			
Leading procurement procedures	0.072	1.034			
Stakeholder identification and product competitiveness	-0.148	-1.837			
Social sustainability					
		7.054	0.129	0.102	4.767
Business management system	0.200	2.124			
HR practices	0.069	0.788			
Continuously evolving processes	0.076	0.890			
Leading procurement procedures	-0.010	-0.151			
Stakeholder identification and product competitiveness	0.031	0.384			

Calculated by the author

Procurement procedures do not directly contribute to business sustainability. This is due to the fact that in some cases companies buy raw materials under customer contracts. This leads to a situation where the manufacturing company does not have the right to make decisions on the choice of suppliers and raw materials at all. In such scenarios, the manufacturing company has to accept the decisions of the customer company, even if it sees that these decisions are not reasonable from a sustainability perspective.

The study found no direct influence of stakeholders on sustainability. The absence of direct dependence is due to the fact that manufacturers have no opportunity to influence the final product, as they supply products

chosen by the customer company. In this case, the only competitive factor is the reliability of supply and the competitive process.

Conclusions. The research demonstrates the effectiveness of TQM practices to ensure the sustainability of the organization. The business management system affects both environmental and social sustainability of the company. Human resource management practices have a positive impact on environmental sustainability, but not on social sustainability, i.e. organizational factors are key to achieving environmental sustainability. Raising awareness of sustainability is the best way to promote the implementation of procedures that contribute to

sustainability. Nevertheless, the study did not find a statistical impact of HR practices on social sustainability. This result was unexpected, especially when this aspect included organizational equality, cooperation, initiative and motivation.

Other TQM practices, such as continuously evolving processes, leading procurement procedures, stakeholder identification, and competitive products, do not affect a company's environmental and social sustainability. These factors may not be relevant for Ukrainian companies, as companies differ in their approach to customers. The issues related to business sustainability of a company that manufactures its own products are significantly different from a company that manufactures products to the specifications of its customers.

The research demonstrates the importance of developing and implementing business management system practices. This is because there is no single way to implement TQM or sustainable business models, as each company has to develop its own

systems. Management also needs to consider the fact that TQM functionality and sustainability are not automatically set at a high level when passing certification; accordingly, the performance of operations and processes must be monitored (including the management process) to ensure continuous improvement of operations.

The article raises topics for future research: why human resource management practices and continuously evolving processes do not affect sustainability. It is appropriate to deepen the case studies to identify the mechanisms by which TQM practices contribute to both environmental and social sustainability. Practical procedures should be developed for companies to identify stakeholders, their requirements, and the actions needed to meet their needs – there remains a risk that stakeholders will be discussed by the company's management only to be disregarded in the implementation of operational programs.

REFERENCES

1. Alharbi, K., Al-Matari, E. M., & Yusoff, R. Y. (2016). The impact of Total quality management (TQM) on Organisational sustainability: The case of the hotel industry in Saudi Arabia: Empirical study. *The Social Sciences*, 11(14), 3468–3473. <https://doi.org/10.3923/sscience.2016.3468.3473>.
2. Bakos, J., Siu, M., Orengo, A., & Kasiri, N. (2020). An analysis of environmental sustainability in small & medium sized enterprises: Patterns and trends. *Business Strategy and Environment*, 29, 1285–1296. <https://doi.org/10.1002/bse.2433>.
3. Bekun, F. V., Gyamfi, B. A., Onifade, S. T., & Agboola, M. O. (2021). Beyond the environmental Kuznets curve in E7 economies: Accounting for the combined impacts of institutional quality and renewables. *Journal of Cleaner Production*, 314, 127924. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127924>.
4. Chen, C.-K., Reyes, L., Dahlgaard, J. And Dahlgaard-Park, S.M. (2022). From quality control to TQM, service quality and service sciences: a 30-year review of TQM literature. *International Journal of Quality and Service Sciences*. Vol. 14, 2, 217–237. <https://doi.org/10.1108/IJQSS-09-2021-0128>.
5. Font, X., Garay, L., & Jones, S. (2016). Sustainability motivations and practices in small tourism enterprises in European protected areas. *Journal of Cleaner Production*, 137, 1439–1448. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.01.071>.
6. Fotopoulos, C. B., & Psomas, E. L. (2009). The impact of “soft” and “hard” TQM elements on quality management results. *The International Journal of Quality & Reliability Management*, 26(2), 150–163. <https://doi.org/10.1108/02656710910928798>.
7. Honarpour, A., Jusoh, A., & Md Nor, K. (2018). Total quality management, knowledge management, and innovation: an empirical study in R&D units. *Total Quality Management and Business Excellence*, 29 (7–8). <https://doi.org/10.1080/14783363.2016.1238760>.
8. Khalil, M. K., & Muneenam, U. (2021). Total quality management practices and corporate green performance: Does organizational culture matter? *Sustainability*, 13, 1–27. <https://doi.org/10.3390/su131911021>.
9. Kim, H., Park, K., & Ryu, D. (2017). Corporate environmental responsibility: A legal origins perspective. *Journal of Business Ethics*, 140(3), 381–402. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2641-1>.
10. Marchiori, D., Mendes, L. (2020). Knowledge management and total quality management: foundations, intellectual structures, insights regarding evolution of the literature. *Total Quality Management and Business Excellence*. 3, 1135–1169. <https://doi.org/10.1080/14783363.2018.1468247> 9-10pages.
11. Magd, H., & Karyamsetty, H. (2021). Organizational sustainability and TQM in SMEs: A proposed model. *European Journal of Business and Management*, 13(4), 88–97. <https://doi.org/10.7176/EJBM/13-4-09>.
12. Markovic, S., Iglesias, O., Singh, J. J., & Sierra, V. (2018). How does the perceived ethicality of corporate services brands influence loyalty and positive word-of-mouth? Analyzing the roles of empathy, affective commitment, and perceived quality. *Journal of Business Ethics*, 148(4), 721–740. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2985-6>.
13. Nazar, N., Jahan, S., Amoozegar, A., Anjum, T., & Raju, V. (2019). The effects of total quality management practices on corporate social responsibility using supply chain model: A review of Malaysian hotel industry. *International Journal of Supply Chain Management*, 8(6), 1217–1227.

14. Shahlan, M. Z., Sidek, A. A., Suffian, S. A., Hazza, M. H., & Daud, M. R. (2018). An examination on the influence of small and medium enterprise (SME) stakeholder on green supply chain management practices. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 290, 012059. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/290/1/012059>.
15. Souza, F. F., Corsi, A., Pagani, R. N., Balbinotti, G., & Kovaleski, J. L. (2022). Total quality management 4.0: Adapting quality management to Industry 4.0. *TQM Journal*, 34(4): 749–769. <https://doi.org/10.1108/TQM-10-2020-0238>.
16. Swaen, V., Demoulin, N., & Pauwels-Delassus, V. (2021). Impact of customers' perceptions regarding corporate social responsibility and irresponsibility in the grocery retailing industry: The role of corporate reputation. *Journal of Business Research*, 131, 709–721. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.12.016>.
17. United Nations. (2021). United Nations environment assembly of the United Nations environment Programme. Available at: <https://www.unep.org/environmentassembly/>.
18. Usman, M., & Balsalobre-Lorente, D. (2022). Environmental concern in the era of industrialization: Can financial development, renewable energy and natural resources alleviate some load? *Energy Policy*, 162, 112780. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2022.112780>.
19. Zbucea, A., & Pinzaru, F. (2017). Tailoring CSR strategy to company size. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 5(3), 415–437. <https://doi.org/10.25019/MDKE/5.3.06>.
20. Zonnenshain, A., Kenett, R. (2020). Quality 4.0: The challenging future of quality engineering. *Quality Engineering*. 32(4): 614–626. <https://doi.org/10.1080/08982112.2019.1706744>.

The article was received by the editors 29.06.2023

The article is recommended for printing 01.08.2023

Прус Юлія Ігорівна, доктор філософії, доцент кафедри управління та адміністрування, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна; доцент кафедри менеджменту, Університет Менделя в Брно, вул. Земнеделська, 1, 1665, м. Брно, 613 00, Чеська Республіка; e-mail: yuliaprus@karazin.ua, yuliia.prus@mendelu.cz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0320-0131>; Scopus Author ID: 56809240500

СТАЛИЙ РОЗВИТОК КОМПАНІЇ НА ЗАСАДАХ М'ЯКОГО ТОТАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ

Статтю присвячено дослідженню впливу м'яких складових загального управління якістю (TQM) на екологічну та соціальну сталість компанії. Предметом дослідження є комплекс теоретичних, методичних та практичних рекомендацій щодо впровадження концепції тотального управління якістю для забезпечення сталого розвитку компанії. Метою статті є теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій щодо виявлення впливу м'якого TQM на забезпечення сталого розвитку компанії. Досягнення поставленої мети забезпечено виконанням наступних взаємопов'язаних завдань: узагальнити існуючі практики м'якого TQM у дослідженнях науковців, виокремити особливості функціонування м'якого TQM в українських компаніях та їх успіх у досягненні екологічної та соціальної сталості, розробити рекомендації щодо підвищення рівня екологічної та соціальної сталості компаній шляхом імплементації практик м'якого TQM. У ході дослідження використано загально-наукові та спеціальні методи пізнання: структурно-логічний, системний та процесний підходи, метод узагальнення та порівняння, анкетування, методи кореляційного та регресійного аналізу, логічний метод, метод табличного подання даних, наукового узагальнення. Отримано такі результати: проаналізувавши напрацювання науковців за тематикою дослідження, роботи Європейського фонду управління якістю, визначено аспекти TQM, які охоплюють бізнес діяльність компанії, а також проблеми, які характерні для кожного з них. Для виявлення рівня реалізації детальних питань, складено опитувальник, який протягом листопада 2022 року – березня 2023 року пройшли керівники 68 українських компаній. Він передбачав оцінку за шкалою Лайкерта кожного з вимірів м'якого TQM (система управління бізнесом, HR-практики, процеси, що постійно розвиваються, провідні процедури закупівель, ідентифікація зацікавлених сторін та конкурентоспроможність продукції) на основі 28 тверджень. Базуючись на літературі за тематикою дослідження та власних аналітичних розробках запропоновано п'ять гіпотез. Дані, отримані у ході анкетування, проаналізовано за допомогою кореляційного та регресійного аналізів. Результати показують, що дві практики – системи управління бізнесом та практики управління людськими ресурсами – пов'язані з екологічною сталістю, у той час як лише система управління бізнесом пов'язана з соціальною сталістю. У статті подано рекомендації щодо підтримки сталого розвитку ком-

панії. Висновки. Дослідження демонструє ефективність практик TQM для забезпечення сталості діяльності компанії. Система управління бізнесом впливає як на екологічну, так і на соціальність сталість компанії. Практика управління персоналом позитивно впливає на екологічну сталість, однак не на соціальну, тобто організаційні чинники є ключовими для досягнення екологічної сталості. Підвищення обізнаності про сталий розвиток – кращий засіб сприяти впровадженню процедур, які сприяють його забезпеченню. Інші практики TQM – процеси, що постійно розвиваються, провідні процедури закупівель, ідентифікація зацікавлених сторін та конкурентоспроможна продукція – не впливають на екологічну та соціальну сталість компанії. У статті піднято теми для майбутніх досліджень: чому практика управління персоналом та процеси, що постійно розвиваються, не впливають на сталість. Доречно поглибити тематичні дослідження для визначення механізмів, за допомогою яких практики TQM сприяють як екологічній, так і соціальній сталості.

Ключові слова: загальне управління якістю, екологічна сталість, соціальна сталість, стейкхолдери, конкурентоспроможність продукції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Alharbi K., Al-Matari E. M., Yusoff R. Y. The impact of Total quality management (TQM) on Organisational sustainability: The case of the hotel industry in Saudi Arabia: Empirical study. *The Social Sciences*, 2016. № 11(14), P. 3468– 3473. <https://doi.org/10.3923/sscience.2016.3468.3473>.
2. Bakos J., Siu M., Orengo A., Kasiri N. An analysis of environmental sustainability in small & mediumsized enterprises: Patterns and trends. *Business Strategy and Environment*, 2020, № 29, P. 1285–1296. <https://doi.org/10.1002/bse.2433>.
3. Bekun F. V., Gyamfi B. A., Onifade S. T., Agboola M. O. Beyond the environmental Kuznets curve in E7 economies: Accounting for the combined impacts of institutional quality and renewables. *Journal of Cleaner Production*, 2021, № 314, P. 127924. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127924>.
4. Chen C.-K., Reyes L., Dahlgaard J., Dahlgaard-Park S.M. From quality control to TQM, service quality and service sciences: a 30-year review of TQM literature. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 2022, Vol. 14 № 2, P. 217–237. <https://doi.org/10.1108/IJQSS-09-2021-0128>.
5. Font X., Garay L., Jones S. Sustainability motivations and practices in small tourism enterprises in European protected areas. *Journal of Cleaner Production*, 2016, № 137, P. 1439–1448. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.01.071>.
6. Fotopoulos C. B., Psomas E. L. The impact of “soft” and “hard” TQM elements on quality management results. *The International Journal of Quality & Reliability Management*, 2009, № 26(2), P. 150–163. <https://doi.org/10.1108/02656710910928798>.
7. Honarpour A., Jusoh A., Md Nor K. Total quality management, knowledge management, and innovation: an empirical study in R&D units. *Total Quality Management and Business Excellence*, 2018, № 29 (7–8). <https://doi.org/10.1080/14783363.2016.1238760>.
8. Khalil M. K., Muneenam U. Total quality management practices and corporate green performance: Does organizational culture matter? *Sustainability*, 2021, № 13, P. 1–27. <https://doi.org/10.3390/su131911021>.
9. Kim H., Park K., Ryu D. Corporate environmental responsibility: A legal origins perspective. *Journal of Business Ethics*, 2017, № 140(3), P. 381–402. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2641-1>.
10. Marchiori D., Mendes L. Knowledge management and total quality management: foundations, intellectual structures, insights regarding evolution of the literature. *Total Quality Management and Business Excellence*. 2020, № 3, P. 1135–1169. <https://doi.org/10.1080/14783363.2018.1468247> 9-10pages.
11. Magd H., Karyamsetty H. Organizational sustainability and TQM in SMEs: A proposed model. *European Journal of Business and Management*, 2021, № 13(4), P. 88–97. <https://doi.org/10.7176/EJBM/13-4-09>.
12. Markovic S., Iglesias O., Singh J. J., Sierra V. How does the perceived ethicality of corporate services brands influence loyalty and positive word-of-mouth? Analyzing the roles of empathy, affective commitment, and perceived quality. *Journal of Business Ethics*, 2018, № 148 (4), P. 721–740. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2985-6>.
13. Nazar N., Jahan S., Amoozegar A., Anjum T., Raju V. The effects of total quality management practices on corporate social responsibility using supply chain model: A review of Malaysian hotel industry. *International Journal of Supply Chain Management*, 2019, № 8(6), P. 1217–1227.
14. Shahlan M. Z., Sidek A. A., Suffian S. A., Hazza M. H., Daud M. R. An examination on the influence of small and medium enterprise (SME) stakeholder on green supply chain management practices. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 2018, № 290, P. 012059. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/290/1/012059>.
15. Souza F. F., Corsi A., Pagani R. N., Balbinotti G., Kovaleski J.L. Total quality management 4.0: Adapting quality management to Industry 4.0. *TQM Journal*, 2022, № 34 (4), P. 749–769. <https://doi.org/10.1108/TQM-10-2020-0238>.
16. Swaen V., Demoulin N., Pauwels-Delassus V. Impact of customers’ perceptions regarding corporate social responsibility and irresponsibility in the grocery retailing industry: The role of corporate reputation. *Journal of Business Research*, 2021, № 131, P. 709–721. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.12.016>.
17. United Nations environment assembly of the United Nations environment Programme. *United Nations*. 2021. URL: <https://www.unep.org/environmentassembly/>.

18. Usman M., Balsalobre-Lorente D. Environmental concern in the era of industrialization: Can financial development, renewable energy and natural resources alleviate some load? *Energy Policy*, 2022, № 162, P. 112780. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2022.112780>.

19. Zbucheá A., Pinzaru F. Tailoring CSR strategy to company size. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 2017, № 5(3), P. 415–437. <https://doi.org/10.25019/MDKE/5.3.06>.

20. Zonnenshain A., Kenett R. Quality 4.0: The challenging future of quality engineering. *Quality Engineering*. 2020, № 32(4), P. 614–626. <https://doi.org/10.1080/08982112.2019.1706744>.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2023

Стаття рекомендована до друку 01.08.2023

ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-06
УДК 338.484:332.142.6(477)

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Гапоненко Ганна Ігорівна

канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: a.i.gaponenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8998-4795>

Лістратенко Денис Андрійович

магістр
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: listratenko002@gmail.com

Євтушенко Олена Віталіївна

канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
e-mail: evetushenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9729-1435>

Шамара Ірина Миколаївна

канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
email: shamara@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2431-9185>

Статтю присвячено проблемі сталого розвитку регіонів України, оскільки конкурентоспроможні регіони є джерелом збалансованого та сталого розвитку всієї країни. Наголошено, що в основу розробки стратегії управління розвитком будь-якого регіону України має бути покладена політика екологічної безпеки, чинні норми та вимоги якої необхідно адаптувати відповідно до загальноєвропейських стандартів. Предметом дослідження є екологізація туристичної діяльності як фактор сталого розвитку регіонів України. Метою дослідження є побудова моделі сталого розвитку регіонального туризму на основі екосистемного відновлення безпеки туристично-рекреаційного потенціалу України в повоєнний час. Завдання, які були поставлені для досягнення мети: дослідити механізм управління сталим розвитком регіонального туризму; проаналізувати вплив воєнних дій на екологічний стан регіонів України; запропонувати програмну модель сталого розвитку туристичної діяльності в Україні. Відповідно до цього напрямку дослідження автором було обрано та застосовано такі методологічні підходи: системний та інституційний при розгляді взаємовідносин акторів як на національному, так і на регіональному рівнях. В рамках системного підходу досліджено функціонування туристичної галузі України в рамках нових екологічних реалій. Завдяки інституційному підходу було розглянуто необхідну нормативно-правову базу сталого розвитку туризму. Отримано наступні результати. Авторами запропоновано формування моделі сталого розвитку туризму, яка акцентує увагу на сталості екологічної, економічної, культурної та соціальної сфер з урахуванням ранжування чинників сталого розвитку залежно від рівня сталості. Запропонована модель враховує важливий аспект – після війни доведеться забезпечувати різний рівень сталості для окремих регіонів України.

Ключові слова: екологізація туристичної діяльності, модель сталого розвитку туристичної діяльності в Україні, слабка сталість, сильна сталість.

Як цитувати: Гапоненко Г.І., Лістратенко Д.А., Євтушенко О.В., Шамара І.М. Екологізація туристичної діяльності як фактор сталого розвитку регіонів України. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 52–61. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-06>
In cites: Haponenko H., Listratenko D., Yevtushenko O., & Shamara I. (2023). Ecologization of tourist activities as a factor of sustainable development of the regions of Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 52–61. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-06> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сталий розвиток регіонів України сьогодні є одним із пріоритетних завдань, оскільки конкурентоспроможні регіони є джерелом зростання всієї країни, опорою для проведення національної політики зниження регіональних диспропорцій, сприяння більш збалансованому та сталому розвитку країни.

На думку вчених, нині поняття «сталість» і «сталый розвиток» використовуються для характеристики різних сторін життя суспільства: економічно сталый розвиток, сталість розвитку АПК, сталість функціонування підприємства тощо.

Для оцінки сталого розвитку застосовують такі критерії [13]:

- рівень фактичної зайнятості населення. При цьому, чим вищий рівень соціального та економічного добробуту, тим вищим буде рівень зайнятості населення;
- Індекс людського розвитку (ІЛР) включає ВВП на душу населення, освітній рівень, стан здоров'я населення. ІЛР виступає як індикатор соціального добробуту суспільства;
- Індекс екологічної ефективності (ЕПІ), що включає 32 показники в 11 категоріях. Насамперед йдеться про якість повітря та питної води, зміну клімату та біорізноманіття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фундаментом концепції сталого розвитку слід вважати першу доповідь Римського клубу «Межі зростання», опублікованому в 1972 році, в якому було запропоновано модель «світ, що не зростає». У той період робота Донеллі і Денніса Медоуз виступила «спусковим механізмом», що спонукала світ задуматися про майбутнє людства і перестати ігнорувати проблеми сталого розвитку.

Українські вчені наголошують, що формування сучасних принципів «зеленої економіки» є багатаспектним та комплексним завданням в умовах ринкових трансформацій, звертають увагу на необхідність пошуку концепцій регіонального та адміністративно-територіального розвитку на засадах «sustainable development», що в контексті «зеленої» економіки передбачає розвиток «Екологічно сталого економіки» [1, 2, 5, 7].

Метою дослідження є побудова моделі сталого розвитку регіонального туризму на основі екологічного відновлення безпеки туристично-рекреаційного потенціалу України в повоєнний час.

Постановка завдання. Завдання, які були поставлені для досягнення мети:

- дослідити механізм управління сталим розвитком регіонального туризму;
- проаналізувати вплив воєнних дій на екологічний стан регіонів України;
- запропонувати програмну модель сталого розвитку туристичної діяльності в Україні.

Відповідно до цього напряму дослідження автором було обрано та застосовано такі **методологічні підходи**: системний та інституційний при розгляді взаємовідносин акторів як на національному, так і на регіональному рівнях. В рамках системного підходу досліджено функціонування туристичної галузі України в рамках нових екологічних реалій. Завдяки інституційному підходу було розглянуто необхідну нормативно-правову базу сталого розвитку туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку дослідників, «зелений» курс розвитку світової економіки має орієнтуватися на виконання трьох основних завдань [3]:

- 1) сприяти поживленню світової економіки за збереження існуючих робочих місць та створення нових;
- 2) сприяти зменшенню обсягів шкідливих викидів в атмосферу та запобіганню руйнації екосистем шляхом впровадження екологічно чистих технологій;
- 3) забезпечувати процес сталого та всебічного економічного зростання, а також брати участь у викоріненні крайніх форм бідності.

В основу розробки стратегії управління розвитком будь-якого регіону України має бути покладена політика екологічної безпеки, чинні норми та вимоги якої необхідно адаптувати відповідно до загальноєвропейських стандартів.

Відновлення територій України після закінчення конфлікту може завдати додаткових збитків екології. Комплексне будівництво безпосередньо пов'язане з інтенсивним використанням природних ресурсів: каменю, піску, деревини.

Вже зараз українська Рада спростила екологічні закони щодо подальшого відновлення країни. Тепер військові адміністрації мають повноваження дозволяти використовувати надра (крім нафти та газу) без оцінки впливу на довкілля.

Однак постконфліктний період може принести й нові можливості для посилення охорони навколиш-

нього середовища. Наприклад, у національному парку Горонгоса в Мозамбіку, де в 1992 році закінчилася війна за незалежність, що тривала майже 20 років, з 2000-х років ведеться інтенсивний проект відновлення, який включає посилене патрулювання боротьби з браконьєрством, розвиток індустрії туризму в дикій природі щодо поліпшення економічної та продовольчої безпеки у місцевих спільнотах. Це може бути актуальним і для заповідників України [6].

В основу розробки стратегії управління розвитком будь-якого регіону України має бути покладена політика екологічної безпеки, чинні норми та вимоги якої необхідно адаптувати відповідно до загальноєвропейських стандартів. У зв'язку з цим потрібно провести аналіз позитивного досвіду, накопиченого світовим співтовариством у сфері теоретичних, методологічних, практичних засад раціоналізації використання природного та ресурсного потенціалу туризму у регіонах; дослідити шляхи оптимізації функціонування еколого-економічної системи задля збереження якості навколишнього природного середовища.

Так, 11 грудня 2019 року Європейська комісія ухвалила Комюніке «Європейський зелений курс». Європейський зелений курс (ЄЗК) – програма дій Європейської комісії, головною метою якої є перехід до кліматично-нейтральної Європи до 2050 року (див. рис. 1) [3].

В 2023 р. представники компанії Booking.com опитали 33 228 респондентів із 35 країн та територій. Це дослідження стало найбільшим та показало, що інтерес до сталого туризму залишається високим серед мандрівників у всьому світі. Три чверті (74%) мандрівників вважають, що потрібно негайно почати застосовувати усвідомленіший підхід до подорожей, щоб зберегти планету для майбутніх поколінь. Більше того, 74% опитаних також хотіли б, щоб туристичні компанії пропонували більш відповідальні варіанти подорожей (порівняно з 66% у 2022 році) [11].

На запитання про те, чи хотіли б вони подорожувати більш усвідомлено цього року, 76% респондентів у всьому світі відповіли «так». Більше того, майже дві третини (65%) мандрівників заявили, що об'єкт розміщення був би для них привабливішим, якби вони знали, що він має значок або сертифікат сталого розвитку.

З рис. 2 бачимо, що 55% мандрівників використовують у відпустці багаторазові пляшки, щоб не купувати бутильовану воду, 67% прийняли свідоме рішення вимкати кондиціонер або опалення на час своєї відсутності у житлі, а 61% вирішили використовувати більш екологічні види транспорту в своїх майбутніх подорожах.

Пріоритети мандрівників змінюються. Головне, що слід зазначити за результатами даного опитування [11]:

- 80% туристів у всьому світі вважають, що сталий туризм – це важливо.
- 59% заявили, що мають намір подорожувати більш свідомо, ніж рік тому.
- 65% вважають, що об'єкт розміщення був би для них більш привабливим, якби він мав значок або сертифікат сталого розвитку (рис. 3).
- 51% опитаних вважають, що на ринку недостатньо варіантів для усвідомлених подорожей.
- 46% були б раді порадам про те, як подорожувати більш свідомо.

При цьому туристи прагнуть поводитись більш усвідомлено не лише під час перебування в об'єкті. Вирушаючи на огляд визначних пам'яток, 43% респондентів планують піти пішки або скористатися велосипедом чи громадським транспортом (на 10% більше, ніж у 2022 році).

Задля оцінки умов та факторів підвищення сталості туристичної галузі України, звернемося також до найвпливовіших міжнародних рейтингів [9].

Один з ключових комплексних показників – це *Індекс людського розвитку* (Human Development Index), який вираховується з 2010 р. в ООН. Індекс акумулює дані за трьома основними напрямками, як показниками ефективності держави: тривалість життя, освіта і добробут (здоров'я), знання і дохід громадянина. Останні дані розрахованого Індексу є за ковідні 2021-2022 роки, в яких ще не зафіксовано наслідки війни. За цими даними Україна знаходилася на 77 місці серед 191 країн. В першу трійку входять такі країни як Швейцарія, Норвегія та Ісландія. Випереджають нашу країну Естонія (31), Чехія (32), Польща (34), Литва (35), Латвія (39), Хорватія (40), Болгарія (68).

Таблиця 1

Індекс людського розвитку (Human Development Index), 2021-2022 рр.

Table 1

Human Development Index, 2021-2022

Рейтинг по ІЛР	Країна	Значення
Країни з дуже високим рівнем людського розвитку		
1	Швейцарія	0,962
2	Норвегія	0,961
3	Ісландія	0,959
4	Гонконг, Китай	0,952
5	Австралія	0,951
6	Данія	0,948
7	Швеція	0,947
8	Ірландія	0,945
9	Німеччина	0,942
10	Нідерланди	0,941
Країни з високим рівнем людського розвитку		
67	Албанія	0,796
77	Україна	0,773
79	Китай	0,768

Складено авторами за джерелом [9]

Compiled by the authors according to the source [9]

Рис. 1. Завдання Європейського Зеленого курсу [3]
 Fig. 1. Tasks of the European Green Course [3]

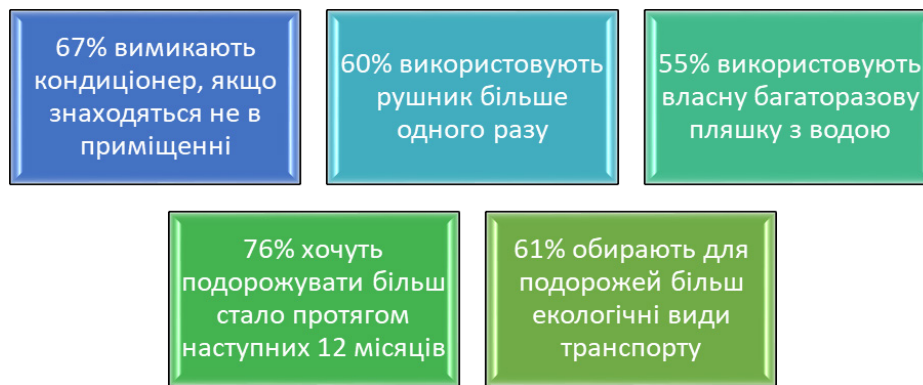

Рис. 2. Тренди мандрівників, що формують екологічні подорожі в 2023 р.
 Складено авторами за джерелом: [11]
 Fig. 2. Shaping traveler trends ecological travel in 2023
 Compiled by the authors according to the source: [11]

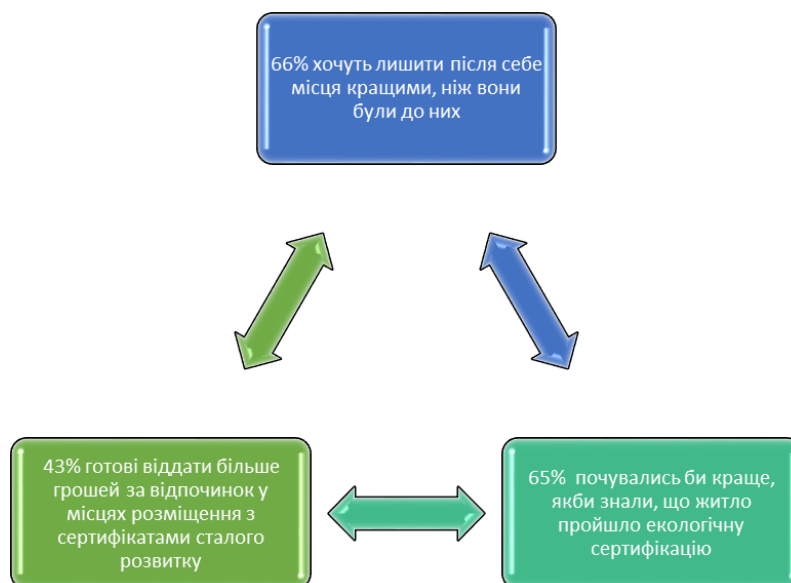

Рис. 3. Тренди мандрівників, що формують екологічні подорожі в 2023 р.
 Складено авторами за джерелом: [11]
 Fig. 3. Shaping traveler trends ecological travel in 2023
 Compiled by the authors according to the source: [11]

Індекс екологічної ефективності (EPI – Environmental Performance Index) об'єднує дані з багатьох питань сталого розвитку в єдиний бал для кожної країни, а також надає більш дезагреговану картину конкретних екологічних проблем. Кожна ітерація EPI містить найкращі доступні дані та розширює сферу застосування системи показників сталого розвитку, оскільки з'являються нові дослідження та ідеї.

Як найповніший глобальний аналіз навколишнього середовища з коли-небудь опублікованих, EPI 2022 використовує 40 показників ефективності, згрупованих у 11 категорій. Ці категорії проблем, у свою чергу, об'єднані в 3 цілі політики: здоров'я навколишнього середовища, життєздатність екосистеми та зміна клімату. Щоб зробити показники EPI широкодоступними, команда EPI перетворює необроблені дані про навколишнє середовище в індикатори, які розміщують 180 країн за шкалою 0–100 від найгіршої до найкращої. Результати рейтингу для нашої країни представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Індекс екологічної ефективності, 2022 р.

Table 2

Environmental efficiency index, 2022

Рейтинг по EPI	Країна	Оцінка
1	Данія	77,9
2	Велика Британія	77,7
3	Фінляндія	76,5
4	Мальта	75,2
5	Швеція	72,7
6	Люксембург	72,3
7	Словенія	67,3
8	Австрія	66,5
9	Швейцарія	65,9
10	Ісландія	62,8
52	Україна	49,6
180	Індія	18,9

Складено авторами за джерелом [9]

Compiled by the authors according to the source [9]

Зараз, коли у зв'язку з форс-мажорними обставинами туристична галузь стоїть на межі виживання і держава надає підтримку вітчизняним підприємствам туристичної індустрії, важливо не лише зберегти акцент на екологізації туризму, а й здійснити системне переналаштування всіх бізнес-процесів у цьому напрямку. Успішне та ефективне вирішення цього завдання має базуватися на знанні факторів, інструментів та механізмів, що стимулюють підприємства туристичної індустрії формувати продукти відповідального та сталого туризму.

Три основні причини, які можуть мотивувати туристичну індустрію бути «зеленою»:

- цілеспрямований вплив державної політики з використанням відповідних методів та інструмен-

тів адміністративного, технічного, економічного, бюджетного регулювання;

- економічна ефективність (короткострокова та перспективна) «зелених» туристичних технологій (порівняно з «коричневими»);

- зростання попиту на «зелений» туристичний продукт.

Останні два пункти відносяться до ринкового механізму попиту та пропозиції як фактору екологізації туристичної індустрії.

До найменш очевидних побічних ефектів незаконної війни Росії проти України відносять її вплив на глобальне забруднення довкілля. І хоча немає сумнівів у тому, що війна є екзистенційною загрозою для України, вона також посилює деградацію довкілля та створює нові великі проблеми, які можуть вплинути на глобальну екологію в майбутньому.

За даними Chatham House, незалежного політичного інституту, розташованого в Лондоні, війна стала безпосередньою причиною викиду в атмосферу приблизно 100 млн т вуглецю протягом перших семи місяців бойових дій [10].

За результатами другого проміжного оцінювання викиди парникових газів за дванадцять місяців війни склали 120 млн т вуглецю. Це майже рівнозначно за обсягом викидам парникових газів, що утворились за той самий період у Бельгії (рис. 4). Якщо порівняти з першим оцінюванням, що охоплювало сім місяців війни, викиди не зростали такими темпами через зимовий період і як наслідок обмежене пересування лінії фронту.

Водночас широкомасштабна вирубка лісів по всій Україні та неконтрольовані лісові пожежі призвели до викиду в атмосферу величезної кількості вуглекислого газу, а збитки, завдані системам відновлюваної енергетики України, серйозно погіршили перспективи секвестрації викидів діоксиду вуглецю.

Сьогодні ще рано говорити про те, яким саме буде довкілля України після звільнення всієї території держави від загарбників. Найбільш значні наслідки війни для природи пов'язані з тривалими соціальними, інституційними та економічними змінами, а не тактичними аспектами бойових дій.

Складність у розумінні сталого туризму обумовлена різноманітністю термінів «сталість» та «туризм». Всесвітня туристична організація під сталим туризмом розуміє «такий напрямок розвитку туризму, який дозволяє задовольняти потреби туристів зараз, враховуючи інтереси регіону, що приймає, і що дозволяє зберегти цю можливість у майбутньому». У цьому визначенні поняття «сталий туризм» розглядається з погляду слабкого сталого розвитку (неокласичного підходу), оскільки фраза «задовольняти потреби» дорівнює фразі «зберігати рівень життя». При цьому останнє може бути досягнуто не обов'язково завдяки забезпеченості природними ресурсами.

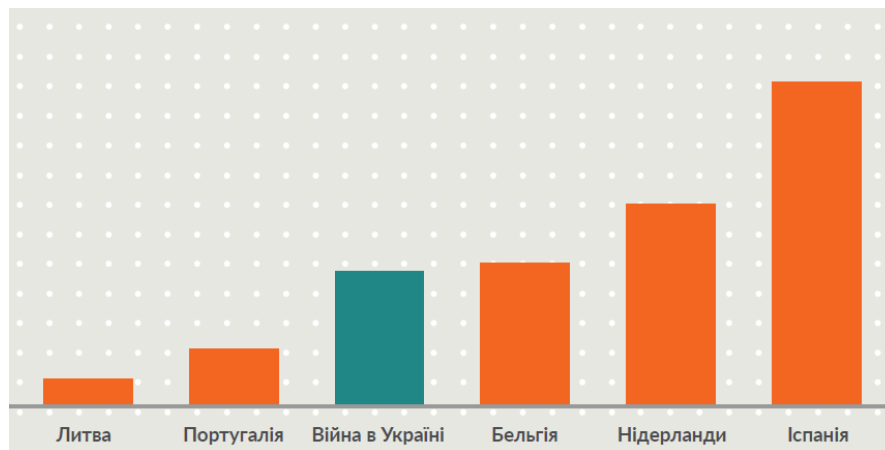

Рис. 4. Викиди внаслідок війни у порівнянні із викидами європейських країн [10]
Fig. 4. Emissions due to war in comparison with emissions of European countries [10]

В цьому випадку екологічний туризм може розглядатися як вид сталого туризму, оскільки забезпечує реалізацію принципів сталості. Але в той же час він не здатний зберегти в первозданному вигляді природні території, що особливо охороняються (ООПТ), використовуваних як об'єкти екологічного туризму, оскільки на них буде надаватись вплив, і вони вже будуть розвиватися з урахуванням цього впливу. Для одних ООПТ це є прийнятним, а для інших ні. Також згідно з цим підходом розвиток сучасних інформаційних технологій, а саме поява та розвиток віртуальних турів, здатний компенсувати людуству нестачу в якісних природних ресурсах.

Інший підхід розглядає поняття сталого туризму з погляду сильної сталості (екологічний підхід), в основу визначення закладається прагнення задовольнити вимоги людства, зумовлені наявними природними ресурсами, тобто керувати туристичними проектами так, щоб наступним поколінням після нас все залишилося в тому ж вигляді. В цьому випадку йдеться про використання з метою туризму створених і окультурених природних просторів, які підтримуються у стані рівноваги.

Відповідно, залежно від підходу виділяють різні чинники, що забезпечують сталість туризму.

З погляду слабого сталого розвитку (неокласичного підходу) виділяють такі аспекти:

- врахування факторів, що дозволяють зберегти рівень життя як місцевого населення, так і туристів;
- повагу до своєрідних соціально-культурних особливостей приймаючої території;
- врахування факторів, які забезпечують туристичну привабливість території;
- пошук заміни природних ресурсів, здатних забезпечити відновлення здоров'я людини.

З точки зору сильної сталості (екологічний підхід) крім перерахованих вище факторів виділяють такі, як:

- забезпечення збереження ендемічних і червонокнижних видів рослин і тварин і місць їх про-

живання та природних територій у первозданному вигляді (заповідників) для виходу на новий рівень життя населення;

- розробка та впровадження інновацій, що дозволяють реалізовувати принципи сталості у всіх сферах та зберігати в рівноважному стані навколишнє природне середовище;
- стабільне функціонування та самовдосконалення туристичної та природної систем.

В наш час існує багато різноманітних моделей розвитку сталого туризму, але в них не повною мірою відображено фактори та індикатори, що забезпечують сталість туризму. Особливий інтерес представляє дослідження Р.Г. Росарді, С.Д.В. Праджанті, Х.Т. Атмаджа, Джухаді, що запропонували модель сталого туризму в агротуризмі чайної плантації Пагіларан, яка включає соціальні, економічні, екологічні, культурні та освітні аспекти [12].

При розробці моделі сталого розвитку туризму нами враховувалися як сталість екологічної, економічної, культурної та соціальної сфер, але й проводилося ранжування чинників сталого розвитку залежно від рівня сталості (рис. 5).

При розгляді регіонів у післявоєнний час у моделі сталого туризму вже на етапі слабкої сталості повинен робитися акцент на наступних моментах [5, 7, 12]:

- розрахунок оптимального рекреаційного навантаження на різні типи природних комплексів;
- визначення стадії деградації природних комплексів та розробка заходів щодо відновлення природних комплексів;
- рекультивация відвалів та реновація промислових просторів для створення на них окультурених рекреаційних та туристичних територій з урахуванням інноваційних трендів;
- використання екологічних технологій у промисловості, сільському господарстві, будівництві;
- створення еколого-рекреаційного каркасу, а також зміна у співвідношенні виробничої, селітеб-

Рис. 5. Модель сталого розвитку туризму залежно від рівня сталості

Складено авторами

Fig. 5. Model of sustainable development of tourism depending on the level of sustainability
Compiled by the authors

Рис. 6. Статистичні дані щодо укладання договорів державно-приватного партнерства в Україні станом на 01.01.2023 [8]

Fig. 6. Statistical data on the conclusion of public-private partnership contracts in Ukraine as of January 1, 2023 [8]

ної та рекреаційної (1:2:3) територій у бік збільшення частки останніх (1:2:5);

- відновлення здоров'я населення та підвищення його тривалості життя.

Також необхідно визначити, які види сталого туризму розвивати на території залежно від збереження природних комплексів та стану окултурних природних просторів. Для цього необхідно провести аналіз мережі ООПТ та територій, перспективних для включення до категорії ООПТ.

Запропонована модель враховує важливий аспект – після війни доведеться забезпечувати різний рівень сталості для окремих регіонів України. В своїй роботі розуміємо, що слабка сталість характерна насамперед для Сходу та Півдня нашої країни, які найбільш сильно постраждали від воєнних дій.

Для розвитку сталого туризму на етапі слабкої сталості необхідні постійні інвестиції в якість туризму. Ці заходи дозволять підвищити добробут місцевих жителів. А зміна податкових ставок залежно від ситуації в економіці дозволить на оптимальній швидкості досягти сталого стану.

Модель передбачає комплексний та кластерний підходи, приватно-державне та соціальне партнерство. Відповідно до запропонованої моделі відбувається обмін інформацією, вибудовування комунікації між учасниками, потім досягається гармонія між потребами, можливостями та ресурсами, що забезпечує стратегічний розвиток туристичного сектора, взаємопов'язаного з іншими секторами діяльності та координуючого їх.

Проекти державно-приватного партнерства у сфері туризму можуть бути реалізовані за такими напрямками:

- інфраструктура (покращення якості доріг, розвиток транспортної інфраструктури та базових послуг, створення стимулу для використання різних видів транспорту, поліпшення якості забезпечуючої інфраструктури (водопостачання, водовідведення, електропостачання), покращення системи охорони здоров'я та санітарії, підвищення рівня безпеки);

- продукт (покращення продукції, створення нових продуктів, впровадження стандартів якості, захист споживачів, сталий розвиток, вдосконалення пропозицій щодо огляду пам'яток, внесок у економічний добробут місцевого співтовариства, при множення та збереження ресурсів);

- людські ресурси (впровадження стандартів якості та обслуговування, підвищення кваліфікації та рівня продуктивності праці, запровадження нових освітніх програм);

- маркетинг та продажі (присутність фірми на ринку послуг, підвищення ефективності маркетин-

гових заходів, об'єднання маркетингових кампаній, більший діапазон охоплення ринку, колективна участь у виставках, доступ на нові ринки).

Бачимо з рис. 6, що туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт є пріоритетним напрямком державно-приватного партнерства в Одеській та Кропивницькій областях станом на початок 2023 р.

Уточнюючи це уявлення, ми розуміємо сталий туризм як модель коеволюційного розвитку, в якій туризм робить акцент на довгостроково скоординованому розвитку туристичної діяльності з суспільством, економікою та бізнесом як її ринковими формами, ресурсами та навколишнім середовищем. Це зумовило необхідність звертати увагу на ключову роль місцевого населення, бізнесу та туристів як основні компоненти реалізації концепції сталого туризму.

Висновки. На наш погляд, сталий розвиток туризму має:

- плануватися та керуватися з метою захисту природного середовища для майбутніх поколінь;

- плануватись інтегрально з іншими секторами економіки для досягнення необхідної рентабельності;

- оцінюватися на постійній основі (моніторинг) для отримання оцінки впливів на рівень життя та природне середовище.

З цієї метою, на наш погляд, необхідна управлінська структура, яка є досить всеосяжною та гнучкою, щоб охопити різні компоненти туризму, такі як: туристичні дестинації, туроператори, готельні та транспортні постачальники, а також пам'ятки, з одного боку (пропозиція), та споживачі у найширшому розумінні, включаючи державу та бізнес, з іншого боку (попит). Така структура повинна також сприяти кооперуванню та партнерству на основі найтіснішої співпраці між взаємопов'язаними компонентами туризму та суспільства; крім того, вона є гарантом, що зусилля щодо забезпечення сталого розвитку є послідовними, а не фрагментованими. Отже, для досягнення сталішої форми туризму необхідна цілісна перспектива, яка дозволяє нам розглядати всі сектори та ресурси, від яких залежить туризм.

Основними інструментами «зеленої економіки» у сфері туризму України мають стати: реформування структури регіонального туристично-рекреаційного комплексу; подолання депресивного стану національної економіки; створення соціальної та екологічної інфраструктури для розвитку туризму; залучення інвестицій у туристичну сферу; стабілізація регіональних економічних процесів; розвиток туристичної логістики; підтримка екологічної безпеки у туристичних регіонах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гапоненко Г. І., Євтушенко О. В., Шамара І. М. Проблеми та перспективи екологізації туризму в Україні. *Проблеми економіки*. 2021. №1. С. 4–10. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-4-10>
2. Гапоненко Г. І., Євтушенко О. В., Шамара І. М. Пріоритетні напрями забезпечення сталого розвитку туризму України в умовах пандемії. *Бізнес Інформ*. 2021. № 5. С. 227-235. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-5-140-150>
3. Європейський «Зелений курс». Представництво України при Європейському Союзі. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>
4. Міністерство інфраструктури України. Євроінтеграція. URL: <https://mtu.gov.ua/timeline/Evrointegraciya.html>
5. Національна парадигма сталого розвитку України / За ред. проф., академіка НАН України, д. т. н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є. Патона. К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
6. Романова А. А. Управління розвитком туристичної сфери в умовах збройних конфліктів. *Modern Economics*. 2018. № 9. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V9\(2018\)-12](https://doi.org/10.31521/modecon.V9(2018)-12)
7. Сак Т., Більо І., Ткачук Ю. Еколого-економічні наслідки російсько-української війни. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-6>
8. Стан здійснення ДПП в Україні. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini&isSpecial=true>
9. Україна у світових рейтингах-2023: що змінилось під час війни. URL: <https://weukraine.tv/ukrayina-u-svitovyh-rejtyngah-2023-shho-zminylos-pid-chas-vijny/>
10. Infrastructure Carbon Review. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/infrastructure-carbon-review>
11. New research reveals the trends driving sustainable travel in 2023. URL: <https://partner.booking.com/en-gb/click-magazine/trends-insights/new-research-reveals-trends-driving-sustainable-travel-2023>
12. Rosardi, R.G., Prajanti, S.D.W., Atmaja, H.T., Juhadi Sustainable tourism model in pagilaran tea plantation agrotourism, in Indonesia. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 16(5), 2021, pp. 981-990.
13. Xavier Fonta, Scott Mc Cabe. Sustainability and marketing in tourism: its contexts, paradoxes, approaches, challenges and potential. *Journal of Sustainable Tourism*. 2017. № 25. p. 869-883.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2023

Стаття рекомендована до друку 14.11.2023

Hanna Haponenko, Ph.D (Economics), Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: a.i.gaponenko@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8998-4795>

Denys Listratenko, Master, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: listratenko002@gmail.com

Olena Yevtushenko, Ph.D (Economics), Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: evytushenko@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9729-1435>

Irina Shamara, Ph.D (Economics), Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 6, Svobody Sq., Kharkov, Ukraine, 61022, email: shamara@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2431-9185>

ECOLOGIZATION OF TOURIST ACTIVITIES AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF UKRAINE

The article is devoted to the problem of sustainable development of Ukraine's regions, since competitive regions are a source of balanced and sustainable development of the entire country. It was emphasized that the development of the development management strategy of any region of Ukraine should be based on the environmental safety policy, the current norms and requirements of which must be adapted in accordance with European standards. The subject of the study is the greening of tourist activity as a factor in the sustainable development of the regions of Ukraine. The purpose of the study is to build a model of sustainable development of regional tourism based on the ecosystem restoration of security of the tourist and recreational potential of Ukraine in the post-war period. Tasks that were set to achieve the goal: to investigate the management mechanism of sustainable development of regional tourism; to analyze the impact of military actions on the ecological state of the regions of Ukraine; to propose a program model for the sustainable development of tourism in Ukraine. In accordance with this direction of research, the author chose and applied the following methodological approaches: systemic and institutional when considering the interrelationships of actors at both the national and regional levels. Within the framework of the system approach, the functioning of the tourism industry of Ukraine was investigated within the framework of new ecological realities. Thanks to the institutional approach, the necessary legal framework for

the sustainable development of tourism was considered. The following results were obtained. The authors proposed the formation of a model of sustainable development of tourism, which emphasizes the sustainability of ecological, economic, cultural and social spheres, taking into account the ranking of factors of sustainable development depending on the level of sustainability. The proposed model takes into account an important aspect - after the war, it will be necessary to ensure different levels of sustainability for individual regions of Ukraine.

Keywords: *greening of tourist activity, model of sustainable development of tourist activity in Ukraine, weak sustainability, strong sustainability.*

REFERENCES

1. Haponenko H. I., Yevtushenko O. V., Shamara I. M. (2021) Problemy ta perspektyvy ekolohizatsii turizmu v Ukraini. [Problems and prospects of greening tourism in Ukraine]. *Problems of the economy*, 1? 4–10. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-4-10> (in Ukrainian)
2. Haponenko H. I., Yevtushenko O. V., Shamara I. M. (2021) Priorityetni napriamy zabezpechennia staloho rozvytku turizmu Ukrainy v umovakh pandemii [Priority directions for ensuring the sustainable development of tourism in Ukraine in the conditions of the pandemic]. *Business Inform*, 5, 227-235. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-5-140-150> (in Ukrainian)
3. European «Green Course». Representation of Ukraine to the European Union. Available at: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>
4. Ministry of Infrastructure of Ukraine. European integration. Available at: <https://mtu.gov.ua/timeline/Evrointegraciya.html>
5. Natsionalna paradyhma staloho rozvytku Ukrainy [National paradigm of sustainable development of Ukraine] / Ed. prof., academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, doctor of technical sciences, prof., post. the figure of science and technology of Ukraine B.E. Paton. K.: State University “Institute of Economies of Nature Use and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine”, 2012. (in Ukrainian)
6. Romanova A. A. (2018) Upravlinnia rozvytkom turystychnoi sfery v umovakh zbroinykh konfliktiv [Managing the development of the tourism sphere in the conditions of armed conflicts]. *Modern Economics*, 9. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V9\(2018\)-12](https://doi.org/10.31521/modecon.V9(2018)-12) (in Ukrainian)
7. Sak T., Bilo I., Tkachuk Yu. (2022) Ekolohe-ekonomichni naslidky rosiisko-ukrainskoi viiny [Environmental and economic consequences of the Russian-Ukrainian war]. *Economy and society*, 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-6> (in Ukrainian)
8. Status of PPP implementation in Ukraine. Ministry of Economy of Ukraine. Available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppvUkraini&isSpecial=true>
9. Ukraina u svitovykh reitynhakh-2023: shcho zminylos pid chas viiny [Ukraine in the world rankings-2023: what changed during the war]. Available at: <https://weukraine.tv/ukrayina-u-svitovyh-reityngah-2023-shho-zminylos-pid-chas-viiny/> (in Ukrainian)
10. Infrastructure Carbon Review. Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/infrastructure-carbon-review>
11. New research reveals the trends driving sustainable travel in 2023. Available at: <https://partner.booking.com/en-gb/click-magazine/trends-insights/new-research-reveals-trends-driving-sustainable-travel-2023>
12. Rosardi, R.G., Prajanti, S.D.W., Atmaja, H.T., Juhadi (2021) Sustainable tourism model in pagilaran tea plantation agrotourism, in Indonesia. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 16(5), 981-990.
13. Xavier Fonta, Scott Mc Cabe (2017) Sustainability and marketing in tourism: its contexts, paradoxes, approaches, challenges and potential. *Journal of Sustainable Tourism*, 25, 869-883.

The article was received by the editors 12.10.2023

The article is recommended for printing 14.11.2023

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-07
УДК 179.7:641-057.2

САМОГУБСТВА ВІДОМИХ ШЕФ-КУХАРІВ СУЧАСНОСТІ: ІСТОРІЇ ТА ПРИЧИНИ

Никига Оксана Василівна

доктор філософії (туризм)
викладач кафедри туризму
Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського
вул. Костюшка, 11, м. Львів, Україна, 79007
e-mail: nykyha1993@gmail.com
Контактний телефон: +38-097-952-14-03
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3492-7475>

Романчук Ольга Василівна

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри української та іноземних мов
Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського
вул. Костюшка, 11, м. Львів, Україна, 79007
e-mail: olgabrvska@gmail.com
Контактний телефон: +38-067-967-65-51
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8215-9741>
Scopus ID: 57188569190

Коваль Ростислав Семенович

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та іноземних мов
Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського
вул. Костюшка, 11, м. Львів, Україна, 79007
e-mail: kovalrostyslav@gmail.com
Контактний телефон: +38-067-940-93-25
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9284-7505>
Scopus ID: 57209249017

Данилевич Мирослава Василівна

доктор педагогічних наук, професор
виконує обов'язки завідувача кафедри туризму
Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського
вул. Костюшка, 11, м. Львів, Україна, 79007
e-mail: mdanylevych@ukr.net
Контактний телефон: +38-067-673-96-67
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-392X>
Scopus ID: 5670732800

Калимон Юлія Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та іноземних мов
Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського
вул. Костюшка, 11, м. Львів, Україна, 79007
e-mail: kalymon.yulia@gmail.com
Контактний телефон: +38-097-960-90-40
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0062-2382>
Scopus ID: 57804495100

Самогубство та суїцидальна поведінка становлять одну з ключових проблем для державної політики та сфери охорони здоров'я. Відомо американська психіатр Somya Abubucker говорить про те, що згідно з даними ВООЗ, смерть через суїцид відбувається кожні 40 секунд у світі і "є ознаки того, що на кожну дорослу людину, котра померла внаслідок самогубства, могло припадати більше двадцяти інших, котрі намагалися його вчинити". Ресторани залишаються середовищем з високим рівнем стресу, а професія шеф-кухаря увійшла до десятки найстресовіших у світі. Мета статті полягає у предсталенні історії життя та професійної діяльності найвідоміших світових шеф-кухарів та рестораторів,

котрі здійснили самогубства протягом останніх 30 років, а також в аналізі ймовірних причин їхніх вчинків. Для досягнення декларованої мети використано наступні методи дослідження: історичний, описовий, порівняльний, систематизація та узагальнення. Шеф-кухарі, про котрих йде мова, працювали у найкращих ресторанах США, Канади, Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії та Австралії. Вони зробили значний внесок у розвиток світової гастрономії, їхні заклади були перетворені у справді культові локації, відзначені зірками від «Michelin» та оцінками від «Gault & Millau», котрі функціонували подекуди кілька десятиліть і де пропонували найвишуканіші страви. Встановлено, що причинами їхніх суїцидів найчастіше були депресія, емоційне виснаження та вигорання, економічна криза, падіння прибутків та зниження рейтингів, втрата коханої / близької людини, вплив реаліті-шоу, постійний тиск, ненормований робочий графік, невинувачення. Виявлено, що з-поміж способів самогубства, це, зокрема, повішення, використання вогнепальної зброї, утоплення та удушення, передозування лікарськими й наркотичними засобами. Мотиви вчинків декого з них так і залишилися загадкою, оскільки не було виявлено навіть передсмертних записок. Першочергові завдання з профілактики самогубств полягають у збільшенні спеціалізованих програм з надання психіатричної допомоги, обмеженні доступу до зброї та посиленні контролю для виявлення повідомлень / інформації про те, що особа демонструє суїцидальні наміри. Отримані результати дозволяють доповнити та розширити спеціалізовані навчальні курси у закладах вищої освіти України, де ведуть підготовку кадрів для сфери туризму, готельного та ресторанного господарства, а також медицини (зокрема, психології, психіатрії, наркології та реабілітації).

Ключові слова: шеф-кухар, самогубство, суїцидальна поведінка, ресторан, гастрономія, туризм.

Як цитувати: Никига О.В., Романчук О.В., Коваль Р.С., Данилевич М.В., Калимон Ю.О. Самогубства відомих шеф-кухарів сучасності: історія та причини. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносин. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 62–73. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-07>

In cites: Nykyha O., Romanchuk O., Koval R., Danylevych M., & Kalymon Yu. (2023) Suicides of famous chefs of today: stories and reasons. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 62–73. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-07> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Самогубство та суїцидальна поведінка продовжують становити ключову проблему для державної політики та охорони здоров'я, оскільки в деяких країнах, наприклад, у США, через них зростає смертність. Розвиток ризику суїциду є складним і включає вплив біологічних (зокрема, генетику), психологічних (певні риси особистості), клінічних (коморбідні психічні захворювання), соціальних факторів і чинників навколишнього середовища [37]. Відома американська психіатр Somya Abubucker говорить про те, що згідно з даними ВООЗ, смерть через суїцид відбувається кожні 40 секунд у світі і «є ознаки того, що на кожну дорослу людину, котра померла внаслідок самогубства, могло припадати більше двадцяти інших, котрі намагалися його вчинити». У США самогубство є десятою основною причиною смерті [цит. за: 1]. Ulrich Hegerl зазначає, що понад 800000 людей щороку помирають від самогубства і приблизно в 20 разів більше намагаються його вчинити [17]. Érika Benítez Samacho наголошує на тому, що така смерть є багатофакторною, а її етіологія, серед іншого, пов'язана з психічними розладами, життєвими кризами, нещастям, втратою сенсу життя. Однак важливо також враховувати вплив елементів, які створюють критичні стани та становлять фактори ризику, наприклад, вміст ЗМІ, що пропагують насильство та не відповідають етичним принципам ВООЗ стосовно суїцидальної поведінки [3].

Дослідження, проведені Гарвардським та Стенфордським університетами, продемонстрували, що професія шеф-кухаря увійшла до десятки

найстресовіших у світі. Отримані результати спонукали президента Асоціації професійних кухарів Великобританії, італійця Carmelo Carnevale (1976), започаткувати серію навчальних курсів, які дозволяють кухарям справлятися з напругою та стресом. Він говорить про те, що доводиться працювати по 16 годин на добу, керувати командою, яка інколи не дуже спрацьована, контактувати з громадськістю та, можливо, вислуховувати скарги [38].

За останні 30 років покінчили з життям такі відомі шеф-кухари та ресторатори як David George Halls (1993), Franco Colombani (1996), Bernard Loiseau (2003), Pierre Jaubert (2003), Rachel Brown (2007), Sauro Brunnicardi (2009), Joseph Cerniglia (2010), Anthony Sedlak (2012), Colin Devlin (2013), Joshua Marks (2013), Pierre Milia (2014), Homaro Cantu (2015), Benoît Violier (2016), Jeremy Strode (2017), Anthony Bourdain (2018), Carl Abrams (2018), Justin Bull (2019), Matt Crandon (2019), Luciano Zazzeri (2019), Taku Sekine (2020), Max Callegari (2020), Marcel Keff (2021). Робота має на меті представити їх життєвий та професійний шлях, аналіз ймовірних причин їхніх вчинків та пошук засобів запобігання суїцидам.

Аналіз досліджень. Публікації, котрі ми вивчили, свідчать про те, що проблематика суїциду та структури суїцидальної поведінки привертає увагу багатьох провідних світових науковців. Érika Benítez Samacho розглядає так званий «ефект зараження» суїциду (іспанською «efecto de contagio» del suicido / англійською «contagion effect» of suicide), який необхідно дослідити не лише з точки зору наук

про здоров'я чи комунікацій, а й стосовно біоетики. Науковиця наводить приклад двох відомих людей, котрі покінчили з життям у 2018 році – американської модельєрки, підприємниці Kate Spade (1962) та шеф-кухаря, телеведучого і письменника Anthony Bourdain (1956). В обох випадках про їхні суїциди повідомили ЗМІ у всьому світі та тиражували інформацію кілька тижнів. Деякі агентства відверто вказали, що шеф-кухар помер через повішення і детально описали використаний метод. В інших новинах були згадки про його хронічну депресію та залежності, з якими він боровся в минулому. Лише окремі ЗМІ натякали на ймовірні причини, що призводять до самогубства, а саме депресію, особисті проблеми та економічну кризу [3].

Mark Sinyor, Ulrich Tran, David Garcia, Benedikt Till, Martin Voracek, Thomas Niederkrotenthaler також аналізують обставини та причини трагедії з обома знаменитостями, котрі покінчили з життям через повішення практично одночасно – Kate 5 червня, Anthony 8 червня. Науковці мали на меті визначити зміни у кількості суїцидів після їхніх смертей. Інформація була отримана з відкритих даних про смертність Центрів з контролю та профілактики захворювань США. Твіти про суїциди Kate Spade та Anthony Bourdain були здебільшого розміщені в червні 2018 року і швидко зникли у липні. Результати дослідження підкреслюють необхідність термінових дій з метою пом'якшення впливу наслідування після повідомлення про самогубства селебріті [34].

Somya Abubucker наголошує на тому, що Kate Spade та Anthony Bourdain страждали психічними захворюваннями. Anthony Bourdain відкрито писав про те, що вживав кокаїн, героїн, ЛСД, алкоголь та тютюн. В епізоді програми «Parts Unknown» у Буенос-Айресі у 2016 році він висловив захоплення Аргентиною, країною, де в 2012 році на кожні 696 осіб припадав один клінічний психолог. У порівнянні зі США, згідно даних B003 за 2014 рік, мова йде про одного психолога на кожні 3376 осіб. Суїциди Kate Spade та Anthony Bourdain розпалили дискусію на національному рівні про смерть через самогубство. 7 червня 2018 року, у часі між двома трагедіями, Центри з контролю та профілактики захворювань опублікували прес-реліз, у якому показано, що рівень суїцидів у США зріс на 25,4 % у період з 1999 та 2016 роки [1].

Margaret M. Sugg, Kurt D. Michael, Scott E. Stevens, Robert Filbin, Jaelyn Weiser та Jennifer D. Runkle розглядають роль ЗМІ у збільшенні ризику суїциду після того, як медіа на тему самогубств почне переглядати молодь. Таким прикладом є тривожна реакція на випуск суперечливої хітової драми Netflix про підлітків-самогубців «13 причин чому» («13 Reasons Why»), другий сезон якої збігся зі смертями Kate Spade та Anthony Bourdain. У 2018 році відбулося різке, але тимчасове зростання звернень про

допомогу підлітків у кризових ситуаціях. Науковці зазначають, що ЗМІ повинні розглянути можливість поєднання контенту на тему самогубств з послугами підтримки в кризових ситуаціях як основну та найкращу практику для зменшення ризику побічної реакції на рівні населення на зображення або висвітлення суїциду [36].

Виклад основного матеріалу. Кінець XX – початок XXI століть ознаменувався цілою низкою самогубств провідних світових шеф-кухарів. У листопаді 1993 року здійснив суїцид телевізійний шеф-кухар David George Halls (1936). У 1976–1986 роках він спільно зі своїм партнером Peter John Hudson (1930–1992) вів кулінарне шоу «Hudson & Halls» у Новій Зеландії. У 1987 пара переїхала до Сполученого Королівства і почала вести програму на BBC (вийшло декілька серій – останній епізод показали у 1990 році). Hudson та Halls познайомилися ще у 1962 році у Новій Зеландії і незабаром почали жити разом. Вони влаштовували вечірки у себе вдома, були відомими завдяки своїй гостинності та кулінарії, згодом стали ведучими згаданого шоу, яке транслювалося у прайм-тайм, відкрили заклад «The Hudson & Halls Oyster and Fish Restaurant», разом опублікували кілька кулінарних книг. На початку 1990-х років здоров'я Peter John Hudson стало погіршуватися (рак), він помер у вересні 1992 року в Лондоні. David George Halls був убитий горем та у важкому фінансовому становищі. 24 листопада 1993 його знайшли мертвим у лондонській квартирі, у руці він тримав фотографію партнера і залишив у своєму щоденнику записи про те, що не може жити без нього. Смерть була спричинена передозуванням таблеток морфіну [12].

Історію італійського шеф-кухаря Colombani дізнаємося зі статті Stefano Bonilli [6]. Franco Colombani народився 28 грудня 1935 року. Він навчався на інженерному факультеті у Пізі, однак у 1958 році покинув студії, аби працювати у сімейному готелі та ресторані «Locanda del Sole» в муніципалітеті Maleo, де вже за кілька років продовжив роботу разом з дружиною Silvana. Їхній заклад швидко став популярним серед гурманів з усієї Італії, а Luigi Veronelli (1926–2004), відомий журналіст, видавець, фахівець з італійської кулінарної та винної спадщини, написав про нього у своєму путівнику, наголосивши, серед іншого, що «Franco робить справді нову кухню за старими традиційними рецептами». У жовтні 1982 року вийшов перший номер гастрономічного та культурного видання «La Gola», в якому письменник та політик Paolo Volponi написав статтю «All'Albergo del Sole», присвячену подружжю Colombani та їхньому закладу. У 1986 році Franco та Silvana Colombani опублікували книгу «Cucina d'amore» [6; 11; 38].

Franco Colombani був справжнім прикладом для цілого покоління рестораторів та кухарів. З часом

у нього виникли труднощі не стільки через втрату мішленівської зірки у 1994 році, а через те, що його покинула дружина Silvana. Тоді ж він переніс операцію, однак відновлювався після неї доволі добре. Він мав також деякі фінансові труднощі. 27 травня 1996 року Franco Colombani поклав голову у поліетиленовий мішок і задихнувся. Він залишив записку, в якій нічого не пояснював, однак просив не користуватися послугами похоронного бюро, одягнути його в сірі штани та синю сорочку поло (його стандартна уніформа в ресторані) та виставити труну на ганку, де гніздяться ластівки, поруч з його закладом [6; 11; 38]. Італійський журналіст Gianni Mura зазначав, що після того, як пішла дружина, Franco знайшов нову супутницю; незважаючи на втрату зірки «Michelin», ресторан завжди був повний; після перенесеного хірургічного втручання він одужував; через проблеми з банками він роздумував над продажем друзям своєї дорогоцінної колекції старовинних кулінарних книжок. Вона була доступно для всіх – кожен, хто бажав, міг отримати ідеї для власних рецептів [27].

У 2003 році з життям покінчили французькі шеф-кухари Bernard Loiseau та Pierre Jaubert. Bernard Loiseau (1951) був одним із найвідоміших французьких шеф-кухарів другої половини ХХ століття, кавалером ордена Почесного легіону. Він працював у ресторані «Le Relais Bernard Loiseau» в Saulieu у Франції, був амбасадором французької кухні у світі, написав багато кулінарних книг. У 2003 році рейтинг його закладу був знижений у путівнику «Gault & Millau», його критикував у газеті «Le Figaro» кулінарний критик François Simon (1953), говорячи про можливе пониження з трьох до двох зірок «Michelin». На фоні цих труднощів Bernard Loiseau 24 лютого 2003 року покінчив життя самогубством, застрелившись з рушниці [11; 35; 38]. Того ж року Pierre Jaubert (1954), власник та шеф-кухар «Hôtel de Bordeaux» у муніципалітеті Pons (Франція), вчинив суїцид [11; 38].

Wendy Bloisi та Helge Hoel зазначають, що останніми роками ЗМІ виявляли великий інтерес до жорстокої поведінки працівників закладів гостинності, особливо тих, хто працює на комерційних кухнях. Подібне насильство часто зображувалося як необхідна частина роботи і його прикрашали такі телевізійні програми, як, наприклад, «Пекельна кухня» («Hell's Kitchen») за участю британського шеф-кухаря Gordon Ramsay (1966). Незабаром після вибуття з другого сезону програми «Пекельна кухня», 9 травня 2007 року Rachel Brown (1966), власниця ресторану в Далласі, застрілилась у своєму будинку в Техасі [5; 38]. У грудні 2009 року, у віці 62 років, покінчив з життям, стрибнувши у річку Serchio, італієць Sauro Brunicardi, котрий був власником ресторану «La Mora» в селищі Ponte a Moriano неподалік міста Лусса в Тоскані. Говорили про невдалі еконо-

мічні проекти, однак справжня причина трагічного вчинку так і не була зрозумілою [11; 38].

24 вересня 2010 року вчинив самогубство шеф-кухар Joseph Cerniglia (1971), котрий за три роки до того брав участь у програмі «Жахи на кухні» («Kitchen Nightmares»), яку також вів Gordon Ramsay. Його тіло знайшли у річці Гудзон після того, як надійшли дзвінки на 911 про те, що чоловік стрибнув з мосту Джорджа Вашингтона у Нью-Йорку. Однак родина наполягала на тому, що участь у шоу була позитивним моментом у його житті. Joseph Cerniglia був у боргах і намагався зберегти свій ресторан «Campania» у містечку Fair Lawn у штаті Нью-Джерсі. Тоді ж Gordon Ramsay сказав Joseph, що його бізнес “ось-ось попливе Гудзоном” і був суворим у власній оцінці ресторану. Однак його втручання допомогло закладу процвітати. Були повідомлення від жінки, котра працювала неподалік, що в «Campania» “дуже добре”, на вихідних стоянка заповнена. Його сестра говорила, що Joseph “дуже сподобався Gordon”. Вона також додала: “Шоу також було чудовим для бізнесу. Це дійсно надзвичайно допомогло. У нашій родині немає ніяких образ на Gordon Ramsay, котрий є прекрасною людиною. Його поведінка була лише для камер”. Проте це не завадило французькому шеф-кухарю Éric Ripert (1965) негативно написати у Twitter про підхід Gordon Ramsay, назвавши його “поганим джерелом натхнення для професійних кухарів”. Він додав: “Зрештою, я вірю в доброту Gordon, але він дуже помиляється”. Згодом Éric Ripert заперечував, що він його звинуватив у смерті Joseph Cerniglia. Згідно інформації видання «Daily News», Joseph був затриманий з кокаїном у його ресторані за кілька місяців до самогубства. Повідомлялося, що він “сильно пітнів, тремтів та потребував медичної допомоги”. Gordon Ramsay у своїй заяві після смерті Joseph Cerniglia говорив про те, що йому пощастило провести час разом з Джо протягом «Kitchen Nightmares» і він був блискучим шеф-кухарем. Доктор Bruce Weinstein, експерт з етики та колумніст журналу «Bloomberg BusinessWeek», котрий досліджував звичаї реаліті-шоу, вважає, що відбулося зростання рівня жорстокості, а конфлікти та драма, на основі яких їх створюють, є достатньо відірваними від реальності [16; 29].

Додамо також, що у 2002 році відомий шеф-кухар Jamie Oliver (1975) вирішив допомогти безробітним підліткам, навчаючи їх кулінарного мистецтва. Так народився його некомерційний ресторан «Fifteen». Програма була відзнята і транслювалася як серіал на «Channel 4» під назвою «Jamie's Kitchen». Jamie Oliver набрав 15 учнів, серед котрих був Kevin Boyle. Він був талановитим кухарем, готував для багатьох відомих людей, працював у ресторанах «Smiths of Smithfield» та «Le Caprice». Він міг би мати чудову кар'єру, однак доля розпорядилася по-іншому.

У 2011 році у нього діагностували діабет, і Kevin по-боювався, що це вплине на роботу. У жовтні він отримав таємничу посилку і того ж дня зник. Пошуки тривали кілька місяців, і врешті у січні 2012 року його тіло знайшли. Йому було лише 26 років. Записки, які він залишив батькам, свідчать про те, що Kevin здійснив суїцид. Kevin Boyle уже кілька разів намагався покінчити з життям і вмів дуже добре приховувати свою депресію [21]. У 2008 році у віці 20 років повісився кухар Christopher Pethick, котрий також навчався у ресторані «Fifteen» з травня 2006 року. Christopher перебував у депресії. За словами його батька, родина сподівалася, що програма Jamie Oliver для малозабезпечених дітей допоможе їх синові “перевернути своє життя” [9].

На початку липня 2012 року був знайдений мертва знаменитий шеф-кухар з Ванкувера Anthony Sedlak (1983). Відповідно до звіту коронера, представленому у грудні 2012 року, Sedlak покінчив з життям, прийнявши надмірну дозу кокаїну та оксикодону. У 16 років він працював у ресторані «Grouse Nest» (тепер «The Observatory»). Він закінчив Програму з кулінарного мистецтва (Culinary Art Program) в середній школі Carson Graham у Північному Ванкувері. Потім навчався у Vancouver Community College. 2004 рік Anthony провів у Лондоні, працюючи в ресторані «La Trompette». Повернувшись до Канади, він брав участь у конкурсі «Super Star Chef Challenge» на каналі «Food Network» та переміг. У 23 роки він виграв срібну медаль, представляючи Канаду на «World Junior Chef Challenge» у Новій Зеландії. У 2008 році вийшла його кулінарна книга «The Main: Recipes», яка стала бестселером. Останнім часом він був суддею шоу «Family Cook Off», працював кулінарним директором «The American Cheesesteak Co. Restaurant», консультував і проводив гастрономічні івенти живо в Торонто [13; 39].

У 2013 році покінчив життя самогубством відомий нью-йоркський ресторатор Colin Devlin. Йому було 42 роки. За деякий час до цього він закрив свій мішленівський ресторан «Dressler», оскільки постійно втрачав гроші. Інші його ресторани «DuMont» і «DuMont Burger» здавалися успішними, але компанія «Devlin Metro Group», яка ними керувала, мала фінансові труднощі. За даними податкового департаменту штату Нью-Йорк, він і його дружина заборгували понад 19000 доларів США, постачальник продуктів харчування подав позов. Вони також мали два іпотечні кредити. Коли 24 липня він зник безвісти в орендованій подружжям квартирі в Нью-Йорку, Kristina Devlin розповіла поліції, що Colin був у депресії та засмучений через те, що того дня не зміг отримати позику для бізнесу. Його добрий приятель та діловий партнер Joseph Foglia вважає, що Colin намагався налагодити свою справу. Joseph Foglia був одним з небагатьох, хто за день до трагічної смерті Colin Devlin отримав від нього електро-

нного листа. Colin Devlin закликав його та кількох інших друзів подбати про його родину. Він також написав дружині SMS і попросив її піклуватися про їхніх дітей. Вранці 25 липня його знайшли в 38 милях на південь від його будинку у Пенсильванії на кладовищі церкви Chestnut Hill. Colin Devlin застрелився [33].

У жовтні 2013 року молодий кухар з Чикаго Joshua R. Marks (1987) здійснив суїцид лише через рік після поразки у фіналі програми Gordon Ramsay «MasterChef». Його родина розповіла газетам, що останнім часом їхній син виявляв ознаки психологічної нерівноваженості, стверджуючи, що хлопець постійно повторював: “Ramsay та MasterChef перетворили мене на Бога”. Вони вважали причиною трагічної смерті відсутність психіатричних закладів та легкий доступ до зброї. Додамо, що за рік до самогубства йому діагностували біполярний розлад, того самого місяця, коли він програв незрячій переможниці Christine Huyen Tran Ha (1979) у фінальному раунді третього сезону «MasterChef» у 2012 році. За словами його матері Paulette Mitchell, вона не помічала ознак чогось поганого або будь-якого психічного захворювання аж до того часу, поки Joshua не завершив зйомки у реаліті-шоу. Вітчм Gabriel Mitchell у заяві для CNN наголосив на тому, що люди страждають від участі у таких програмах. Joshua мав прихильників, котрі поставили його на п’єдестал типу «знаменитості», а інші сподівалися, що будуть гроші та слава. Однак його особиста реальність полягала у тому, що він відчував психологічні та фінансові труднощі. Сам Marks розповів про власну психічну хворобу у відео, яке він записав у лютому 2013 року для «Make a Sound Project», некомерційного проекту з поширення інформації про самогубства [14].

На початку квітня 2014 року у віці 49 років покінчив життя самогубством, повісившись, Pierre Milia, котрий був відомим та шанованим ресторатором у Sant’Antioco на Сардинії. Чоловік протягом деякого часу розповідав друзям, що справи йдуть не дуже добре і ситуація погіршується. Pierre Milia працював на круїзних лайнерах, згодом відкрив заклад «Pierre Pub» у Sant’Antioco, який з роками став місцем зустрічі для мешканців містечка та всього регіону. Однак протягом останнього часу його бізнес зіштовхнувся з економічною кризою, хоча, можливо, були й інші проблеми, що змусили ресторатора здійснити суїцид. Його тіло було знайдено у замиському будинку, що належить родині, де кухар мав сад з фруктами та овочами, які він використовував у своєму закладі [11; 28].

Відомий американський шеф-кухар та популяризатор молекулярної гастрономії Homaro aka Omar Cantu Jr. покінчив з життям 14 квітня 2015 року, повісившись у складському приміщенні, де мала відкритися його пивоварня. Прощальної записки не

було. Ніхто не міг повірити у те, що сталося, усі друзі згадували його несамовитий драйв та енергію. Амбіції цього шеф-кухаря виходили далеко за межі ресторану – Nomago Santu хотів викоринити голод, побороти такі захворювання, як діабет 2-го типу та врятувати планету. Він мріяв про нові технології та страви [25].

31 січня 2016 року в селищі Crissier неподалік Лозанни у Швейцарії застрелився один із найкращих шеф-кухарів світу Benoît Violier (1971). Навесні 2012 року він змінив шеф-кухаря Philippe Rochat (1953–2015) на чолі «Restaurant de l'Hôtel de Ville» в Crissier. За два місяці до трагедії цей заклад було визнано найкращим рестораном у світі за рейтингом «La Liste» [4; 11]. У жовтні 2012 року він отримав від гастрономічного гіда «Gault & Millau» (швейцарське видання) титул «Кухар 2013 року». Benoît Violier у ранньому віці захопився кулінарією, згодом навчався у Парижі у таких чудових кухарів як Joël Robuchon, Benoît Guichard, Bruno Gricourt, Sylvain Knecht, Jean Philippon, Frédéric Anton та Éric Bouchenoire [4; 35]. У 1996 році Benoît Violier розпочав працювати в «Restaurant de l'Hôtel de Ville» Frédy Girardet (1936) в Crissier, а в 1999 році він став шеф-кухарем цього закладу.

Dan Bilefsky та Kim Severson зазначають, що ця смерть також спровокувала дебати в галузі стосовно того, чи були достатньо доступними структури підтримки для шеф-кухарів, котрі борються з тиском фізично та розумово важкої роботи, яка може бути залежною від примхливих рейтингів та невблаганних гастрономічних критиків. Психічні захворювання пронизують кожен професію і медичні експерти попереджають, що багато людей, котрі вчинили самогубство, страждають від серйозного розладу настрою, який може бути спровокований і посилений багатьма факторами, пов'язаними з кар'єрою, сім'єю, фінансами та здоров'ям [4]. Відома письменниця, редакторка та ведуча Kat Kinsman, котра протягом багатьох років займається тематикою їжі та вина, а також є популярним доповідачем, модератором та фасилітатором дискусій стосовно харчування та психічного здоров'я, у 2016 році створила ініціативу «Chefs With Issues», спрямовану на вирішення проблем психічного здоров'я у сфері гостинності [20]. Kat Kinsman та інші представники індустрії сказали, що робота ресторану створює унікальний тиск, який може сприяти саморуйнівній поведінці, включаючи самогубство [4; 35].

У листопаді 2016 року талановитий міланський шеф-кухар Beniamino Nespoli покінчив з життям у віці 34 років. Він виріс у США, де жив разом з матір'ю до 22 років, потім працював у різних частинах світу, зокрема, в Південно-Східній Азії. Повернувшись в Італію, він разом зі своїм шкільним приятелем Eugenio Roncoroni відкрив успішний заклад «Al Mercato» [2].

17 липня 2017 року в Сідней здійснив суїцид шеф-кухар британського походження Jeremy Stode (1964). Він мав значний вплив на розвиток кулінарії в Австралії. Його доброта, відкритість та готовність поділитися своїми знаннями та вміннями були легендарними. Jeremy Stode розпочинав власну кар'єру, миючи посуд у сільській Англії, згодом працював у таких видатних шеф-кухарів, як Michel Roux (1941–2020) в «The Waterside Inn» та Pierre Koffmann (1948) в «La Tante Claire», пізніше у найкращих ресторанах Мельбурна та Сіднея. У 2005 році відкрив відомий заклад «Bistrode». Того ж року разом зі своєю дружиною опублікував кулінарну книгу «Two's Cooking» [19; 31]. У березні 2018 року покінчив життя самогубством молодий перспективний шеф-кухар Carl Abrams з міста Taunton у Великобританії, де він працював у готелі «The Castle». Йому було 24 роки. Його вчинок шокував численних друзів та родину [18].

Через кілька місяців у Франції звів рахунки з життям знаменитий американський шеф-кухар, письменник та документаліст Anthony Bourdain (1956). Він працював у найвідоміших світових ресторанах, був ведучим багатьох кулінарних шоу та програм, з-поміж яких «A Cook's Tour», «No Reservations», «The Layover», «Parts Unknown», які транслювалися на Travel Channel та CNN, кілька разів його запрошували суддею на шоу «Top Chef». Психотерапевт John E. Richters говорить, що ще на початку 2016 року під час сеансу терапії на камеру, записаної для програми «Parts Unknown», Anthony Bourdain розповідав: «Я застряг у величезному старому вікторіанському готелі з нескінченними номерами та коридорами, намагаюся виїхати, але не можу. Я проводжу багато часу в готелях, але цей загрозливий, тому що я просто не можу його покинути. Я прагну піти додому, але не можу точно згадати, де це». Bourdain описував себе як «виродка», «дуже ізольованого», характеризував свій виснажливий, мандрівний спосіб життя як «страшенно самотній» і розповідав, як легко щось таке незначне, як невдалий гамбургер в аеропорту, може відправити його «у вихор депресії, яка триватиме днями». Ближче до кінця сеансу психотерапевт повернувся до свого вступного запитання: «Що ж привело Вас сюди?», і Bourdain відповів: «Я хотів би бути щасливим. Я хотів би бути щасливішим. Я повинен бути щасливий... Я хотів би мати можливість дивитися у вікно і говорити, так, життя хороше». Коли терапевт поцікавився: «... а Ви ні?», він відповів простим рефлексивним: «Ні». Він також зізнався, що пояснює свої проблеми нарцисичним розладом особистості. І коли терапевт запитав, як давно він має цю рису, Anthony Bourdain відповів: «Я думаю, завжди. Тому нічого не поробиш» [32]. Його думки про суїцид, як потенційну стратегію виходу, розвивалися протягом років. Йому особливо сподобалася ідея повіситися в душі. Побіжний огляд його публіч-

них заяв за ці роки показує 19 окремих випадків – у письмовій формі, під час інтерв'ю та на камеру – у яких він згадував про самогубство через повішення [32]. Усе це розкриває тверезий портрет душевного стану Anthony Bourdain протягом місяців, які передували суїциду. Після трагедії він залишив два питання без відповіді, коли востаннє зайшов у свій готельний номер у Франції 7 червня 2018 року: 1) Яка ж подія спонукала його врешті покінчити з життям? 2) Чому усі були так здивовані, коли він це зробив? Передсмертної записки не було виявлено [1; 32].

Його подруга Asia Argento говорила про те, що “поняття не мала”, що в Anthony була “одержимість” самогубством, коли вона у Twitter опублікувала лінк на статтю John E. Richters від 8 липня 2018 року «Anthony Bourdain's long-burning suicidal wick-in his own words», де перелічено 19 випадків, коли її покійний друг говорив про суїцид. Bourdain вперше згадав про самогубство ще в 2000 році, а останній раз перед смертю – в жовтні 2017 року [10]. На початку червня 2018 року Bourdain працював над епізодом програми «Parts Unknown» зі своїм співробітником і добрим приятелем Éric Ripert у Страсбурзі. Ripert занепокоївся, коли 8 червня Bourdain пропустив сніданок та обід. Згодом він знайшов Anthony повішеним у номері готелю «Le Chambard» у містечку Kaisersberg. На тілі не виявили слідів насильства, результати токсикології були негативними на наркотики і продемонстрували лише залишки терапевтичного ненаркотичного препарату. Тіло Anthony Bourdain кремували у Франції, а прах повернули до США [32]. Його мати Gladys Bourdain (1934–2020) сказала, що “він був абсолютно останньою людиною, про котру б вона подумала, що та може зробити щось подібне”. Співчуття висловили, серед інших, шеф-кухарі Andrew Zimmern та Gordon Ramsay, діючий президент Donald Trump та колишній Barack Obama, астронавт Scott Kelly та багато інших знаменитостей. У 2019 році Кулінарний інститут Америки (Culinary Institute of America) заснував стипендію на честь Anthony Bourdain. У 2021 році відбулася світова прем'єра фільму виробництва CNN Films та HBO Max «Roadrunner: A Film About Anthony Bourdain». У 2022 році вийшла книга «Down and Out in Paradise: The Life of Anthony Bourdain».

У лютому 2019 року знаменитий австралійський шеф-кухар Justin Bull покінчив з життям у віці 46 років. Його тіло виявили у його ж власному закладі «Nuxton's» у передмісті Сіднея Bronte. Justin Bull був особистим кухарем кінозірки Russell Crowe та мільярдера James Packer [8; 40]. Того ж місяця здійснив суїцид інший австралійський шеф-кухар Matt Crandon (1976), котрий працював у закладах «4Fourteen» та «Wine Banc» у Сіднеї та «Chur Burger» у Брісбені [7]. У березні 2019 року застрелився з рушниці відомий тосканський шеф-кухар Luciano Zizzeri (1956), власник ресторану «La Pineta» в сели-

щі Marina di Bibbona у провінції Livorno. Його бездіяне тіло знайшли в будинку батьків. Шеф-кухар Zizzeri був відомий не лише в Тоскані – успадкувавши сімейний бізнес на березі моря (ресторан відкрився у 1964 році), він зумів перетворити заклад в один з найкращих в усій Італії. Luciano Zizzeri отримав мішленівську зірку у 2006 році, а серед його клієнтів було багато знаменитостей зі сфери розваг, музики (перш за все, Mick Jagger) та фінансів. Його раптова смерть шокувала світ високої кухні [15].

Французький шеф-кухар, готельєр та ресторатор Max Callegari, власник «Logis du Gueuteur» в Arcs-sur-Argens, покінчив з життям, повісившись 1 липня 2020 року. Йому було 64 роки. Причини цього вчинку залишаються нез'ясованими. Max Callegari виставляв на продаж свій заклад протягом кількох років. За словами колег, останнім часом він був у пригніченому настрої, однак вони не змогли розпізнати наближення трагедії. Усі говорять про постійний тиск, жорстокість клієнтів у соціальних мережах, котрі можуть зіпсувати репутацію кількома кліками. Gilbert Masse, колишній власник ресторану «Les Pignatelles» у La Mote та друг Max Callegari, говорить, серед іншого, про те, що “робота вже не така, що була колись. Утримувати персонал стає складно, ми працюємо багато годин, молодь цього не хоче. Нас вбивають в інтернеті”. 19 жовтня 2021 року провідні шеф-кухарі департаменту зібралися, аби вшанувати його пам'ять. На мармуровій плиті поруч з білим ковпаком викарбували слова: «À Max, tes amis, les chefs» («Максу, твої друзі, шеф-кухарі»). Після фуршету вони пішли на кладовище Aspé у Saint-Raphaël для того, щоб встановити цю епітафію на могилі Max Callegari. Його сестра Brigitte вважає, що у брата було вигорання та особисті проблеми: “Я бачила його виснаженим. Буквально перед самогубством він підписав зобов'язання продати свій ресторан. Я думаю, що він сприйняв продаж Logis як поразку, а пандемія його довела” [22; 24].

Японський шеф-кухар Taku Sekine покінчив життя самогубством 28 вересня 2020 року. Йому було 39 років. Серед причин називають звинувачення у сексуальних домаганнях. Жодної офіційної скарги на Sekine не надходило, він не перебував під слідством. Влітку ймовірна жертва опублікувала пост в Instagram, в якому йшлося про те, що вона зазнала сексуального насильства зі сторони неназваного шеф-кухаря. За даними інформаційного агентства AFP, у серпні вебсайт Atabula написав про розслідування стосовно сексуальних домагань на найкращих французьких кухнях, заявивши, що “відомий японський шеф-кухар”, ім'я котрого прямо не називають, “може бути звинувачений у зґвалтуванні”. Сам Taku Sekine заявив, що буде боротися, щоб очистити своє ім'я. На думку його родини, він впав у депресію після висунутих обвинувачень, а ЗМІ відіграли важливу роль у запламуванні його репу-

тації. Свого часу Taku Sekine навчався у знаменитих французьких шеф-кухарів Alain Ducasse (1956) та Hélène Darroze (1967), працював у культовому паризькому закладі «Clown Bar» та в ресторані готелю «Plaza Ath en e». Його власний ресторан «Dersou» за версією гїда «Fooding» був визнаний найкращим у Франції в 2016 році. У 2019 році він відкрив ресторан азійської кухні «Cheval d'Or». У нього залишилася партнерка Sarah Berger та дворічний син [30].

У лютому 2021 року відомий французький шеф-кухар Marcel Keff покінчив з життям. Трагедія сталася у його власному ресторані «La Lorraine». Ще у 2017 році він відійшов від справ і передав управління сімейним рестораном, розташованим у муніципалітеті Zoufftgen (департамент Moselle) синові Lucien Keff. У 2020 році заклад втратив мішленівську зірку, яку Marcel Keff здобув у 2006 році. Marcel Keff народився 28 липня 1957 року в Montenach. У 1978 році одружився з Christine Schmidt. У пари було двоє дітей – Anne та Lucien. Marcel Keff походив з родини рестораторів. Його батьки Joseph та Suzanne Keff були фермерами та працівниками на заводі. Вони відкрили ресторан «La Klaus» у муніципалітеті Montenach (департамент Moselle) у 1969 році. Тому сам Marcel зростав на кухні і вирішив піти стопами батьків. У 1980 році він разом з дружиною Christine викупив невелику сільську корчму у Zoufftgen, яка спеціалізувалася на місцевих продуктах, шинці, смаженій картоплі. Крок за кроком подружжя розбудувало заклад, який стане одним із найкращих у регіоні. У меню пропонували місцеві страви. Його репутація швидко зростала. Син Lucien вдосконалював власну майстерність у таких метрів як Marc Veurat (1950) та Alain Ducasse. Коли ж він приєднався до батька, ресторан збагатився ще одним справжнім талантом. ЗМІ додають, що Lucien нещодавно сказав батькові, що хотів би “перегорнути сторінку, рухатися далі” [23; 26].

Перфекціонізм, надмірні очікування, стрес і розчарування – саме за цими словами ховаються причини, які спонукали шеф-кухарів до суїциду. Вони часто стають жертвами власної майстерності. Багато з них вирішили покінчити з життям через причини, пов'язані з професією, яка постійно піддає їх випробуванням – поміж потребою винаходити нові страви, бажанням не розчарувати клієнта,

завжди пропонувати бездоганне обслуговування та особистим життям [11]. Самогубство є глибоко особистим вчинком. Ті, хто вивчає суїциди, кажуть, що причини, через які люди вирішують вбити себе, є багатоаспектними, і вони застерігають інших не шукати легких пояснень – їх немає [33].

Somya Abubucker пропонує вдосконалювати догляд за пацієнтами з суїцидальними думками, виявляти причини, фактори ризику та механізми захисту. Першочергові завдання полягають у покращенні інструментів скринінгу, розробці алгоритмів прогнозування ризику та визначенні біомаркерів [1]. У переважній більшості випадків суїцидальна поведінка виникає в контексті психічних розладів, найбільш важливим з яких є депресія. Удосконалення лікування депресії, обмеження доступу до летальних засобів, уникнення ефекту Вертера (імітації самогубства) є центральними аспектами програм профілактики суїцидів [17].

Висновки. Шеф-кухари, про котрих йшла мова у дослідженні, працювали у найкращих ресторанах США, Канади, Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії та Австралії. Вони зробили значний внесок у розвиток світової гастрономії, їхні заклади були перетворені у культові локації, відзначені зірками від «Michelin» та оцінками від «Gault & Millau», котрі функціонували подекуди кілька десятиліть і де пропонували найвишуканіші страви.

Причинами їхніх суїцидів були депресія, емоційне виснаження та вигорання, економічна криза, падіння прибутків та зниження рейтингів, втрата коханої / близької людини, вплив реаліті-шоу, постійний тиск, ненормований робочий графік, невинуваті обвинування.

3-поміж способів самогубства, це, зокрема, повішення, використання вогнепальної зброї, утоплення та удушення, передозування лікарськими й наркотичними засобами. Мотиви вчинків декого з них так і залишилися загадкою, оскільки не було виявлено навіть передсмертних записок.

Серед першочергових завдань з профілактики самогубств слід збільшити число спеціалізованих програм з надання психіатричної допомоги, обмежити доступ до зброї та посилити контроль для виявлення повідомлень / інформації про те, що особа демонструє суїцидальні наміри.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Abubucker S. Reflections on the Spade and Bourdain Suicides. *The American Journal of Psychiatry. Residents' Journal*. Vol. 13, Is. 9. 2018. pp. 9–10. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp-rj.2018.130904>.
2. Beniamino Nespore morto: lo chef del ristorante 'Al Mercato' di Milano aveva 34 anni. URL: <https://www.ilfattoquotidiano.it/2016/11/28/beniamino-nespore-morto-lo-chef-del-ristorante-al-mercato-di-milano-aveva-34-anni/3223256/>
3. Benítez Camacho  . Implicaciones bioéticas en el «efecto de contagio» del suicidio. *Medicina Y  tica: Revista internacional de bioética, deontología y  tica médica*. Vol. 33 (1). 2022. pp. 163–184. <https://doi.org/10.36105/mye.2022v33n1.04>.
4. Bilefsky D., Severson K. Benoît Violier's Death Shines Light on High-Pressure Restaurant World. URL: <https://www.nytimes.com/2016/02/02/world/europe/benoit-violier-chef-dies.html>.

5. Bloisi W., Hoel H. Abusive work practices and bullying among chefs: A review of the literature. *International Journal of Hospitality Management*. 27. 4. 2008. pp. 649–656. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2007.09.001>.
6. Bonilli S. La bella e tragica storia di Franco e Silvana Colombani e della Locanda del Sole di Maleo. URL: https://www.varie.eu/siti/sitopaperogiallo/la_bella_e_tragica_storia_di_franco_e_silvana_colombani_e_della_locanda_del_sole_di_maleo.html.
7. Chapman A. 'Another gone too soon': My Kitchen Rules judge Colin Fassnidge pays tribute as another chef dies in tragic circumstances – just days after Russell Crowe's personal chef took his own life. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-6694257/My-Kitchen-Rules-judge-Colin-Fassnidge-pays-tribute-chef-dies-tragic-circumstances.html>.
8. Chef Justin Bull (46) took his life in his restaurant. URL: [http://mydeathspace.com/article/2019/02/21/Chef_Justin_Bull_\(46\)_took_his_life_in_his_restaurant](http://mydeathspace.com/article/2019/02/21/Chef_Justin_Bull_(46)_took_his_life_in_his_restaurant).
9. Chef who trained with Jamie Oliver found hanging from a tree just a few miles from Fifteen Restaurant. URL: <https://www.standard.co.uk/hp/front/chef-who-trained-with-jamie-oliver-found-hanging-from-a-tree-just-a-few-miles-from-fifteen-restaurant-7242460.html>.
10. Crane E. Asia Argento says she 'had no idea' Anthony Bourdain had an 'obsession' with suicide as she posts 'heart-wrenching' story that lists the 19 TIMES her late boyfriend publicly spoke about killing himself. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-5961147/Asia-Argento-says-no-idea-Anthony-Bourdain-obsession-suicide.html>.
11. Cutini P. Gli chef e il male oscuro, storia dei grandi cuochi che hanno scelto di togliersi la vita. URL: <https://www.rainews.it/archivio-rainews/articoli/Gli-chef-e-il-male-oscuro-storia-di-chi-ha-scelto-di-togliersi-la-vita-4dfa156b-118d-4025-a471-22b00630d114.html>.
12. Drayton J. Hudson & Halls: The food of love. Dunedin: Otago University Press, 2018. 304 p.
13. Drug overdose killed celebrity chef Anthony Sedlak: coroner. URL: <https://bc.ctvnews.ca/drug-overdose-killed-celebrity-chef-anthony-sedlak-coroner-1.871271>.
14. Duke A. 'MasterChef' runner-up Josh Marks loses 'battle of his life,' commits suicide. URL: <https://edition.cnn.com/2013/10/13/showbiz/masterchef-joshua-marks-suicide/index.html>.
15. È morto lo chef Luciano Zazzeri titolare de La Pineta di Marina di Bibbona. URL: <https://www.italiaatavola.net/professionni/cuochi/2019/3/18/morto-chef-luciano-zazzeri-titolare-pineta-marina-bibbona/59848/>
16. Gordon Ramsay, reality TV and the suicide of chef Joseph Cerniglia. URL: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2010/sep/30/gordon-ramsay-chef-suicide-joseph-cerniglia>.
17. Hegerl U. Prevention of suicidal behavior. *Dialogues in Clinical Neuroscience*. 18 (2). 2016. pp. 183–190. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2016.18.2/uhegerl>.
18. Hill P. Charity event in memory of popular young chef Carl Abrams. URL: <https://www.somersetcountygazette.co.uk/news/16214201.charity-event-memory-popular-young-chef-carl-abrams/>
19. Jeremy Strode (53) took his own life. URL: [http://www.mydeathspace.com/article/2017/07/18/Jeremy_Strode_\(53\)_took_his_own_life](http://www.mydeathspace.com/article/2017/07/18/Jeremy_Strode_(53)_took_his_own_life).
20. Kat Kinsman. URL: <https://www.foodandwine.com/author/kat-kinsman>.
21. Koirala K. The Tragic 2011 Death Of Jamie's Kitchen Star Kevin Boyle. URL: <https://www.mashed.com/1154961/the-tragic-2011-death-of-jamies-kitchen-star-kevin-boyle/>
22. Le chef varois Max Callegari a choisi de tirer sa révérence. URL: <https://www.pressreader.com/france/var-matin-brignoles-le-luc-saint-maximin/20200703/283051236724519>.
23. Lhuillier C. Ancien chef étoilé de La Lorraine à Zoufftgen, Marcel Keff est mort. URL: <https://www.francebleu.fr/infos/societe/ancien-chef-etoile-de-la-lorraine-a-zoufftgen-marcel-keff-est-mort-1614091498>.
24. Marill A. Un an après sa disparition, les barons de la gastronomie rendent hommage au chef arcois, Max Callegari. URL: <https://www.monacomatin.mc/vie-locale/un-an-apres-sa-disparition-les-barons-de-la-gastronomie-rendent-hommage-au-chef-arcois-max-callegari-721682>.
25. Morris K. The life and death of Homaro Cantu, the genius chef who wanted to change the world. URL: <https://www.theguardian.com/news/2018/apr/06/homaro-cantu-moto-chef-change-the-world>.
26. Moselle: l'ancien chef étoilé Marcel Keff a mis fin à ses jours. URL: <https://www.leparisien.fr/societe/moselle-lancien-chef-etoile-marcel-keff-a-mis-fin-a-ses-jours-24-02-2021-MQ7XID664ZFB5PWGGLEQK3XU4Q.php>.
27. Mura G. Oggi i funerali di Colombani grande principe del gusto. URL: <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1996/05/30/oggi-funerali-di-colombani-grande-principe-del.html>.
28. Nurra G. Gli affari vanno male, chef si uccide. URL: <https://www.lanuovasardegna.it/regione/2014/04/05/news/gli-affari-vanno-male-chef-si-uccide-1.8990850>.
29. O'Rourke J. The Tragic Death of 'Kitchen Nightmares' Star Berated By Gordon Ramsay. URL: <https://talentrecap.com/the-tragic-death-of-kitchen-nightmares-star-berated-by-gordon-ramsay/>
30. Onishi N. Paris Chef Commits Suicide After Assault Allegations, Family Says. URL: <https://www.nytimes.com/2020/09/30/world/europe/chef-Taku-Sekine.html>.
31. Reynolds E. Hell's kitchen: Brutal shifts, intense pressure and isolation driving Aussie chefs to suicide. URL: <https://www.news.com.au/finance/work/at-work/hells-kitchen-brutal-shifts-intense-pressure-and-isolation-driving-aussie-chefs-to-suicide/news-story/ad7b4c3786562ca59980204686370c62>.
32. Richters J. E. Anthony Bourdain's long-burning suicidal wick – in his own words. URL: https://www.researchgate.net/publication/350453356_Anthony_Bourdain's_long-burning_suicidal_wick-in_his_own_words/link/6060e7b2a6fdccbfea13e4ad/download.

33. Robbins L. Restaurants Were His Life. URL: <https://www.nytimes.com/2013/08/25/nyregion/restaurants-were-his-life.html>.
34. Sinyor M., Tran U. S., Garcia D., Till B., Voracek M., Niederkrotenthaler T. Suicide mortality in the United States following the suicides of Kate Spade and Anthony Bourdain. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*. 55 (6). 2021. pp. 613–619. <https://doi.org/10.1177/0004867420976844>.
35. Steinberger M. Michelin and the Deaths of Two French Chefs. URL: <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/michelin-and-the-deaths-of-two-french-chefs>.
36. Sugg M. M., Michael K. D., Stevens S. E., Filbin R., Weiser J., Runkle J. D. Crisis text patterns in youth following the release of 13 Reasons Why Season 2 and celebrity suicides: A case study of summer 2018. *Preventive Medicine Reports*. 16. 2019. 100999. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2019.100999>. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6849446/pdf/main.pdf>.
37. Turecki G., Brent D. A., Gunnell D., O'Connor R. C., Oquendo M. A., Pirkis J., Stanley B. H. Suicide and suicide risk. *Nature Reviews Disease Primers*. 5 (1). 2019. 74. <https://doi.org/10.1038/s41572-019-0121-0>.
38. Turrini D. Chef suicidi, il “male di vivere” della professione. URL: <https://www.ilfattoquotidiano.it/2016/11/30/chef-suicidi-il-male-di-vivere-della-professione/3228049/>
39. TV chef Anthony Sedlak’s death blamed on suicidal overdose. URL: <https://www.cbc.ca/news/canada/british-columbia/tv-chef-anthony-sedlak-s-death-blamed-on-suicidal-overdose-1.1359070>.
40. White N., Moore C. Wife of chef-to-the-stars Justin Bull claims her husband didn’t kill himself ‘intentionally’ at his Sydney cafe – as James Packer flies in for the funeral. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-6689691/Wife-celebrity-chef-Justin-Bull-posts-emotional-farewell-tribute-him.html>.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2023

Стаття рекомендована до друку 30.10.2023

Oksana Nykyha, Doctor of Philosophy (Tourism), Lecturer of Tourism Department, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture, 11, Kostyushka Str., Lviv, Ukraine, 79007, e-mail: nykyha1993@gmail.com, Contact phone number: +38-097-952-14-03, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3492-7475>

Olha Romanchuk, Doctor of Science in Pedagogy, Professor, Head of the Department of Ukrainian and Foreign Languages, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture, 11, Kostyushka Str., Lviv, Ukraine, 79007, e-mail: olgabrvska@gmail.com, Contact phone number: +38-067-967-65-51, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8215-9741>, Scopus Author ID: 57188569190

Rostyslav Koval, PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian and Foreign Languages Department, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture, 11, Kostyushka Str., Lviv, Ukraine, 79007, e-mail: kovalrostyslav@gmail.com, Contact phone number: +38-067-940-93-25, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9284-7505>, Scopus ID: 57209249017

Myroslava Danylevych, Doctor of Science in Pedagogy, Professor, Acting Head of the Department of Tourism, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture, 11, Kostyushka Str., Lviv, Ukraine, 79007, e-mail: mdanylevych@ukr.net, Contact phone number: +38-067-673-96-67, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-392X>, Scopus ID: 5670732800

Yuliia Kalymon, PhD in Philology, Associate Professor, Ukrainian and Foreign Languages Department, Lviv Ivan Bobersky State University of Physical Culture, 11, Kostyushka Str., Lviv, Ukraine, 79007, e-mail: kalymon.yulia@gmail.com, Contact phone number: +38-097-960-90-40, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0062-2382>, Scopus ID: 57804495100

SUICIDES OF FAMOUS CHEFS OF TODAY: STORIES AND REASONS

Suicide and suicidal behavior are one of the key issues for public policy and health care. Well-known American psychiatrist Somya Abubucker states that according to the WHO, a death by suicide occurs every 40 seconds in the world and “there are indications that for every adult person who died by suicide, there could be more than twenty others who attempted to commit it”. Restaurants remain a highly stressful environment, with the chef profession ranking among the top 10 most nerve-racking jobs in the world. The aim of the article is to present the life story and professional activity of the world’s most famous chefs and restaurateurs who committed suicide over the past 30 years, as well as the analysis of the probable reasons for their actions. To achieve the declared goal, the following research methods were used: historical, descriptive, comparative, systematization and generalization. The chefs in question used to work in the best restaurants in the United States, Canada, France, Italy, Switzerland, Great Britain and Australia. They made a significant contribution to the development of world gastronomy, their establishments have been transformed into truly cult locations, awarded stars from «Michelin» and evaluations from «Gault & Millau», which have been operating for several decades and offering the most exquisite dishes. It was established that the reasons for their suicides were mostly depression, emotional exhaustion and burnout, economic crisis, a drop in profits and lower ratings, loss of a loved one / close person, influence of reality shows, constant pressure, irregular work schedule, unjustified accusations. It was found that among the methods of

suicide, it is, in particular, hanging, use of firearms, drowning and suffocation, medicine and drug overdose. The motives of the actions of some of them remained a mystery, since not even suicide notes were found. Priorities for suicide prevention include increasing specialized mental health programs, restricting access to weapons, and strengthening surveillance to detect signals / reports / information that a person is exhibiting suicidal intent. The obtained results make it possible to supplement and expand specialized training courses in higher education institutions of Ukraine, where personnel are trained for the field of tourism, hotel and restaurant industry, as well as medicine (in particular, psychology, psychiatry, addictionology and rehabilitation).

Keywords: *chef, suicide, suicidal behavior, restaurant, gastronomy, tourism.*

REFERENCES

1. Abubucker, S. (2018). Reflections on the Spade and Bourdain Suicides. *The American Journal of Psychiatry. Residents' Journal*. Vol. 13, Is. 9. pp. 9–10. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp-rj.2018.130904>.
2. Beniamino Nespor morto: lo chef del ristorante 'Al Mercato' di Milano aveva 34 anni. URL: <https://www.ilfattoquotidiano.it/2016/11/28/beniamino-nespor-morto-lo-chef-del-ristorante-al-mercato-di-milano-aveva-34-anni/3223256/>
3. Benítez Camacho, É. (2022). Implicaciones bioéticas en el «efecto de contagio» del suicidio. *Medicina Y Ética: Revista internacional de bioética, deontología y ética médica*. Vol. 33 (1). pp. 163–184. <https://doi.org/10.36105/mye.2022v33n1.04>.
4. Bilefsky, D., Severson, K. Benoît Violier's Death Shines Light on High-Pressure Restaurant World. URL: <https://www.nytimes.com/2016/02/02/world/europe/benoit-violier-chef-dies.html>.
5. Bloisi, W., Hoel, H. (2008). Abusive work practices and bullying among chefs: A review of the literature. *International Journal of Hospitality Management*. 27. 4. pp. 649–656. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2007.09.001>.
6. Bonilli, S. La bella e tragica storia di Franco e Silvana Colombani e della Locanda del Sole di Maleo. URL: https://www.varie.eu/siti/sitopaperogiallo/la_bella_e_tragica_storia_di_franco_e_silvana_colombani_e_della_locanda_del_sole_di_maleo.html.
7. Chapman, A. 'Another gone too soon': My Kitchen Rules judge Colin Fassnidge pays tribute as another chef dies in tragic circumstances – just days after Russell Crowe's personal chef took his own life. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-6694257/My-Kitchen-Rules-judge-Colin-Fassnidge-pays-tribute-chef-dies-tragic-circumstances.html>.
8. Chef Justin Bull (46) took his life in his restaurant. URL: [http://mydeathspace.com/article/2019/02/21/Chef_Justin_Bull_\(46\)_took_his_life_in_his_restaurant](http://mydeathspace.com/article/2019/02/21/Chef_Justin_Bull_(46)_took_his_life_in_his_restaurant).
9. Chef who trained with Jamie Oliver found hanging from a tree just a few miles from Fifteen Restaurant. URL: <https://www.standard.co.uk/hp/front/chef-who-trained-with-jamie-oliver-found-hanging-from-a-tree-just-a-few-miles-from-fifteen-restaurant-7242460.html>.
10. Crane, E. Asia Argento says she 'had no idea' Anthony Bourdain had an 'obsession' with suicide as she posts 'heart-wrenching' story that lists the 19 TIMES her late boyfriend publicly spoke about killing himself. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-5961147/Asia-Argento-says-no-idea-Anthony-Bourdain-obsession-suicide.html>.
11. Cutini, P. Gli chef e il male oscuro, storia dei grandi cuochi che hanno scelto di togliersi la vita. URL: <https://www.rainews.it/archivio-rainews/articoli/Gli-chef-e-il-male-oscuro-storia-di-chi-ha-scelto-di-togliersi-la-vita-4dfa156b-118d-4025-a471-22b00630d114.html>.
12. Drayton, J. (2018). *Hudson & Halls: The food of love*. Dunedin: Otago University Press. 304 p.
13. Drug overdose killed celebrity chef Anthony Sedlak: coroner. URL: <https://bc.ctvnews.ca/drug-overdose-killed-celebrity-chef-anthony-sedlak-coroner-1.871271>.
14. Duke, A. 'MasterChef' runner-up Josh Marks loses 'battle of his life,' commits suicide. URL: <https://edition.cnn.com/2013/10/13/showbiz/masterchef-joshua-marks-suicide/index.html>.
15. È morto lo chef Luciano Zazzeri titolare de La Pineta di Marina di Bibbona. URL: <https://www.italiaatavola.net/professionii/cuochi/2019/3/18/morto-chef-luciano-zazzeri-titolare-pineta-marina-bibbona/59848/>
16. Gordon Ramsay, reality TV and the suicide of chef Joseph Cerniglia. URL: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2010/sep/30/gordon-ramsay-chef-suicide-joseph-cerniglia>.
17. Hegerl, U. (2016). Prevention of suicidal behavior. *Dialogues in Clinical Neuroscience*. 18 (2). pp. 183–190. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2016.18.2/uhegerl>.
18. Hill, P. Charity event in memory of popular young chef Carl Abrams. URL: <https://www.somersetcountygazette.co.uk/news/16214201.charity-event-memory-popular-young-chef-carl-abrams/>
19. Jeremy Strode (53) took his own life. URL: [http://www.mydeathspace.com/article/2017/07/18/Jeremy_Strode_\(53\)_took_his_own_life](http://www.mydeathspace.com/article/2017/07/18/Jeremy_Strode_(53)_took_his_own_life).
20. Kat Kinsman. URL: <https://www.foodandwine.com/author/kat-kinsman>.
21. Koirala, K. The Tragic 2011 Death Of Jamie's Kitchen Star Kevin Boyle. URL: <https://www.mashed.com/1154961/the-tragic-2011-death-of-jamies-kitchen-star-kevin-boyle/>
22. Le chef varois Max Callegari a choisi de tirer sa révérence. URL: <https://www.pressreader.com/france/var-matin-brignoles-le-luc-saint-maximin/20200703/283051236724519>.
23. Lhuillier, C. Ancien chef étoilé de La Lorraine à Zoufftgen, Marcel Keff est mort. URL: <https://www.francebleu.fr/infos/societe/ancien-chef-etoile-de-la-lorraine-a-zoufftgen-marcel-keff-est-mort-1614091498>.

24. Marill, A. Un an après sa disparition, les barons de la gastronomie rendent hommage au chef arcois, Max Callegari. URL: <https://www.monacomatin.mc/vie-locale/un-an-apres-sa-disparition-les-barons-de-la-gastronomie-rendent-hommage-au-che-arcois-max-callegari-721682>.
25. Morris, K. The life and death of Homaro Cantu, the genius chef who wanted to change the world. URL: <https://www.theguardian.com/news/2018/apr/06/homaro-cantu-moto-chef-change-the-world>.
26. Moselle: l'ancien chef étoilé Marcel Keff a mis fin à ses jours. URL: <https://www.leparisien.fr/societe/moselle-lancien-chef-etoile-marcel-keff-a-mis-fin-a-ses-jours-24-02-2021-MQ7XID664ZFB5PWGGLQK3XU4Q.php>.
27. Mura, G. Oggi i funerali di Colombani grande principe del gusto. URL: <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1996/05/30/oggi-funerali-di-colombani-grande-principe-del.html>.
28. Nurra, G. Gli affari vanno male, chef si uccide. URL: <https://www.lanuovasardegna.it/regione/2014/04/05/news/gli-affari-vanno-male-chef-si-uccide-1.8990850>.
29. O'Rourke, J. The Tragic Death of 'Kitchen Nightmares' Star Berated By Gordon Ramsay. URL: <https://talentrecap.com/the-tragic-death-of-kitchen-nightmares-star-berated-by-gordon-ramsay/>
30. Onishi, N. Paris Chef Commits Suicide After Assault Allegations, Family Says. URL: <https://www.nytimes.com/2020/09/30/world/europe/chef-Taku-Sekine.html>.
31. Reynolds, E. Hell's kitchen: Brutal shifts, intense pressure and isolation driving Aussie chefs to suicide. URL: <https://www.news.com.au/finance/work/at-work/hells-kitchen-brutal-shifts-intense-pressure-and-isolation-driving-aussie-chefs-to-suicide/news-story/ad7b4c3786562ca59980204686370c62>.
32. Richters, J. E. Anthony Bourdain's long-burning suicidal wick – in his own words. URL: https://www.researchgate.net/publication/350453356_Anthony_Bourdain's_long-burning_suicidal_wick-in_his_own_words/link/6060e7b2a6fdccfea13e4ad/download.
33. Robbins, L. Restaurants Were His Life. URL: <https://www.nytimes.com/2013/08/25/nyregion/restaurants-were-his-life.html>.
34. Sinyor, M., Tran, U. S., Garcia, D., Till, B., Voracek, M., Niederkrotenthaler, T. (2021). Suicide mortality in the United States following the suicides of Kate Spade and Anthony Bourdain. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*. 55 (6). pp. 613–619. <https://doi.org/10.1177/0004867420976844>.
35. Steinberger, M. Michelin and the Deaths of Two French Chefs. URL: <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/michelin-and-the-deaths-of-two-french-chefs>.
36. Sugg, M. M., Michael, K. D., Stevens, S. E., Filbin, R., Weiser, J., Runkle, J. D. (2019). Crisis text patterns in youth following the release of 13 Reasons Why Season 2 and celebrity suicides: A case study of summer 2018. *Preventive Medicine Reports*. 16. 100999. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2019.100999>. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6849446/pdf/main.pdf>.
37. Turecki, G., Brent, D. A., Gunnell, D., O'Connor, R. C., Oquendo, M. A., Pirkis, J., Stanley, B. H. (2019). Suicide and suicide risk. *Nature Reviews Disease Primers*. 5 (1). 74. <https://doi.org/10.1038/s41572-019-0121-0>.
38. Turrini, D. Chef suicidi, il "male di vivere" della professione. URL: <https://www.ilfattoquotidiano.it/2016/11/30/chef-suicidi-il-male-di-vivere-della-professione/3228049/>
39. TV chef Anthony Sedlak's death blamed on suicidal overdose. URL: <https://www.cbc.ca/news/canada/british-columbia/tv-chef-anthony-sedlak-s-death-blamed-on-suicidal-overdose-1.1359070>.
40. White, N., Moore, C. Wife of chef-to-the-stars Justin Bull claims her husband didn't kill himself 'intentionally' at his Sydney cafe – as James Packer flies in for the funeral. URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-6689691/Wife-celebrity-chef-Justin-Bull-posts-emotional-farewell-tribute-him.html>.

The article was received by the editors 27.09.2023
The article is recommended for printing 30.10.2023

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-08

УДК 338.48: 640.4

ОЦІНКА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ

Ніколайчук Ольга Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент
кафедра технологій в ресторанному господарстві,
готельно-ресторанної справи та підприємництва
Донецький національний університет економіки та
торгівлі імені Михайла Туган-Барановського
50005, м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, 16
e-mail: nikolaichuk@donnuet.edu.ua
Контактний телефон: +38-096-456-17-50
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7197-4713>

У сучасних умовах розвиток вітчизняної готельно-ресторанної індустрії супроводжується значними проблемами, які спричинені пандемією COVID-19 та повномасштабною війною з російською федерацією, що обумовлює необхідність пошуку перспективних напрямів розвитку та розробку планів її відновлення у післявоєнний період. Предметом дослідження в статті є стратегія розвитку готельно-ресторанної індустрії України. Метою статті є оцінка стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України й обґрунтування на цій основі заходів щодо імплементації стратегії розвитку галузі в умовах повоєнного відновлення. Методи дослідження: діалектичний метод, загальнонаукові методи: аналіз, синтез, таксономічний аналіз, систематизація, узагальнення, (для проведення аналізу об'єкту дослідження), абстрактно-логічний метод (для формулювання висновків), графічні й табличні методи (для візуалізації результатів дослідження). Отримано такі результати: Запропоновано модель таксономічного аналізу стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії. Визначено таксономічні коефіцієнти стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України. Зафіксовано циклічність у розвитку готельно-ресторанної індустрії України. Особливо негативні зміни у галузі зафіксовані у 2022 р. внаслідок повномасштабної війни, що можна ідентифікувати як кризовий стан розвитку галузі. Висновки: проведене дослідження дозволило запропонувати стратегічні напрями розвитку готельно-ресторанної індустрії України у повоєнний період. Вищезазначені заходи дозволять реалізувати потрібні стратегічні зміни готельно-ресторанної індустрії, сприятимуть відбудові національної економіки та генерування додаткових фінансових потоків, що дозволить посилити вплив проектів відновлення галузі на соціально-економічний розвиток держави.

Ключові слова: стратегія розвитку, готельно-ресторанна індустрія, таксономічний аналіз, управлінські рішення, повоєнне відновлення.

Як цитувати: Ніколайчук О.А. Оцінка стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 74–83. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-08>

In cites: Nikolaichuk O. (2023) Evaluation of the development strategy of the hotel and restaurant industry of Ukraine. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 74–83. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-08> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвиток вітчизняної готельно-ресторанної індустрії супроводжується значними проблемами, які спричинені пандемією COVID-19 та повномасштабною війною з російською федерацією. Нині ключовим завданням для суб'єктів готельно-ресторанного бізнесу України є виживання, пошук перспективних напрямів розвитку, розробка планів відновлення у післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії присвячені праці багатьох відомих вітчизняних і закордонних вчених.

М. Олсен та А. Ропер [1] проводили дослідження стратегії в чотирьох основних сферах – стратегічне планування, конкуренція та конкурентні переваги, інтернаціоналізація та впровадження стратегії. Докторське дослідження С. Шмельцер [2], проведене в трьох рестораних фірми США, є емпіричним дослідженням реалізації стратегії в галузі гостинності. Подальші дослідження щодо реалізації стратегії в галузі були проведені Л. Хван і А. Локвуд [3], які вивчали заклади гостинності та туризму, щоб розкрити проблеми впровадження найкращих практик у сфері гостинності та туризму. Д. Гурсой та Н. Суонгер [4] емпірично дослідили управлінські перспективи внутрішніх стратегічних факторів, які можуть вплинути на фінансові показники діяльності компаній у сфері гостинності та туризму.

У дослідженні Л. Д. Завідної [5] розглянуто теоретико-методологічні та практичні аспекти стратегій розвитку готельного підприємства, змодельовано процес управління стратегічним розвитком готельного підприємства. У статті О.В. Декалюк [6] узагальнено стратегії управління готельно-ресторанним підприємством, проаналізовано корпоративні стратегії та визначено ефективність їх реалізації на підприємствах індустрії гостинності. У статті Милько І.П. [7] розроблено концептуальні засади стратегії розвитку готельно-ресторанного комплексу України; запропоновано структуру стратегії розвитку готельно-ресторанного комплексу країни. У статті [8] використані основні стратегії розвитку підприємницької діяльності в готельному бізнесі за кордоном та в Україні. У статті [9] проаналізовані показники розвитку сфери послуг в умовах війни, запропоновано напрями стратегічного відновлення для готельно-ресторанних та туристичних підприємств.

Аналіз наукової літератури свідчить про різномановитість підходів щодо оцінки стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії. Віддаючи належне внеску дослідників у розбудову наукового питання оцінки розвитку готельно-ресторанної індустрії, слід зауважити, що у сучасний час спостерігається недостатність наукових досліджень щодо особливостей формування стратегії розвитку готель-

но-ресторанної індустрії в Україні в умовах повоєнного відновлення.

Мета статті. Метою дослідження є оцінка стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України й обґрунтування на цій основі заходів щодо імплементації стратегії розвитку галузі в умовах повоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Контент-аналіз наукової літератури дав змогу встановити відсутність загальноприйнятних методик оцінки стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії. В існуючих методиках пропонується різний склад показників та не містяться орієнтири інтегрального показника рівня стратегії розвитку, що ускладнює аналітичні та управлінські процедури. На основі аналізу літературних джерел, експертної оцінки та наявної інформаційної бази за даними Державної служби статистики України нами було запропоновано методичний підхід до оцінювання стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії за допомогою методу таксономічного аналізу, що здійснюється з метою ідентифікації передумов її формування [10]. З врахуванням індикаторів ключових напрямів, що мають вплив на стратегічні орієнтири розвитку готельно-ресторанної індустрії, нами запропоновано концептуальну дескриптивну модель таксономічного аналізу стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії, яка представлена на рис. 1.

Ключовими компонентами, що забезпечують ефективну стратегію розвитку готельно-ресторанної індустрії є структурна, масштабу виробничої діяльності, маркетингова, кадрова, інвестиційної привабливості та фінансової результативності. Перелік індикаторів для діагностики стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії за домінуючими напрямами наведений у табл. 1. Пропонований перелік компонентів є універсальним та може бути використаний для діагностики стратегії розвитку будь-якого виду економічної діяльності.

Для інтерпретації та аналізу отриманих результатів оцінювання на основі визначеного рівня стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії використано шкалу інтервалів інтегрального показника.

Залежно від кількісного значення інтегрального показника стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії запропоновано поділ на чотири зони, які відповідають різним станам розвитку галузі та для яких встановлено відповідні стратегії та управлінські рішення щодо їх реалізації: високий рівень розвитку (значення інтегрального показника 0,75-1,0) – стратегія зростання, яка передбачає рішення з акцентом на удосконалення та проактивні заходи; достатній рівень розвитку (значення інтегрального показника 0,5-0,74) – стратегія реструктуризації, згідно з якою необхідним є проведення

активних заходів за усіма складовими; задовільний рівень розвитку (значення інтегрального показника 0,25-0,49) – стратегія стабілізації з акцентом на адаптацію до змін зовнішнього середовища; кризовий рівень розвитку (значення інтегрального показника 0-0,24) – стратегія виживання, яка передбачає проведення антикризових змін, які стосуються необхідних заходів щодо протистояння дестабілюючим факторам розвитку різного виду.

Використовуючи запропоновану концептуальну дескриптивну модель таксономічного аналізу, нами було проаналізовано розвиток готельно-ресторанної індустрії України за 2013-2022 рр. та визначено таксономічні коефіцієнти стратегії розвитку. Вихідна інформація наведена у табл. 1.

У зв'язку з тим, що елементи матриці спостережень мають різні одиниці виміру, було проведено процедуру стандартизації, результати якої представлено

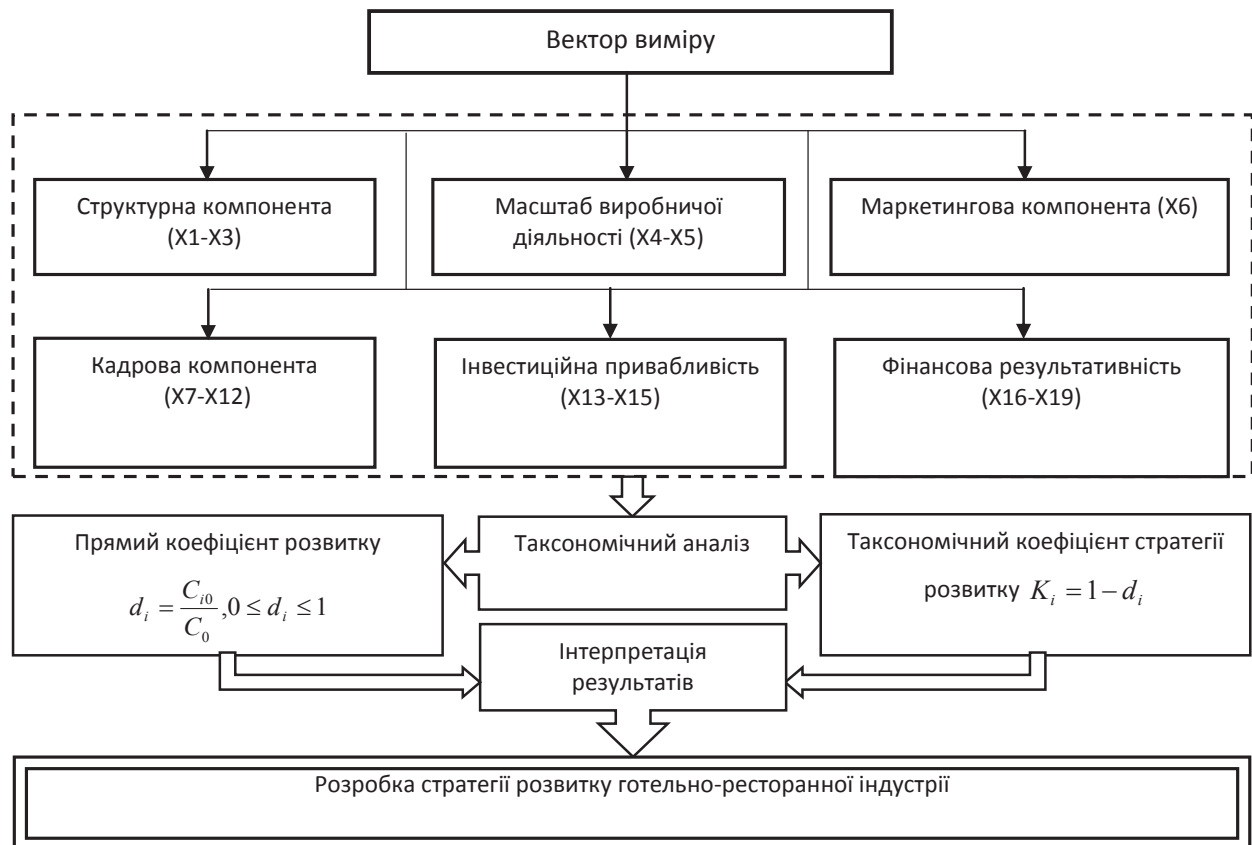

Рис. 1. Концептуальна дескриптивна модель таксономічного аналізу стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії
Джерело: побудовано автором

Fig. 1. Conceptual descriptive model of taxonomic analysis of hotel and restaurant industry development strategy
Source: constructed by the author

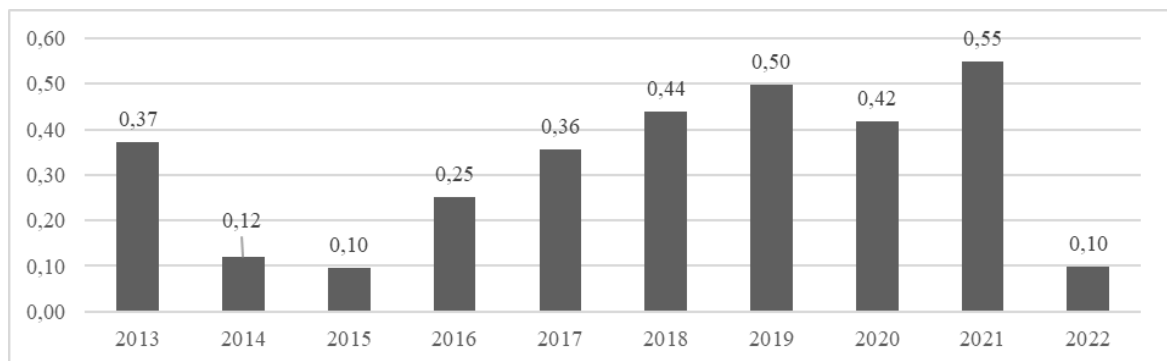

Рис. 2. Інтегральний показник стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України у 2013-2022 рр.
Джерело: побудовано автором

Fig. 2. Integral indicator of the development strategy of the hotel and restaurant industry of Ukraine in 2013-2022.
Source: constructed by the author

Таблиця 1

Table 1

Вихідні дані для розрахунку таксономічного показника стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України
Source data for calculating the taxonomic indicator of the development strategy of the hotel and restaurant industry of Ukraine

Рік	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14	X15	X16	X17	X18	X19
	Кількість суб'єктів господарювання, од.	Частка кількості суб'єктів за даним видом економічної діяльності у загальній кількості суб'єктів, %	Частка фізичних осіб-підприємців до загального показника суб'єктів господарювання в відповідному виді діяльності, %	Обсяг виробленої продукції (товарів, послуг) суб'єктів господарювання, тис. \$	Частка виробництва галузі у ВВП, %	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) суб'єктів господарювання, тис. \$	Кількість зайнятих працівників у суб'єктах господарювання, осіб	Продуктивність праці 1 зайнятого працівника, тис. \$	Витрати на персонал суб'єктів господарювання, тис. \$	Середньомісячна зарплата 1 зайнятого працівника у суб'єктах господарювання за даним видом економічної діяльності, \$	Співвідношення середньомісячної та мінімальної зарплати, коеф.	Коефіцієнт зіставлення темпів росту продуктивності праці та темпів росту зарплати (2013 рік – базовий)	Додана вартість за витратами виробництва суб'єктів господарювання, тис. \$	Частка доданої вартості у виручці, %	Капітальні інвестиції підприємств, тис. \$	Чистий прибуток (збиток) підприємств, тис. \$	Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств, %	Рівень рентабельності (збитковості) всієї діяльності підприємств, %	Частка підприємств, які одержали прибуток, до загальної кількості підприємств, %
2013	52077	3,0	80,6	2414728,8	1,32	3793627,8	267487	9,03	763989,8	238,01	1,66	1,00	874807,4	23,06	300203,928	-177245,7	-2,8	-6,8	58,4
2014	57553	3,0	86,3	1065359,7	1,06	1439378,0	213197	5,00	300001,1	117,26	1,52	1,12	356823,8	24,79	89419,0355	-421436,4	-25,8	-28,9	58,5
2015	58436	3,0	86,8	877207,7	0,96	1331012,3	195194	4,49	224778,9	95,96	1,72	1,23	294300,2	22,11	49270,7875	-314783,4	-17,3	-22,6	71,6
2016	57696	3,1	88,7	1041575,1	1,12	1469273,4	207863	5,01	217569,9	87,22	1,54	1,51	419021,7	28,52	58745,7031	-77464,4	-0,8	-6,5	71,4
2017	57578	3,2	87,3	1416340,6	1,26	1840795,6	224220	6,32	301828,3	112,18	0,93	1,48	571466,7	31,04	77561,1278	66672,2	7,8	5,0	69,3
2018	61761	3,4	87,8	1730940,9	1,32	2337921,9	269741	6,42	386658,3	119,45	0,99	1,42	645541,5	27,61	91975,9926	86428,7	8,6	5,8	71,1
2019	69689	3,6	88,7	2165131,9	1,40	3017950,5	281789	7,68	469452,8	138,83	0,86	1,46	720573,3	23,88	93552,8682	164558,3	10,1	9,3	70,5
2020	71748	3,6	89,3	1843435,1	1,22	2373039,7	247965	7,43	355923,5	119,61	0,71	1,64	665267,4	28,03	70026,4286	-157516,0	4,3	1,5	58,7
2021	69775	3,6	89,2	2900677,1	1,44	3973530,3	250489	11,58	440799,4	146,65	0,66	2,08	997356,1	25,10	100057,37	169489,7	0,3	-0,3	63,4
2022	57734	3,3	91,7	784839,6	0,54	1060594,0	179197	4,38	237463,0	110,43	0,61	1,05	294845,1	27,80	59494,9167	-245975,9	-6,0	-8,6	55,5

Джерело: складено автором за даними [11]
Source: compiled by the author based on data [11]

Таблиця 2

Table 2

Матриця стандартизованих показників

Matrix of standardized indicators

	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14	X15	X16	X17	X18	X19
2013	-1,40	-0,95	-2,42	1,11	0,57	1,48	0,97	1,00	2,40	2,59	1,22	-1,24	1,20	-1,11	2,77	-0,42	-0,06	-0,13	-0,98
2014	-0,58	-1,13	-0,46	-0,78	-0,40	-0,80	-0,59	-0,76	-0,43	-0,27	0,90	-0,86	-0,94	-0,50	-0,13	-1,60	-2,03	-1,91	-0,97
2015	-0,45	-1,20	-0,29	-1,05	-0,76	-0,90	-1,11	-0,98	-0,88	-0,77	1,36	-0,51	-1,19	-1,44	-0,68	-1,08	-1,30	-1,40	1,03
2016	-0,56	-0,69	0,36	-0,82	-0,18	-0,77	-0,74	-0,75	-0,93	-0,98	0,95	0,36	-0,68	0,82	-0,55	0,06	0,11	-0,11	1,00
2017	-0,58	-0,32	-0,12	-0,29	0,37	-0,41	-0,27	-0,18	-0,41	-0,39	-0,43	0,26	-0,05	1,72	-0,30	0,76	0,85	0,82	0,68
2018	0,05	0,32	0,06	0,15	0,59	0,07	1,04	-0,14	0,10	-0,22	-0,29	0,05	0,25	0,50	-0,10	0,86	0,93	0,89	0,95
2019	1,25	1,21	0,36	0,76	0,90	0,73	1,38	0,42	0,61	0,24	-0,59	0,18	0,56	-0,82	-0,08	1,23	1,06	1,17	0,86
2020	1,55	1,39	0,57	0,31	0,22	0,11	0,41	0,31	-0,08	-0,21	-0,93	0,74	0,33	0,65	-0,40	-0,32	0,55	0,54	-0,93
2021	1,26	1,13	0,54	1,79	1,03	1,65	0,48	2,12	0,43	0,43	-1,05	2,12	1,70	-0,39	0,01	1,26	0,21	0,39	-0,22
2022	-0,55	0,23	1,40	-1,18	-2,34	-1,16	-1,57	-1,03	-0,81	-0,43	-1,16	-1,10	-1,19	0,57	-0,54	-0,75	-0,33	-0,27	-1,43
Еталон (Z0) (стимулятор – max; стимулятор – min)	1,55	1,39	1,40	1,79	1,03	1,65	1,38	2,12	2,40	2,59	1,36	2,12	1,70	1,72	2,77	1,26	1,06	1,17	1,03

Джерело: розраховано автором за даними [11]
Source: calculated by the author based on data [11]

в табл. 2. Це дозволило визначити вектор-еталон: для факторів-стимуляторів – максимальне значення стандартизованого показника; для дестимуляторів – мінімальне значення. За обраними показниками-детермінантами стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії всі чинники є стимуляторами.

За отриманими даними еталонних значень ключових індикаторів стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії за 2013 – 2022 рр. визначено відстані між показником і еталоном (Ci0).

На наступному етапі розраховано таксономічні коефіцієнти стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України (Ki) за представленим алгоритмом (рис.1). Результати розрахунків наведено в табл. 3.

Динаміка інтегральних показників стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України у 2013-2022 рр. наведено на рис. 2.

Аналіз інтегрального показника стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України у 2013-2022 рр. свідчить про нерівномірний стан розвитку галузі. У 2013 році значення показника складає 0,37. Протягом 2014-2015 рр. показник знижувався, досягнувши мінімального значення за весь досліджуваний період у 2015 році 0,1. Ці тенденції пояснюються падінням туристичного потоку внаслідок анексії Криму, військових подій на Сході країни та складної соціально-економічної ситуації.

Починаючи з 2016 р. зафіксовано поступове зростання інтегрального показника стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України. У 2019 р. показник стратегії розвитку галузі досяг 0,5, що свідчить про достатній рівень розвитку. Однак у 2020 р. внаслідок пандемії та пов'язаних з нею карантинних обмежень у готельно-ресторанній індустрії України показник знизився до 0,42, що дає змогу інтерпретувати стан галузі як задовільний.

Найвище значення таксономічного показника за досліджуваний період спостерігалось у 2021 р. – 0,55, що свідчить про достатній рівень розвитку галузі. Але у 2022 р. через негативні зміни у галузі внаслідок повномасштабної війни показник скоротився до 0,1, що відповідає кризовому стану розвитку галузі. Тому необхідно розробити управлінські рішення щодо реалізації стратегії розвитку галузі на майбутній період, яка б дозволила нейтралізувати негативні явища зовнішнього середовища та подолати внутрішні проблеми суб'єктів господарювання готельно-ресторанної індустрії з акцентом на антикризові явища.

Питання щодо стратегічних напрямів розвитку готельно-ресторанної індустрії України у повоєнний період є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних вчених. Так, Бородіна О.А., Ляшенко В.І. [12] зазначають, що війна в Україні може стати тривалою, тому при розробці стратегії розвитку слід урахувувати мирні потреби та початкові заходи для підготовки повноцінної повоєнної розбудови, переважно заходи щодо перетворення економіки з сировинної моделі на виробничу, інноваційну, енергонеалежну [12].

Ряд дослідників (Романова [13], Кушнірук [14], Алексєєва [15], Моци А., Шевчук С., Серєда, Н. [16]) у планах післявоєнного відновлення готельно-ресторанної індустрії України пропонують враховувати досвід країн, які зазнали втрат внаслідок воєнних дій чи кризових ситуацій, наприклад, Хорватії, Кіпру, Грузії та інших країн.

У статті авторського колективу Моци А., Шевчук С., Серєди Н. розкриті перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні, які включають розвиток нетрадиційних туризму; впровадження державних та міжнародних програм підтримки суб'єктів туристичної діяльності, збільшення зацікавленості іноземних туристів

Таблиця 3

Визначення відстані між показником і еталоном

Table 3

Determination of the distance between the indicator and the standard

Рік	$\sum_{i=1}^m (Z_j - Z_{0j})^2$	Ci0	C0	di	Ki
2013	60,17	7,76	12,33	0,63	0,37
2014	117,84	10,86	12,33	0,88	0,12
2015	124,07	11,14	12,33	0,90	0,10
2016	85,28	9,23	12,33	0,75	0,25
2017	63,23	7,95	12,33	0,64	0,36
2018	47,99	6,93	12,33	0,56	0,44
2019	38,17	6,18	12,33	0,50	0,50
2020	51,37	7,17	12,33	0,58	0,42
2021	30,93	5,56	12,33	0,45	0,55
2022	123,33	11,11	12,33	0,90	0,10

Джерело: розраховано автором за даними [11]
Source: calculated by the author based on data [11]

до пам'ятних маршрутів та повоєнних символічних місць; використання нових методів продажу туристичних послуг тощо [16]. Носирев О. вказує на необхідність проведення дієвої маркетингової кампанії на зовнішніх ринках у повоєнний період [17]. Банєва І.О. та Величко О.В. пропонують такі напрями повоєнного відновлення готельно-ресторанної індустрії: реалізація державних та міжнародних програм та проектів; впровадження інновацій; удосконалення у роботі логістичних ланцюгів, заходи щодо здорового способу життя; роз-

виток бюджетних послуг [19]. Значну увагу щодо відновлення та розвитку готельно-ресторанної індустрії приділено у Проекті Плану відновлення України [19].

Враховуючи пропозиції вітчизняних науковців та з врахуванням Проекту Плану відновлення України [19], нами запропоновані управлінські рішення щодо імплементації стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України в умовах повоєнного відновлення за основними компонентами (табл. 4).

Таблиця 4

Заходи щодо імплементації стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України в умовах повоєнного відновлення

Table 4

Measures regarding the implementation of the strategy for the development of the hotel and restaurant industry of Ukraine in the conditions of post-war recovery

Компонента оцінки	Управлінські рішення	
	загальнодержавні	на рівні окремих суб'єктів господарювання
Структурна	Розробка Стратегії сфери туризму-2040 [19]; Удосконалення нормативно-правової бази [19]; Залучення міжнародних програм допомоги Україні після закінчення війни [19]; Заходи щодо підтримки: державні проекти щодо підтримки малого бізнесу; спрощення процедур організації та ведення бізнесу; інвестування у галузь, пільгове оподаткування, пільгове кредитування, консультування та супроводження бізнесу, розвиток інфраструктури підтримки малого підприємництва.	–
Масштаб виробничої діяльності	Маркетингові заходи щодо підтримки зацікавленості іноземних туристів до України, позиювання України як безпечної туристичної локації, популяризації вітчизняного туристичного продукту; Відновлення та модернізація туристичної інфраструктури, Підтримка туристичних територій та проектів на національному та регіональному рівні; Сприяння розвитку нетрадиційних видів туризму (в т.ч. воєнного);	Збільшення обсягів виробництва продукції (послуг) шляхом розширення асортименту продукції/послуг, диверсифікації цінової пропозиції, обслуговування різних категорій споживачів (в т.ч. інклюзивний туризм), розвиток бюджетних закладів, підвищення якості обслуговування на основі дотримання міжнародних стандартів обслуговування; Впровадження інновацій; Заходи щодо посиленої безпеки
Маркетингова	Заходи щодо стимулювання залучення суб'єктами господарювання новітніх технологій та інновацій, що забезпечують підвищення якості продукції (послуг)	Активні маркетингові заходи, застосування інтернет-маркетингу, використання нових каналів збуту продукції (послуг), залучення нових груп споживачів, підвищення конкурентоспроможності продукції (послуг)
Кадрова	Державна програма створення робочих місць; Організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів господарювання галузі	Заходи щодо підвищення кваліфікаційно-професійного рівня персоналу; Удосконалення мотиваційного механізму; Створення сприятливого психологічного клімату
Інвестиційна привабливість	Залучення іноземних програм з економічної допомоги Україні після завершення війни; Заходи щодо стимулювання інвестиційної діяльності суб'єктів (пільгове оподаткування, пільгове кредитування, консультування та супроводження бізнесу), сприяння розвитку державно-приватного партнерства, краундфандінгу; Сприяння грантовій діяльності	Заходи щодо зростання інвестицій у галузь шляхом співпраці з органами влади різних рівнів, міжнародних організацій та інших інвесторів з метою залучення різних видів інвестицій, залучення грантових коштів
Фінансова результативність	Заходи щодо забезпечення сталої фінансової готельно-ресторанної індустрії; Заходи щодо державної підтримки бізнесу, оптимізації податкового навантаження, надання пільгових кредитів та ін.	Створення ефективної системи антикризового управління; Заходи щодо оптимізації бізнес-процесів, зростання доходів, раціоналізації витрат, використання засад циркулярної економіки та сталого розвитку, заходи щодо збільшення фінансового результату діяльності

Джерело: побудовано автором

Source: constructed by the author

Висновки. Проведені дослідження довели нерівномірність розвитку готельно-ресторанної індустрії України протягом досліджуваного періоду. Особливо негативні зміни у галузі зафіксовані у 2022 р. внаслідок повномасштабної війни, що можна ідентифікувати як кризовий стан розвитку галузі.

Проведений контент-аналіз літератури дозволив запропонувати заходи щодо імплементації стратегії розвитку готельно-ресторанної індустрії України в умовах повоєнного відновлення. До загальнодержавних включено заходи щодо розробки Стратегії сфери туризму-2040, запровадження нормативно-правових документів, державної підтримки бізнесу, маркетингові заходи щодо популяризації вітчизняного туристичного продукту, підтримки та стимулювання інтересу до України у світі, відновлення та модернізації туристичної інфраструктури, сприяння розвитку нетрадиційних видів туризму, заходи щодо стимулювання залучення суб'єктами господарювання новітніх технологій та інновацій, впровадження державної програми створення робочих місць, заходи щодо організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, реалізація іноземних програм з економічної допомоги Україні після завершення війни, заходи щодо стимулювання інвестиційної діяльності суб'єктів, сприяння розвитку державно-приватного партнер-

ства, краундфандінгу, грантової діяльності, заходи щодо забезпечення сталої фінансової підтримки готельно-ресторанної індустрії тощо.

Потрібними управлінськими рішеннями на рівні окремих суб'єктів господарювання є: диверсифікації асортименту продукції/послуг та цінової пропозиції, удосконалення обслуговування різних категорій споживачів, розвиток бюджетних закладів, підвищення якості обслуговування, заходи щодо посиленої безпеки, використання інновацій, використання цифрових інструментів інтернет-маркетингу, використання нових каналів збуту продукції (товарів, послуг), залучення нових груп споживачів, підвищення кваліфікаційно-професійного рівня персоналу, удосконалення мотиваційного механізму, залучення різних видів інвестицій, оптимізація бізнес-процесів, використання засад циркулярної економіки та сталого розвитку, заходи щодо збільшення фінансового результату діяльності суб'єктів господарювання.

Вищезазначені заходи дозволять реалізувати потрібні стратегічні зміни готельно-ресторанної індустрії, сприятимуть відбудові національної економіки та генерування додаткових фінансових потоків, що дозволить посилити вплив проєктів відновлення галузі на соціально-економічний розвиток держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Olsen M.D., Roper A. Research in strategic management in the hospitality industry. *International Journal of Hospitality Management*, academia.edu. 1998.
2. Schmelzer C. A case study investigation of strategy implementation in three multi-unit restaurant firms. Doctoral dissertation, VA Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, VA. 1992.
3. Hwang L.J., Lockwood A. Understanding the challenges of implementing best practices in hospitality and tourism SMEs. *Benchmarking*. 2006. Vol. 13 № 3, P. 337-354.
4. Gursoy D., Swanger N. Performance-enhancing internal strategic factors and competencies: impacts on financial success. *International Journal of Hospitality Management*. 2007. Vol. 26 № 1, P. 213-227.
5. Завідна Л. Д. Готельний бізнес: стратегії розвитку: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2017. 600 с.
6. Декалюк О. В. Методичні підходи до стратегічного управління готельно-ресторанним бізнесом. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2017. № 2, Том 2, С. 261-264. URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/5553/1/27.pdf>
7. Милько І.П. Концептуальні засади розробки стратегії розвитку готельно-ресторанного комплексу України. *Економічний форум*. 2019, № 1(4). С. 90-97. <https://doi.org/10.36910/6765-2308-8559-2019-4-14>
8. Yakushev O., Kozlovska S, Sushko N., Podolian Y., Tykhonova I. Improvement of strategic management of the development of hotel and restaurant business enterprises. *Економіка і організація управління*. 2022. № 2 (46). С. 228-239. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2022.2.22>
9. Білоус С., Безручко Л., Лемега Н. Стратегічні напрями відновлення сфери послуг України у поствоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2022. №46. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-3>
10. Nikolaichuk O., Pryimak N., Nykyforov R., Romanykha O. Taxonomic analysis of strategic decisions for the development of the hotel and restaurant industry; Ivanova, N., Kozhukhova, T. (Eds.) *Econometric modeling of managerial decisions at the macro and micro levels*. Kharkiv: PC TECHNOLOGY CENTER. 2021. 200 p. doi: <https://doi.org/10.15587/978-617-7319-37-4.ch7> . (Scopus).
11. Сайт Державної служби статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 11.06.2021)
12. Бородіна О.А., Ляшенко В.І. Повоєнне відновлення економіки: світовий досвід та спроба його адаптації для України. *Вісник економічної науки України*. 2022. №1 (42). С. 121- 134. [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134).

13. Романова А. А. Управління розвитком туристичної сфери в умовах збройних конфліктів. *Modern Economics*. 2018. № 9. С. 93-104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2018_9_14.

14. Кушнірук В.С., Денищенко Л.В. Готельно-ресторанна індустрія: сучасний стан та перспективи розвитку. *Modern Economics*. 2023. № 38. С. 58–62.

15. Алексеева Я.В. Міжнародний досвід відбудови туристичного сектору після збройних конфліктів: можливості для України. Туризм в Україні: виклики та відновлення [Електронний ресурс]: Зб. матеріалів Міжнародного туристичного форуму, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ, 21–22 березня 2023 року. К. : КНЕУ, 2023. С 257-259.

16. Моца, А., Шевчук, С., & Середя, Н. Перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні. *Економіка та суспільство*. 2022. №41. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-31>

17. Носирев О. Повоєнне відновлення індустрії туризму та гостинності: стратегія та пріоритети. *Міжнародний історичний досвід повоєнної реконструкції економіки: уроки для України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27 квітня 2023 р. / оргком.: В. Небрат ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України» [та ін.]. Київ, 2023. С. 94. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/65269>.

18. Банева І.О., Величко О.В. Перспективи післявоєнного відновлення готельно-ресторанної галузі в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2022. №67. URL: http://www.market-inf.od.ua/journals/2022/67_2022/10.pdf

19. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Відновлення та розбудова інфраструктури». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/restoration-and-development-of-infrastructure.pdf>

Стаття надійшла до редакції 23.10.2023

Стаття рекомендована до друку 25.11.2023

Olha Nikolaichuk, Ph.D. (Economics), Associate Professor, Mykhailo Tuhan-Baranovskyi Donetsk National University of Economics and trade, Department of Technology in Restaurant Industry, Hotel and Restaurant Business and Entrepreneurship, Tramvaina str, 16, Kryvyi Rih, Ukraine, 50005, e-mail: nikolaichuk@donnuet.edu.ua, Contact phone number: +38-096-456-17-50, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7197-4713>

EVALUATION OF THE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE HOTEL AND RESTAURANT INDUSTRY OF UKRAINE

In modern conditions, the development of the domestic hotel and restaurant industry is accompanied by significant problems caused by the COVID-19 pandemic and the full-scale war with the Russian Federation, which necessitates the search for promising directions of development and the development of plans for its recovery in the post-war period. The subject of research in the article is the development strategy of the hotel and restaurant industry of Ukraine. The purpose of the article is assessment of the strategy for the development of the hotel and restaurant industry of Ukraine and its infrastructure on this basis of the approach to the implementation of the strategy for the development of galusia in the minds of military renewal. Research methods: dialectical method, fundamental scientific methods: analysis, synthesis, taxonomic analysis, systematization, formalization (for analysis of the research object), abstract-logical method (for formulating concepts), graphical and tabular methods (for analysis of the results of the investigation). The following results were obtained: A model of taxonomic analysis of the development strategy of the hotel and restaurant industry is proposed. The taxonomic coefficients of the development strategy of the hotel and restaurant industry of Ukraine have been determined. Cyclicity in the development of the hotel and restaurant industry of Ukraine has been recorded. Especially negative changes in the industry were recorded in 2022 as a result of a full-scale. Conclusions: the conducted research made it possible to propose strategic directions for the development of the hotel and restaurant industry of Ukraine in the post-war period. The above-mentioned measures will make it possible to implement the necessary strategic changes in the hotel and restaurant industry, will contribute to the reconstruction of the national economy and the generation of additional financial flows, which will make it possible to strengthen the impact of industry restoration projects on the socio-economic development of the state.

Keywords: *development strategy, hotel and restaurant industry, taxonomic analysis, management decisions, post-war recovery.*

REFERENCES

1. Olsen, M.D., Roper, A. (1998). Research in strategic management in the hospitality industry. *International Journal of Hospitality Management*, academia.edu

2. Schmelzer, C. (1992). A case study investigation of strategy implementation in three multi-unit restaurant firms. Doctoral dissertation, VA Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, VA.
3. Hwang, L.J., Lockwood, A. (2006). Understanding the challenges of implementing best practices in hospitality and tourism SMEs. *Benchmarking*, Vol. 13 (3), 337-354.
4. Gursoy, D., Swanger, N. (2007). Performance-enhancing internal strategic factors and competencies: impacts on financial success. *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 26 (1), 213-227.
5. Zavidna L. D. (2017). *Hotelnyi biznes: stratehii rozvytku* [Hotel business: development strategies]: monograph. Kiev: Kiev National Trade and Economics University.
6. Dekalyuk O.V. (2017). Metodichni pidkhody do stratehichnoho upravlinnia hotelno-restorannym biznesom [Methodical approach to strategic management of hotel and restaurant business]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of Khmelnytsky National University], 2 Available at: <http://elarkhnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/5553/1/27.pdf> (Accessed 11 December 2023).
7. Milko I.P. (2019). Kontseptualni zasady rozrobky stratehii rozvytku hotelno-restorannoho kompleksu Ukrainy [Conceptual bedding of the restaurant strategy for the development of the hotel and restaurant complex of Ukraine]. *Ekonomichniy forum* [Economic Forum], 1 (4), 90-97. Available at: <https://doi.org/10.36910/6765-2308-8559-2019-4-14> (Accessed 11 December 2023).
8. Yakushev, O., Kozlovska, S, Sushko, N., Podolian, Y., & Tykhonova, I. (2022). Improvement of strategic management of the development of hotel and restaurant business enterprises. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia* [Economics and management organization], 2 (46), 228-239. <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2022.2.22> (Accessed 11 December 2023).
9. Bilous, S., Bezruchko, L., & Lemeha, N. Stratehichni napriamy vidnovlennia sfery posluh Ukrainy u postvoiennyi period [Strategic directions of recovery of the service sector of Ukraine in the post-war period.] *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society]. 2022. No 46. Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-3> (Accessed 11 December 2023).
10. Nikolaichuk, O., Pryimak, N., Nykyforov, R., & Romanykha, O. (2021). Taxonomic analysis of strategic decisions for the development of the hotel and restaurant industry; Ivanova, N., Kozhukhova, T. (Eds.) (2021). *Econometric modeling of managerial decisions at the macro and micro levels*. Kharkiv: PC TECHNOLOGY CENTER. <https://doi.org/10.15587/978-617-7319-37-4.ch7>. (Scopus). (Accessed 11 December 2023).
11. Website of the State Statistics Service of Ukraine. Available at: <https://ukrstat.gov.ua> (Accessed 11 December 2023).
12. Borodina, O.A., Liashenko, V.I. (2022). Povoienne vidnovlennia ekonomiky: svitovi dosvid ta sprobа yoho adaptatsii dlia Ukrainy [Post-war economic recovery: world experience and an attempt to adapt it for Ukraine]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy* [Herald of economic science of Ukraine]. 1 (42), 121-134. Available at: DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134) (Accessed 11 December 2023).
13. Romanova, A. A. (2018). Upravlinnia rozvytkom turystychnoi sfery v umovakh zbroinykh konfliktiv [Management of the development of tourism in the conditions of armed conflicts]. *Modern Economics*, 9, 93-104. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2018_9_14 (Accessed 11 December 2023).
14. Kushniruk, V., Denyshchenko, L. (2023). Hotelno-restoranna industriia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Hotel and restaurant industry: current state and development prospects]. *Modern Economics*, 38, 58-62. [https://doi.org/10.31521/modecon.V38\(2023\)-09](https://doi.org/10.31521/modecon.V38(2023)-09). (Accessed 11 December 2023)
15. Alieksieieva, Ya.V. (2023). Mizhnarodnyi dosvid vidbudovy turystychnoho sektoru pislia zbroinykh konfliktiv: mozhlyvosti dlia Ukrainy [International experience of rebuilding the tourism sector after armed conflicts: opportunities for Ukraine]. *Proceedings of the Turyzm v Ukraini: vyklyky ta vidnovlennia: Zb. materialiv Mizhnarodnoho turystychnoho forumu, Kyivskiy natsionalnyi ekonomichniy universyteti imeni Vadyma Hetmana, m. Kyiv, 21-22 bereznia 2023 roku. K.: KNEU, 2023. 257-259.*
16. Motsa, A., Shevchuk, S., & Sereda, N. (2022). Perspektyvy pislivoiennoho vidnovlennia sfery turyzmu v Ukraini [Prospects of the post-war restoration of tourism in Ukraine]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society]. 41. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-31> (Accessed 11 December 2023).
17. Nosaliev, O. (2023). Povoienne vidnovlennia industrii turyzmu ta hostynnosti: stratehiia ta priorytety [Postwar Recovery of the Tourism and Hospitality Industry: Strategy and Priorities]. *Proceedings of the Mizhnarodnyi istorychnyi dosvid povoiennoi rekonstruktsii ekonomiky: uroky dlia Ukrainy, 27 kvitnia 2023 r. / orhkom.: V. Nebrat ; Derzh. ustanova «In-t ekonomiky ta prohnozuvannia NAN Ukrainy» [ta in.]. Kyiv, 2023. Available at: <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/65269>. (Accessed 11 December 2023).*
18. Banieva, I.O., Velychko, O.V. (2022). Perspektyvy pislivoiennoho vidnovlennia hotelno-restoranoi haluzi v Ukraini [Prospects of the post-war recovery of the hotel and restaurant industry in Ukraine]. *Infrastruktura rynku* [Market infrastructure]. 67. Available at: http://www.market-infr.od.ua/journals/2022/67_2022/10.pdf (Accessed 11 December 2023).
19. Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy. *Materialy robochoi hrupy «Vidnovlennia ta rozbudova infrastruktury»* [Project of the Recovery Plan of Ukraine. Materials of the working group "Restoration and development of infrastructure"]. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/restoration-and-development-of-infrastructure.pdf> (Accessed 11 December 2023)

The article was received by the editors 23.10.2023
The article is recommended for printing 25.11.2023

DOI: 10.26565/2310-9513-2023-18-09
УДК 338.48

СВІТОВИЙ РИНОК ДІЛОВОГО ТУРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Опанашук Юрій Якович

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри регіоналістики і туризму ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»,
просп. Берестейський (Перемоги), 54/1, м. Київ, Україна, 03057,
Заслужений працівник сфери послуг України,
Голова правління Асоціації готельних об'єднань та готелів міст України
e-mail: ukrhotelua@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5258-5907>

Сущенко Олена Анатоліївна

докт.екон.наук, професор
завідувачка кафедри туризму
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
61166, м. Харків, проспект Науки, 9-А
e-mail: helen.sushchenko@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2645-8015>
Scopus Author ID: 57189040452
ResearcherID: K-7350-2018

Важливу роль в розвитку світового міжнародного туризму відіграє діловий туризм, або корпоративний туризм, спрямований на задоволення потреб бізнес-подорожуючих та формування специфічних трендів розвитку глобальної туристичної індустрії. Дослідження проблем і перспектив розвитку світового ринку ділового туризму спрямовано на розуміння гравцями ринку його динаміки та прийняття ефективних стратегічних рішень для його майбутнього розвитку. Предметом дослідження в статті є теоретико-методичні та практичні аспекти розвитку світового ринку ділового туризму. Мета – полягає в аналізі сучасного стану та визначення тенденцій і перспектив розвитку світового ринку ділового туризму. Завдання: дослідження проблем та перспектив розвитку світового ринку ділового туризму. Використовуються загальнонаукові методи: системний аналіз – для визначення особливостей розвитку світового ринку ділового туризму, компаративний аналіз – в аналізі наявних підходів до визначення ділового туризму. Отримано такі результати: на основі проведеного аналізу динаміки змін основних показників світового ринку ділового туризму визначено основні проблемні аспекти та тенденції його розвитку. Висновки: бізнес-туризм є однією з найактуальніших галузей для розвитку туристичної дестинації, оскільки він може приносити значні надходження до місцевого бюджету. Процес розвитку бізнес-туризму вимагає попереднього планування та підготовки, включаючи будівництво або відновлення інфраструктури, що вимагає співпраці між підприємствами різних галузей.

Ключові слова: діловий туризм, світовий ринок, туристична дестинація, МІСЕ, бізнес-туристи.

Як цитувати: Опанашук Ю.Я., Сущенко О.А. Світовий ринок ділового туризму: проблеми та перспективи розвитку. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2023. № 18. С. 84–89. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-09>

In cites: Opanashchuk Yu., Sushchenko O. (2023). Global market of business tourism: development problems and prospects. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism*, (18), P. 84–89. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2023-18-09> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Туристична галузь є ключовим напрямком глобальної економіки, що в різні роки минулого десятиріччя формувала від 5 до 10% глобального валового продукту. Важливу роль в розвитку світового міжнародного туризму відіграє діловий туризм, також відомий як MICE (від англ. Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) або корпоративний туризм. Цей сегмент туризму спрямований на задоволення потреб бізнес-подорожуючих та відкриває нові можливості і формує специфічні тренди розвитку глобальної туристичної індустрії. Для багатьох країн діловий туризм є значущим джерелом прибутку - підприємці, бізнес-компанії та делегації витрачають значні кошти на готелі, ресторани, конференції, транспорт та інші послуги. Все це створює нові робочі місця і сприяє зростанню економіки, а з точки зору розвитку бізнесу діловий туризм сприяє створенню нових бізнес-зв'язків і розширенню ділових контактів. До того ж слід відзначити значний розвиток інфраструктури в регіонах з високим рівнем атрактивності для ділових туристів, активізацію трансферу знань і технологій через платформи міжнародних виставок, конференцій та семінарів. Достатньо важливим є позитивний вплив на імідж країни, а також подолання такого негативного чинника розвитку туристичної сфери як сезонність – діловий туризм часто відбувається поза туристичним сезоном, що допомагає рівномірніше розподілити навантаження на туристичну інфраструктуру та підтримує постійну зайнятість у готелях і ресторанах. Отже, дослідження проблем і перспектив розвитку світового ринку ділового туризму може допомогти компаніям та галузевим гравцям розуміти динаміку ринку та приймати ефективні стратегічні рішення для його майбутнього розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання та проблематика розвитку міжнародного ділового туризму є об'єктом наукового інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, компаративним дослідженням різних аспектів розвитку ділового туризму присвячено роботи Є. Музичка, В. Петренка [1], Н. Дехтяр [2] та ін. Аналіз сучасного стану та тенденцій розвитку ділового туризму в світі та в Україні проведено в дослідженнях С. Галасюк, Н. Мартинової [3], В. Сливенка та ін. [4], Н. Вирджил, Е. Попса [5], Кьонг-Джу Лі, Сан-Йонг Чой [6] та ін. Проте питання визначення специфіки та перспектив розвитку світового ринку ділового туризму потребують додаткової уваги та більш детального дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасного стану та визначення тенденцій і перспектив розвитку світового ринку ділового туризму.

Виклад основного матеріалу. Діловий туризм – це поїздки (відрядження) співробітників компанії і організацій з діловою метою, або організація

корпоративних заходів. Діловий туризм поєднує індустрію корпоративних подорожей та індустрію зустрічей (MICE). На відміну від масового туризму, рішення про відрядження, джерела та обсяги його фінансування, зазвичай, приймаються виходячи з ділової необхідності. Рішення часто приймають навіть не самі бізнес-туристи, які виконують свої професійні обов'язки поза звичним середовищем, а інші особи (керівник або власник компанії).

Бізнес-туризм вважається одним із основних сегментів ринку гостинності, що найбільш динамічно розвиваються. За даними Всесвітньої ради подорожей і туризму (World Travel and Tourism Council, WTTC) обсяг ділових поїздок (Business Travel & Tourism Spending) у 2019 р. у всьому світі склав біля 1,4 трлн доларів США, впавши до 661 млрд. у 2020 р. У 2021 р. обсяги витрат відновились до 697 млрд доларів США [7].

За прогнозами Глобальної асоціації ділового туризму (GBTA - Global Business Travel Association) глобальні витрати на ділові подорожі повністю повернуться до позначки 1,4 трлн доларів до середини 2026 р., досягнувши показника у 1,47 трильйона [8].

Діловий туризм, за винятком кризових років, показував поступове зростання у всьому світі, оскільки у більшості компаній і корпорацій, які використовують туризм як засіб тимблдингу, заохочення або для ділових зустрічей, витрати на діловий туризм є доволі значними.

Основні цілі ділових подорожей включають:

- проведення зустрічей і переговорів з партнерами;
- проведення зустрічей з керівництвом і колегами, представниками філій і дочірніх компаній;
- перевірка роботи представництв і філій;
- встановлення ділових контактів;
- відвідування професійних заходів (виставок і конференцій);
- навчання працівників;
- звернення до державних структур різних країн з метою отримання сертифікатів, ліцензій та дозволів.

Експерти, які працюють в туристичному бізнесі, стверджують, що близько чверті всіх поїздок відноситься до категорії ділового туризму. Таким чином, діловий туризм є одним із найприбутковіших напрямків світового туризму. Його частка в загальній кількості міжнародних поїздок становить 15% (рис. 1).

Експерти відзначають наступні тенденції розвитку вищевказаних компонентів MICE найближчим часом:

- зростання попиту на відвідування різноманітних галузевих виставок;
- зростання конгресного туризму, у той же час більш затребуваними будуть послуги з організації міні-виставок, презентацій, а також семінарів і тренінгів під час конференцій;

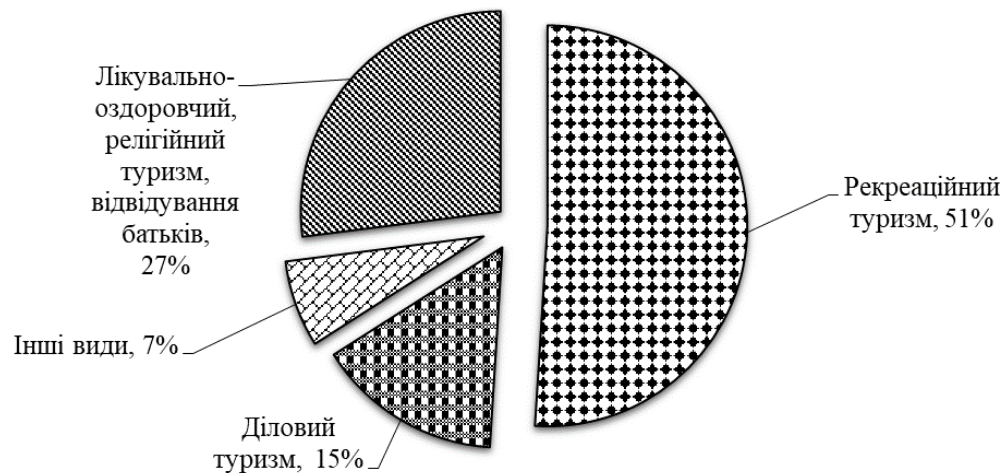

Рис. 1. Туристичні потоки за призначенням [7]
 Fig. 1. Tourist flows by destination [7]

– високі темпи розвитку інсентив-сектору – туризму;

– збереження тенденції до скорочення тривалості ділових заходів до 2-3 днів та середньої кількості учасників.

Перше місце на ринку ділового туризму посідають США, друге – Велика Британія, третє – Іспанія. До цього списку також увійшли Німеччина, Австралія, Франція та Італія [8]. Саме в цих країнах практично доведена до досконалості так звана «індустрія гостинності», є чудові конгрес-центри та готелі, розраховані на масштабні заходи. Тут оптимально збалансована ціна-якість, що не в останню чергу визначає вибір бізнесменів. Кращі місця для ділових поїздок: Відень, Париж, Сінгапур, Барселона, Берлін, Будапешт, Сеул, Прага.

Агенції ділових подорожей (BTA - Business Travel Agencies) організують ділові поїздки. Агентство ділового туризму (бізнес-агентство) - агентство, яке працює з корпоративними клієнтами з продажу авіаквитків на регулярні рейси, оформлення віз, бронювання та бронювання. По суті бізнес-агентство є постачальником послуг (сервіс-провайдером), посередником між постачальниками та корпоративними клієнтами.

В Україні також існує така організація - Асоціація ділового туризму України (BTA Ukraine) – некомерційне об'єднання підприємств України, діяльність яких пов'язана з діловим туризмом та індустрією зустрічей, а також, підприємств та юридичних осіб, зацікавлених у розвитку ділового туризму України. Асоціація організована у 2007 році.

BTA Ukraine:

– сприяє створенню в Україні потужної структури з організації ділових поїздок, зустрічей та конференц-послуг;

– сприяє просуванню України як туристичної країни на світовому ринку індустрії ділового туризму;

– проводить аналіз ринку ділового туризму в Україні;

– вивчає світовий досвід розвитку індустрії і застосовує цей досвід на території країни.

Стати членом Асоціації ділового туризму може будь-яка організація, зареєстрована в Україні або за її межами, яка займається діловим туризмом або готова сприяти розвитку даної індустрії в Україні. Членство в BTA Ukraine має свої переваги, а саме:

– професійне навчання шляхом стажувань та участь у міжнародних семінарах;

– забезпечення доступу до безпосередніх постачальників послуг в усьому світі;

– реклама та популяризація організації заходів на території України;

– рекламна підтримка учасників асоціації на території України і на світовому ринку туристичних послуг;

– лобювання інтересів учасників асоціації в органах державної влади та вплив на процеси в законодавчій сфері України;

– співпраця з дипломатичними і економічними місіями іноземних держав в Україні;

– співпраця із зарубіжними професійними об'єднаннями з метою налагодження економічних відносин між Україною та іншими країнами;

– сприяння залученню інвестицій для розвитку індустрії ділового туризму в Україні,

– юридична підтримка членів асоціації.

Діяльність Асоціації ділового туризму цілком спрямована на покращення іміджу країни на світовому туристичному ринку.

В індустрії міжнародного ділового туризму в останні роки спостерігається високий ступінь глобалізації та концентрації бізнесу. Незважаючи на те, що практично в кожній великій країні є чимало компаній, які працюють у сфері ділових поїздок і корпоративних заходів (BTA), беззаперечних лідерів у Європі, Азії та Америці лише п'ять (основні

регіони для розвитку світового бізнес туризму). До п'ятірки професійних агентств ділового туризму увійшли American Express, Carlson Wagonlit Travel, Kuoni Group, Hogg Robinson Group і BCD Holdings. Кожна з цих компаній має свою історію та розвиває різні напрямки діяльності у сфері ділового туризму. Для них характерні багатомільярдні обороти, глобальна філіальна мережа, географія діяльності, що охоплює кілька десятків країн, і особлива філософія цих країн. Порівняльна характеристика найбільших професійних агентств ділового туризму Європи, Азії та Америки представлена в табл. 1.

Клієнтами агентств ділового туризму є приватні та державні компанії і організації, працівники яких – консультанти, юристи, аудиторі та ін., – мають необхідність у відрядженнях, а також частина тих приватних компаній, яка активно займається MICE.

Найпоширеніший спосіб сегментації ринку міжнародних зустрічей - за типом ініціатора зустрічі. За цим критерієм виділяють ринок корпоративних зустрічей і ринок зустрічей міжнародних асоціацій. Кожен із сегментів ринку міжнародних зустрічей має свої особливості, які визначають маркетингові стратегії, що використовуються для проведення тієї чи іншої зустрічі.

Характеристика ринку асоціації:

1) збори міжнародних об'єднань - це великі конгреси та симпозиуми, кількість делегатів яких нерідко сягає кількох тисяч осіб;

2) більшість таких зустрічей мають регулярний характер і проводяться через рівні проміжки часу (один раз на рік, два, три роки тощо);

3) місце проведення зустрічей чергується, а нове обирається на конкурсних засадах (за допомогою тендеру між містами);

4) як правило, ініціатива проведення конгресу в тому чи іншому місті походить від місцевого члена асоціації (національної асоціації чи інституту);

5) рішення про вибір місця проведення з'їзду приймається колегіальним органом (радою, загальними зборами або спеціальним комітетом асоціації);

6) рішення про місце проведення приймається не менше ніж за 2-3 роки до початку з'їзду.

Згідно з рейтингом провідних конгресних міст світу за 2020 рік провідні позиції посідають Нью-Йорк (1-е місце), Париж (2-е місце), Лондон (3-е місце), Токіо (4-е місце) та Сінгапур (5-е місце) [12].

Характеристика ринку корпоративних зустрічей:

1) корпоративні збори менші за кількістю учасників, ніж збори асоціацій. Більшість таких зустрічей (64%) – від 20 до 250 осіб, і лише 11% – понад 1000 осіб;

2) багато зустрічей мають одноразовий характер (асоціації), на відміну від регулярних зустрічей;

3) корпоративні зустрічі вимагають менше часу на підготовку (як правило, менше 1 року);

4) при плануванні корпоративних зустрічей більше уваги приділяється інфраструктурним та культурно-розважальним особливостям міста, а науковому та науковому потенціалу – відносно менше.

Для проведення корпоративних зустрічей, зазвичай, найбільш привабливим вважався азіатський континент завдяки відносно нижчим цінами на туристичні послуги та великим вибором екзотичних варіантів для активного відпочинку. Однак, з початком пандемії ковід-19 цей напрямок зазнав найбільших обмежень й довше за інші напрямки потребував відновлення. Тим не менш, діловий туризм – це те, на що не впливають навіть політичні

Таблиця 1

Порівняльна характеристика 5 найбільших професійних агентств ділового туризму

Table 1

Comparative characteristics of the 5 largest professional business tourism agencies

Назва	Рік заснування, штаб-квартира	Кількість держав-партнерів	Чистий прибуток, 2022 р., мільярди доларів.	Напрями діяльності
American Express	1850 рік Нью-Йорк (Манхеттен)	130	7,5	Діловий та індивідуальний туризм, дорожні чеки, пластикові карти, фінансові послуги, комплексні рішення в сфері ділового туризму Business Travel Solutions (BTS)
Carlson Wagonlit Travel	1994 рік Міннеаполіс (Міннесота)	151	2,82	Діловий туризм, автоматизація та онлайн бронювання, міжнародний готельний бізнес, консалтингові та аутсорсингові послуги
Kuoni Group	1906 рік Цюрих (Швейцарія)	26	2,4	Діловий туризм, управління дестинаціями, обслуговування індивідуальних мандрівників та груп ділових туристів, конгресів, конференцій тощо
Hogg Robinson Group	1845 рік Велика Британія	89	6,2	корпоративні поїздки, організація зустрічей, консалтинг, управління витратами
BCD Holdings	2006 рік Утрехт (Нідерланди)	96	0,8	організація відряджень, фінансова діяльність, організація курортного туризму, розробка та впровадження інноваційних технологій

Джерело: розроблено автором за [9, 10, 11]

Source: developed by the author according to [9, 10, 11]

і природні катаклізми. Навпаки, саме в проблемних районах ведуться переговори та гуманітарні місії. Саме тому, одним із дієвих ресурсів розвитку вітчизняних компаній та їх інтеграції до світового ринку ділового туризму може стати просування української індустрії МІСЕ на основі використання міжнародного досвіду у цій сфері.

Крім того, популярність регіонів, які нещодавно пережили серйозну кризу, створює парадокс в сфері ділового туризму. Як тільки ситуація стає стабільнішою, інвестори виявляють зростаючий інтерес до таких регіонів. Впроваджуються та реалізуються проекти з відновлення інфраструктури, організуються ознайомлювальні ділові поїздки, розвивається міжнародне співробітництво. Ділові туристи відвідують місця, які зазвичай уникають

туристи-відпочивальники. Це відкриває унікальні можливості для туристичних підприємств регіону покращити свої послуги, розширити асортимент туристичних продуктів та додаткових послуг. У сучасних умовах, галузь ділового туризму сприяє розвитку інших секторів виробництва та послуг і має значний потенціал для подальшого зростання.

Таким чином, бізнес-туризм є однією з найактуальніших галузей для розвитку туристичної дестинації, оскільки він може приносити значні надходження до місцевого бюджету. Процес розвитку бізнес-туризму вимагає попереднього планування та підготовки, включаючи будівництво або відновлення інфраструктури, що вимагає співпраці між підприємствами різних галузей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Музичко Є.О., Петренко В.А. Стан і тенденції розвитку ділового туризму в Україні. *Економіка і держава*. 2018. № 1. С. 55–60.
- Дехтяр Н.А. Тенденції розвитку світового ринку ділового туризму. *Проблеми економіки*. 2014. № 1. С. 43–51.
- Галасюк С.С., Мартинова Н.С. Моніторинг розвитку ділового туризму у світі. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 50. С. 98-105. <https://doi.org/10.32843/infrastruct50-16>
- Сливенко В.А., Подорожко Т.О., Шишкіна В.Б. Аналіз сучасного стану та пріоритетів розвитку ділового туризму в Україні. *Ефективна економіка*. 2019. № 6. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.6.43>
- Virgil Nicula, Popsa Roxana Elena. Business Tourism Market Developments. *Procedia Economics and Finance*. 2014. Vol. 16. P. 703-712. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00858-2](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00858-2).
- Kyoung-Joo Lee, Sun-Yong Choi. A comparative wavelet analysis of the differential sensitivities of leisure and business travel to geopolitical risks and economic policy uncertainty: A study of inbound travel to South Korea. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. 2023. Vol. 55. P. 202-208. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.03.021>.
- Expenditure of business tourists worldwide from 2001 to 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/1093295/business-travel-spending-worldwide/> Global Business Travel Spending
- Global Business Travel Spending is Coming Back, but Recent Headwinds Push Anticipated Full Recovery Into 2025 and 2026 / Global Business Travel Association, available at: <https://www.gbta.org/global-business-travel-spending-is-coming-back-but-recent-headwinds-push-anticipated-full-recovery-into-2025-and-2026/>
- Stock Analysis. URL: <https://stockanalysis.com/stocks/cwt/revenue/>
- HRG North America-Hogg Robinson Group Revenue and Competitors. URL: https://growjo.com/company/HRG_North_America-Hogg_Robinson_Group
- Financial results add momentum to leading travel management company BCD Travel's strategic growth plan. URL: <https://news.bcdtravel.com/financial-results-add-momentum-to-leading-travel-management-company-bcd-travels-strategic-growth-plan/>
- Miller R. World's Best Business Travel Destinations 2020. Business Trip. CEOWORLD. November 15, 2020. Available at: <http://ceoworld.biz>.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2023

Стаття рекомендована до друку 23.11.2023

Yuri Opanashchuk, PhD, Associated Professor, Associate Professor of the Regional Studies and Tourism Department, KNEU named after Vadym Hetman, 54/1 Beresteysky prospect (Prospect Peremogy), Kyiv, Ukraine, 03057, Honored employee of the service sector of Ukraine, Chairman of the Board of the Association of Hotel Unions and Hotels of Ukrainian Cities, e-mail: ukrhotelua@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5258-5907>

Olena Sushchenko, Doctor of Sciences (Economics), Professor, Tourism Department Head, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, 9-A, Nauky Ave., Kharkiv, 61166, Ukraine, e-mail: helen.sushchenko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2645-8015>, Scopus Author ID: 57189040452, ResearcherID: K-7350-2018

GLOBAL MARKET OF BUSINESS TOURISM: DEVELOPMENT PROBLEMS AND PROSPECTS

An important role in the development of global international tourism is played by business tourism, or corporate tourism, aimed at meeting the needs of business travelers and forming specific trends in the development of the global tourism industry. The study of problems and prospects for the development of the global market of business tourism is aimed at the understanding by market players of its dynamics and the adoption of effective strategic solutions for its future development. The subject of research in the article is the theoretical, methodological and practical aspects of the business tourism global market development. The goal is to analyze the current state and identify trends and prospects for the business tourism global market development. The objective is to research the problems and prospects for the business tourism global market development. General scientific methods are used: systematic analysis - to determine the features of the business tourism global market development, comparative analysis - in the analysis of existing approaches to the definition of business tourism. The following results were obtained: based on the analysis of the dynamics of changes in the main indicators of the business tourism global market, the main problematic aspects and trends of its development were determined. Conclusions: business tourism is one of the most relevant industries for the tourism destination development, as it can bring significant income to the local budget. The process of business tourism development requires prior planning and preparation, including the construction or restoration of infrastructure, which requires cooperation between enterprises of different industries.

Keywords: *business tourism, global market, tourist destination, MICE, business tourists.*

REFERENCES

1. Muzychko Ye.O., Petrenko V.A. (2018) Stan i tendentsii rozvytku dilovoho turyzmu v Ukraini. [The state and trends of business tourism development in Ukraine]. *Economy and the State*, no. 1, pp. 55–60. (in Ukrainian)
2. Dekhtiar N.A. (2014) Tendentsii rozvytku svitovoho rynku dilovoho turyzmu. [Development trends of the world business tourism market]. *Problems of the economy*, no 1, pp. 43–51. (in Ukrainian)
3. Halasiuk S.S., Martynova N.S. (2020) Monitorynh rozvytku dilovoho turyzmu u sviti [Monitoring of business tourism development in the world]. *Market infrastructure*. vol. 50, pp. 98-105. Available at: <https://doi.org/10.32843/infrastruct50-16> (in Ukrainian)
4. Slyvenko V.A., Podorozhko T.O., Shyshkina V.B. (2019) Analiz suchasnoho stanu ta prioritetiv rozvytku dilovoho turyzmu v Ukraini [Analysis of the current state and development priorities of business tourism in Ukraine]. *Efficient economy*, no 6. Available at: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.6.43>. (in Ukrainian)
5. Virgil Nicula, Popsa Roxana Elena (2014) Business Tourism Market Developments. *Procedia Economics and Finance*, vol. 16, pp. 703-712. Available at: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00858-2](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00858-2).
6. Kyoung-Joo Lee, Sun-Yong Choi (2023) A comparative wavelet analysis of the differential sensitivities of leisure and business travel to geopolitical risks and economic policy uncertainty: A study of inbound travel to South Korea. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, vol. 55, pp. 202-208. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.03.021>.
7. Expenditure of business tourists worldwide from 2001 to 2021. Available at: <https://www.statista.com/statistics/1093295/business-travel-spending-worldwide/> Global Business Travel Spending
8. Global Business Travel Spending is Coming Back, but Recent Headwinds Push Anticipated Full Recovery Into 2025 and 2026 / Global Business Travel Association. Available at: <https://www.gbta.org/global-business-travel-spending-is-coming-back-but-recent-headwinds-push-anticipated-full-recovery-into-2025-and-2026/>
9. Stock Analysis. Available at: <https://stockanalysis.com/stocks/cwt/revenue/>
10. HRG North America-Hogg Robinson Group Revenue and Competitors. Available at: https://growjo.com/company/HRG_North_America-Hogg_Robinson_Group
11. Financial results add momentum to leading travel management company BCD Travel's strategic growth plan. Available at: <https://news.bcdtravel.com/financial-results-add-momentum-to-leading-travel-management-company-bcd-travels-strategic-growth-plan/>
12. Miller R. World's Best Business Travel Destinations 2020. Business Trip. CEOWORLD. November 15, 2020. Available at: <http://ceoworld.biz>

The article was received by the editors 21.10.2023

The article is recommended for printing 23.11.2023

Наукове видання

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Міжнародні відносини. Економіка.
Країнознавство. Туризм»**

Випуск 18, 2023

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 28.11.2023. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Обл.-вид. арк. 11,6. Ум. друк. арк. 9,27. Наклад 100 пр.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна